



**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA 3. ORDU'DA SALGIN
HASTALIKLAR
(TİFÜS ve KOLERA ÖRNEĞİ)**

Eda Nur SARIKAYA

**Tarih Ana Bilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi
Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL
2021**

Her hakkı saklıdır.

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

Eda Nur SARIKAYA
Orcid No: 0000-0002-4922-5337

**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA 3. ORDU'DA SALGIN HASTALIKLAR
(TİFÜS ve KOLERA ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL

ERZURUM-2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖN SÖZ.....	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI VE 3. ORDU'DA GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR

1.1. I. Dünya Savaşı ve 3. Ordu	19
1.1.1. I. Dünya Savaşı'na Giden Süreç.....	19
1.1.2. Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışı ve Osmanlı-Alman İttifakı	20
1.1.3. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi ve Kafkas Cephesi'nin Açılışı.....	22
1.1.4. 3. Ordu'nun Erzurum'a Nakledilmesi	24
1.1.5. 3. Ordu ve Rus Kafkas Ordusu'ndaki Görevli Birlikler.....	25
1.1.6. 3. Ordu'da Sıhhi Hazırlıklar	26
1.1.7. Kafkas Cephesi'nde Muharebeler	27
1.2. 3. Ordu'da Genel Sıhhi Durum ve Salgın Hastalıklar.....	34
1.2.1. 3. Ordu'da Genel Sıhhi Durum	34
1.2.2. 3. Ordu'da Salgın Hastalıklar	43
1.2.2.1. Humma-yı Racia	43
1.2.2.2. Tifo (Kara Humma)	44
1.2.2.3. Dizanteri	44
1.2.2.4. Çiçek	45
1.2.2.5. Tetanos.....	46

1.2.2.6. Yılancık.....	47
1.2.2.7. Donuk (İncimad).....	48
1.2.2.8. İskorbüt.....	49
1.2.2.9. Sıtma.....	50
1.2.2.10. Frengi.....	50
1.2.2.11. Kuduz.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

3. ORDU'DA TİFÜS ve KOLERA SALGINI

2.1. 3. Ordu'da Tifüs Salgını	52
2.1.1. Tifüs Salgınının Ortaya Çıkışı.....	52
2.1.2. 3. Ordu'da Tifüs ile Mücadele	57
2.2. 3. Ordu'da Kolera Salgını	63
2.2.1. Kolera Salgınının Ortaya Çıkışı	63
2.2.2. 3. Ordu'da Kolera ile Mücadele	68
2.3. 3. Ordu'nun Aylık Raporları ve Tifüs-Kolera Salgını	71
2.3.1. 1915 Yılı Aylık Raporları.....	71
2.3.2. 1916 Yılı Aylık Raporları.....	75
2.3.3. 1917 Yılı Aylık Raporları.....	79
2.3.4. 1918 Yılı Aylık Raporları.....	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ORDU'DA SALGIN HASTALIKLARA KARŞI MÜCADELE ve ALINAN TEDBİRLER

3.1. Sağlık Personeli	88
------------------------------------	-----------

3.2. Sağlık Kurumları	90
3.2.1. Hastaneler	90
3.2.2. Nekâhethaneler	95
3.2.3. Sıhhiye İstasyonları	95
3.2.4. Sıhhiye Depoları	96
3. 2.5. Cankurtaranlar	96
3.3. Sıhhi Malzemeler	97
3.4. Aşı Uygulamaları	98
3.5. Etüv (Buğu) Uygulamaları	99
3.6. Karantina Uygulamaları	100
3.7. Talimatnameler	102
3.7.1. Tifüs (Lekeli Humma) ile Mücadele Talimatı	102
3.7.2. Kolera ile Mücadele Talimatı	104
3.8. Tedbirler	105
3.8.1. Tifüse Karşı Alınan Tedbirler	106
3.8.2. Koleraya Karşı Alınan Tedbirler	108
3.9. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Faaliyetleri	110
SONUÇ	111
KAYNAKÇA	113
EKLER	125
ÖZGEÇMİŞ	133

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA 3. ORDU'DA SALGIN HASTALIKLAR
(TİFÜS ve KOLERA ÖRNEĞİ)

Eda Nur SARIKAYA

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL

2021, 133 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Selami KILIÇ

Prof. Dr. Selçuk URAL

Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na özellikle de sağlık alanında yeterli bir hazırlık yapamadan katılmıştır. Bu olumsuz duruma iâşe yetersizliği, hijyen eksikliği ve olumsuz hava şartları da eklenince savaş şartlarının sebebiyet verdiği salgın hastalıklar, orduda da baş göstermiştir. Bilhassa tifüs salgını, orduda büyük tahribata neden olmuştur. Tifüse karşı alınan tedbirler başlangıçta bit ile mücadele şeklinde gelişmiştir. Bit salgınını önlemek için buğu sandıkları, buğu fiçileri üretilmiştir. Bu şekilde ordu içerisinde bitlenmenin önüne geçilmeye çalışılmış, ayrıca tifüs için de aşı üretilmiştir. Tifüsten sonra orduyu etkilen bir diğer hastalık ise koleradır. Kolera ise aşı ve tecrit yöntemi ile kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.

3. Ordu Komutanlığı bir yandan Kafkas Cephesi'ndeki muharebelere devam ederken diğer yandan da ortaya çıkan bu salgınlarla mücadele etmeye çalışmıştır. Başta yukarıda bahsedilen eksiklikler olmak üzere harp sahasının coğrafi özellikleri, mevsim şartları ve bu amaçla merkezden gönderilen sıhhi malzemelerin zamanında bölgeye ulaşamaması gibi aksaklıklar, zaman zaman bu mücadeleyi sekteye uğratmıştır. Sıhhi desteğin ulaşamaması, askerlerin kılık kıyafetlerinin iklime uygun olmaması ve hijyen sorunu orduda muharebelerden ziyade salgın hastalıkların sebep olduğu kayıpların artmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki 3. Ordu'da ortaya çıkan salgın hastalıklar ile bilhassa da tifüs ve kolera salgınları, bunlarla mücadele hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 3. Ordu, Salgın Hastalıklar, Tifüs, Kolera ve Aşı.

ABSTRACT**MASTER THESIS****EPIDEMIC DISEASES IN THE 3RD ARMY IN WORLD WAR I
(TYPHUS AND CHOLERA EXAMPLE)****Eda Nur SARIKAYA****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Mevlüt YÜKSEL****2021, Page: 133****Jury: Prof. Dr. Selami KILIÇ****Prof. Dr. Selçuk URAL****Assoc. Prof. Dr. Mevlüt YÜKSEL**

The Ottoman State participated in World War I without adequate preparation, especially in the field of health. In addition to this negative situation, lack of food, lack of hygiene and adverse weather conditions, epidemic diseases caused by war conditions also started in the army. In particular, the typhus epidemic caused great damage to the army. Measures taken against typhus initially developed in the form of fighting lice. Mist chests and mist barrels have been produced to prevent lice epidemics. In this way, it was tried to prevent lice in the army and a vaccine was produced for typhus. Another disease that affects the army after typhus is cholera. Cholera, on the other hand, was tried to be kept under control by vaccination and isolation method.

While continuing the battles in the Caucasian Front the 3rd Army Command tried to combat these epidemics on the other hand. In particular the above-mentioned deficiencies, the geographical features of the battlefield seasonal conditions and the inability of reaching the sanitary supplies sent from the center for this purpose to the region have interrupted this struggle from time to time. The lack of sanitary support the unsuitability of the soldiers clothes to the climate and the hygiene problem caused the casualties in the army to increase due to epidemic diseases rather than battles.

In this study information about epidemic diseases especially typhus and cholera epidemics that emerged in the 3rd Army in the Caucasus Front during World War I and how to combat these diseases was given in detail.

Key Words: The 3rd Army, Epidemics, Typhus, Cholera and Vaccine.

KISALTMALAR

ATAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
BDH	: Birinci Dünya Harbi
Bel.	: Belge
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dos.	: Dosya
Göm.	: Gömlek
haz.	: Hazırlayan
Kls.	: Klasör
Ku.	: Kutu
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
s.	: Sayfa
sad.	: Sadeleştiren
ss.	: Sayfa sayısı
SUTAD	: Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.	: Yıl

ÖN SÖZ

Tez çalışmasının konusunu, I. Dünya Savaşı'nda 3. Ordu'da yaşanan salgın hastalıklardan kolera ve tifüsün orduya etkisini kapsamaktadır. Çalışmada Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivinden, Başbakanlık Osmanlı Arşivinden, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinden ve Kızılay Arşivinden yararlanılmıştır. Ayrıca dönemin gazetelerinden, dergilerinden, Zabıt Ceridelerinden, düsturlardan ve orduda görev yapmış olan askeri personellerin hatıralarından istifade edilmiştir. Konu hakkında önemli bilgiler veren Tevfik Salim Sağlam'ın *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet* isimli kitabından faydalanılmıştır. Bu tez çalışmasının amacı I. Dünya Savaşı'nda 3. Ordu'da yaşanan muharebeler dışında en etkili yıpratıcı unsur olan salgın hastalıklara dikkat çekmek ve bu hastalıklardan tifüs ile kolera'nın orduya etkisini ifade etmektir.

Çalışmanın birinci bölümünde; I. Dünya Savaşı'na giden süreç, bloklaşmaların meydana gelmesi, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Osmanlı Devleti'nin dünya siyasetinde yalnız kalmamak için yapmış olduğu ittifak arayışı ve Almanya ile ittifak yapması anlatılmıştır. Yine birinci bölümde Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yapmış olduğu ittifak sonrasında seferberlik ilan etmesinden, seferberlik döneminde Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni bir an önce savaşa sokma girişimlerinden, Alman gemilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmasından, Rus limanlarının bombalanması ve Rusya'nın yapmış olduğu saldırı sonucunda Kafkas Cephesi'nin açılmasından söz edilmiştir. Birinci bölümde son olarak 3. Ordu'nun Kafkas Cephesi'ne nakledilmesi, yaşanan muharebeler ve orduda etkili olan salgın hastalıklar hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde; 3. Ordu'da etkili olan salgın hastalıklardan tifüs ve kolera'nın orduda ilk ortaya çıkışından, bu hastalıklara karşı alınan önlemlerden, verilen mücadelelerden ve aşı üretiminden söz edilmiştir. İkinci bölümde ayrıca 3. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Sağlam tarafından tutulan aylık raporlardan da bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde ise 3. Ordu'da salgın hastalıklara karşı verilen mücadelelerden, bölgedeki sağlık kuruluşlarından, sağlık çalışanlarından, etüv makinalarından, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyetlerinden, karantina uygulamasından, yayımlanan talimatnameler ve alınan tedbirlerden bahsedilmiştir.

Çalışmama bilgi ve tecrübeleriyle katkıda bulunan saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL'e, başta annem olmak üzere tüm aileme ve her zaman yanımda olan dostlarıma teşekkür ederim.

Erzurum – 2021

Eda Nur SARIKAYA



GİRİŞ

Hastalık yapan herhangi bir mikroorganizmanın, çeşitli yollarla insan vücuduna girerek yerleşmesi ve çoğalması sonucunda ortaya çıkan hastalığa enfeksiyon hastalığı ya da bulaşıcı hastalık adı verilir.¹

Bulaşıcı hastalıklar hakkında yapılan tanımlamalardan bazıları şunlardır:

*“Belli bir bölgede yayılarak birçok kimsenin aynı anda hastalanmasına sebep olan hastalık, salgın hastalık veya epidemik olarak tanımlanmaktadır.”*²

*“Enfeksiyon etkeninin herhangi bir yoldan insan vücuduna girerek yaptığı lokal veya genel yerleşim sonucu, kendisi veya toksinleri ile oluşturdukları patolojik³ belirtilerle tanımlanan ve özel koşullarda insandan insana bulaşabilen hastalıklardır.”*⁴

*“Kısa zamanda çevredeki insan, hayvan veya bitkilerin büyük bir kısmına bulaşan hastalıktır.”*⁵

Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere; bulaşıcı hastalıkların temel özelliği ortaya çıktıkları bölgede kısa zaman içerisinde pek çok kişiyi etkilemeleri olmuştur. Bulaşıcı hastalıklar, etkiledikleri kişilerin sayılarına göre farklı isimlendirilmişlerdir. Bu isimlendirmeler şöyledir:

- 1- *Sporadik*: Herhangi bir enfeksiyon hastalığının nadiren görülmesidir.⁶
- 2- *Endemik*: Herhangi bir enfeksiyon hastalığının belirli bir bölgede salgın halini almadan, yoğun bir şekilde görülmesidir.⁷ Bunlar; yöresel hastalıklardır.
- 3- *Epidemik*: Herhangi bir enfeksiyon hastalığının salgın halini alarak kısa bir sürede birçok kişiyi etkileyerek görülmesidir. Bunlar; bir ülkeyi etkileyecek şekilde ortaya çıkan salgın hastalıklardır.

¹ Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1962, s. 1.

² Utkan Kocatürk, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1981, s. 230.

³ Patolojik: Hastalık bilimi(yle ilgili). *Türkçe Tıp Dili Kılavuzu*, Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Kocaeli 2007, s. 68.

⁴ İlknur Aydın, *Bulaşıcı Hastalıklar (Bakım ve Korunma)*, Palme Yayıncılık, Ankara 2005, s. 3.

⁵ *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, Cilt: 10, s. 878.

⁶ Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1949, s. 5.

⁷ Kocatürk, *Tıp Terimleri Sözlüğü*, s. 223; Aydın, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 17.

- 4- *Pandemik*: Herhangi bir infeksiyon hastalığının kısa bir sürede birçok ülkeyi ve hatta kıtaları etkilemesidir.⁸ Dünyada aynı dönemde görülen hastalıklardır. Covid-19 veya diğer yaygın bilinen ismiyle Korona salgını gibi.

Yerleşik (endemik) hastalık süregendir, salgın (epidemik) hastalık ise ya yaşayanlara bağışıklık sağlayarak ya da mikroplar için uygun yuvalanma koşullarının bulunmayışı ve son zamanlarda uygulanmaya başlanan koruyucu ve iyileştirici önlemler (aşı gibi) sayesinde bir süre sonra kaybolur gider.⁹

Yaşanan salgın hastalıklar eski toplumlarda, Tanrı'nın günahkârlara karşı gazabı olarak görmüşlerdir. Bu yüzden de salgınlara karşı önlem almayı Tanrı'ya isyan olarak kabul etmişlerdir.¹⁰ Hintliler ve Çinliler bazı hastalıkların ilk dönemlerinde bilerek temas etmenin hastalığa karşı direnç sağladığını gözlemlemişlerdir. Bu gözlemler hastalıkların ilahi güç olmadan insandan insana geçebildiğini göstermiştir.¹¹ Salgın hastalıklarla ilgili olarak Osmanlı döneminde Türklerde de bazı hurafelerin yayıldığı görülmüştür. Mesela; 19. yüzyılın başında İstanbul'da ortaya çıkan veba salgınında, yatsı ezanından sonra minarelerde “*sure-i ahkâf*”¹² okutulmuştur. Ayrıca vebanın mızraklı bir cinin dürttüğü yerde çıkan şişlik sonucunda oluştuğuna inanılmış, cinin zarar vermesini önlemek amacıyla muskalar yazılmıştır.¹³ Zaman zaman salgının bir an önce sona ermesi için sela olarak da bilinen duaların okunduğu, Allah'a yakarışlarda bulunulduğu da görülmüştür.¹⁴

Salgın hastalıklar tarih boyunca dünyanın her tarafında insanların, hayvanların ve diğer canlıların hayatlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Savaşlar, kıtlıklar, seller, gibi afetler salgın hastalıkların ortaya çıkmasının en büyük sebepleri arasında yer almış veya

⁸ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 5; Aydın, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 17.

⁹ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Gelişim Yayınları, İstanbul 1986, Cilt: 16, s. 10089.

¹⁰ Nuran Yıldırım, “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 6, 1994, s. 423; İsmail Yaşayanlar, “Maraz-ı Sârî, Emraz-ı Müstevlî: Tarihte Salgın Hastalıklar”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 296, Ağustos 2018, s. 28.

¹¹ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 2010, s. 16.

¹² Ahkâf suresi, 35 ayetten oluşur, Kur'an-ı Kerim'in 46. suresidir. <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/14.12.2020>

¹³ Yıldırım, “Salgınlar”, s. 423.

¹⁴ Günümüzde Covid-19 salgınında Türkiye'de bu tür faaliyetler yapılmıştır. <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29429/> 25 Mart 2020 Pazartesi. (14.12.2020)

buna zemin hazırlamıştır.¹⁵ Salgınlar, devletlerin ekonomilerinde, nüfus oranlarında, sosyal hayatlarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Salgın hastalıkların etkin olduğu bölgelerde büyük göç hadiselerinin yaşanması, üretimin azalması, vergi sisteminin aksaklığa uğraması, üretimin durması ve iktisadi faaliyetlerin yavaşlaması gibi etkenler devletlerin ekonomilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki meydana gelen göçler, salgın hastalıkların yayılma alanlarının genişlemesinin en önemli sebebi olmuştur.¹⁶ Özellikle savaş zamanlarındaki salgın hastalıklar, ortaya çıktığı bölgeninkiler başta olmak üzere yayılma alanındaki tüm insanları etkilediği gibi orduyu da etkilemiştir. Bu da ordunun başarısızlığına buna bağlı olarak da ilgili ülkenin siyasi başarısızlığına neden olmuştur.¹⁷

Andrew Nikiforuk ise; “*Bir ay ya da bir yıl içinde milyonlarca insanın ölümüne yol açan salgın hastalıklar, imparatorlukları çökertmiş, orduları kırmış, yaşama ve sevmeye biçimlerimizi sürekli değiştirmiştir.*”¹⁸ diyerek salgın hastalıkların devletleri, toplumları ve insanları ne boyutta etkilediğini ifade etmiştir.

Tarih boyunca devletlerin kaderlerinde etkili olan birçok salgın hastalık görülmüştür. Bu salgın hastalıklardan biri de kolera olmuştur. İlk görüldüğü dönemlerde tıpkı diğer hastalıklar gibi koleraya da taun¹⁹ ismi verilmiştir.²⁰ Daha sonraları Yunanca da kholera, Latince de cholera, Fransızca da choléra²¹ şeklinde isimlendirilmiştir. Osmanlı kaynaklarında ise “illet-i kolera”, “illet-i âdiyye” ya da “illet-i mahûf” şeklinde geçmiştir.²²

İntani²³ ve mikrobi²⁴ bir bağırsak hastalığı olan kolera²⁵ yaygın olarak Hindistan’ın Ganj Nehri sahillerinde ve Bengal eyaletinde görülmüştür.²⁶ Hastalığa

¹⁵ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 56.

¹⁶ Fatma Yıldız, *19. Yüzyılda Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014, s. 2.

¹⁷ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s. 5; Yıldız, *19. Yüzyılda Anadolu’da Salgın Hastalıklar ve Mücadele Yöntemleri*, s. 2.

¹⁸ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 15.

¹⁹ Veba. Detaylı bilgi için bk. *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Cilt: 11, s. 938.

²⁰ Fethi Tezok, *Kolera’ya Genel Bir Bakış*, Gülhane Askeri Tıp Akademisi İntaniye Kliniği Yayınları, Ankara 1971, s. 3.

²¹ *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, Cilt: 7, s. 391.

²² Abdülkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 41, 2009, s. 241.

²³ İntani: mikroptan olan, mikroplu. Bk. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (33. Baskı), Aydın Kitapevi, Ankara 2017, s. 508.

neden olan “Vibrio comma” (kolera vibriyonu) adlı mikrop, 1884 yılında Robert Koch tarafından bulunmuştur.²⁷ Hastalığın belirtileri; kusma, pirinç suyu şeklinde gaita, vücut sıcaklığında düşme, vücutta kurumalar ve baldır krampları şeklinde olmuştur.²⁸

Kolera vibriyonları, kişilerin gaitaları, sebzeler, sular, sinekler ayrıca aynı tabak ve bardağın kullanılması ile bulaşmıştır. Özellikle su ile bulaşma şekli büyük salgınların ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁹

Koleranın salgın halini almasında hijyen ve suların temizlik durumu etkili olmuştur.³⁰ Özellikle 1845’ten itibaren bu hastalığın su vasıtasıyla yayıldığı düşüncesi yaygınlaşmıştır. 1892 yılında Almanya’nın Altona-Hamburg Kasabası’nda yaşanan salgın ile bu düşüncenin doğruluğu ortaya çıkmıştır.³¹ Şöyle ki; suyunu Elbe Nehri’nden süzülmeden alan Hamburg’da 16 Ağustos 1892 günü aniden bir kolera salgını görülmüştür. Salgında, üç ay içinde koleraya yakalan 18.975 kişiden 7.600’ü ölmüştür. Hamburg’un bitişiğindeki Altona’da ise salgın sadece 516 vaka ile son bulmuştur. Altona’yı besleyen suyun temiz bir kanaldan geliyor olması ve süzgeçlerden geçtikten sonra kullanılması büyük bir salgının yaşanmasına mani olmuştur. Hamburg’da gerek nehri ve gerek şehri besleyen su borularından alınan örneklerde kolera basili bulunmuştur. Hamburg ile Altona arasındaki sınırı teşkil eden sokağın Hamburg yakasında oturanlar Hamburg suyunu içtikleri için koleraya yakalanmışlardır. Altona’nın suyunu kullanan karşı sıradaki evlerde ise kolera vakası görülmemiştir.³²

Koleraya karşı verilen mücadelede içme sularının temizliği önemli bir husus olmuştur. Özellikle kanalizasyon sularının içme sularına karışmamasına dikkat edilmesi gerekmiş ve içme sularının geçtiği boruların temiz olmasına, boruların delinmemiş olmasına dikkat edilmiştir.³³ Bir diğer önemli korunma yöntemi ise aşı olmuştur. Kolera aşısı ilk olarak 1885 yılında İspanya’da Jaime Ferran i Clua, Fransa’da Waldemar

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. İD. Dos. 218.2, Göm. 1.5.

²⁵ Nuran Yıldırım, “Su ile Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 145, Ocak 2006, s. 18.

²⁶ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 627.

²⁷ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 261.

²⁸ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 630,631; Aydın, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 86.

²⁹ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 629.

³⁰ Yıldırım, “Su ile Gelen Ölüm Kolera”, s. 18.

³¹ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 627.

³² Yıldırım, “Su ile Gelen Ölüm Kolera”, s. 20.

³³ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 266, 267; Ekrem Kadri Unat, *Genel Tıp Mikrobiyolojisi ve İnfeksiyon Hastalıkları Bilimi*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980, s. 375-376.

Haffkine tarafından geliştirilmiştir.³⁴ Bu iki aşı zayıf kaldığı için daha sonra Wilhelm Kolle'nin ısıyla öldürülmüş olan vibriyonlardan ürettiği kolera aşısı daha yaygın kullanılmıştır.³⁵ 0,5 cc., 1 cc., 1,5 cc. olmak üzere üç defa uygulanmıştır. Bağışıklık süresi 6-12 ay kadar sürmüştür ve sürenin bitiminde tekrar uygulanmıştır.³⁶

Tarihte dünyayı etkileyen ilk büyük kolera salgını 1817 yılında Hindistan'da başlamıştır.³⁷ Salgın batıya doğru üç yoldan yayılmıştır. Birinci yol; Hindistan'dan başlayıp Afganistan, İran, Hazar Denizi sahillerinden Rusya'ya, Karadeniz kıyılarına ulaşan karayolu, ikinci yol; Hindistan üzerinden Umman Denizi, Basra Körfezi sahillerden içeriye Bağdat ve çevresinden geçen kara ve deniz yolları, üçüncü yol ise Hindistan'dan başlayıp Kızıldeniz boyunca devam ederek Cidde, İskenderiye gibi limanlara ulaşan deniz yolu olmuştur.³⁸ Tarihte 1817 yılında başlayan kolera salgını ile birlikte altı büyük kolera salgını (1817-1823, 1826-1837, 1846-1862, 1864-1875, 1881-1896 ve 1899-1923) yaşanmıştır.³⁹

1817-1823 Salgını: 1817 yılına kadar yöresel bir hastalık olan kolera bu tarihten itibaren büyük bir salgın halini almıştır. Salgına Hindistan'ın nüfus artışı sonucunda meydana gelen atıkların içme sularına karışması ve bunu engelleyecek kanalizasyon sisteminin olmaması sebep olmuştur. Ayrıca içme suyu olarak kullanılan Ganj Nehri'nde yıklanması salgının bir diğer nedeni olmuştur. Su salgını olarak başlayan kolera bölgede bulunan İngilizlerin askeri ve ticari faaliyetleri sonucunda farklı limanlara yayılmıştır.⁴⁰ Altı yıl süren salgın Afrika'ya, Çin'e, Rusya'ya, İran'a, Halep ve çevresine kadar yayılmıştır.⁴¹

1826-1837 Salgını: 11 yıl süren bu salgın dünyada birçok bölgede etkili olmuştur. Rusya'ya Bulgaristan'a Hicaz'a, Berlin'e Viyana'ya Osmanlı Devleti'nde ise İstanbul'a İzmir'e ve İskenderiye'ye kadar yayılmıştır. İkinci salgın nerede ise tüm

³⁴ Behiç Onul, *Kolera*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 43.

³⁵ Melahat Akdeniz-Ethem Kavukcu, "Aşılama ve Aşıların Tarihçesi", *Klinik Tıp Aile Hekimliği Dergisi*, Cilt:8, Sayı: 2 Mart-Nisan 2016, s. 13.

³⁶ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 267.

³⁷ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 627.

³⁸ Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 7.

³⁹ İsmail Yaşayanlar, "Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 296, Ağustos 2018, s. 49-55.

⁴⁰ Yaşayanlar, "Tarihte Kolera Pandemileri", s. 52-53.

⁴¹ Bedi Şehsuvaroğlu, "Kolera ile Mücadelede Türklerin Rolü", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 3, Aralık 1967, s. 54.

dünyayı etkisi altına almıştır. Salgın 1837 yılında yerleşik sahası olan Bengal'e çekilmiştir.

1846-1862 Salgını: Üçüncü kolera salgınının etki alanı oldukça geniş olmuştur. İç Asya, İran, Basra, Hazar ve Karadeniz kıyılarına kadar yayılan salgın İstanbul'da da görülmüştür. Daha sonraları Berlin, İsveç, Hamburg, Hollanda ve Londra'da görülmüştür. 1855'ten sonra salgın Batı'da sönmüş fakat Doğu'da kısmi şekilde devam etmiştir.

1863- 1875 Salgını: Dördüncü büyük kolera salgını Bengal'de başlamıştır. Bu salgından Hicaz'da bulunan Müslümanlar oldukça etkilenmiştir. Mısır'da Hicaz'da İran'da, Hazar ve Karadeniz kıyılarında ayrıca İstanbul'da etkili olmuştur.⁴² 1867 ve 1873 yıllarında Amerika'da da görülmüştür.⁴³

1881-1896 Salgını: 1881 yılında ortaya çıkan beşinci salgın özellikle Mısır üzerinde çok etkili olmuştur. Salgın daha sonra Kuzey Afrika ve Güney Avrupa kıyılarını etkilemiştir. Avrupa'da da görülen bu salgında en çok etkilenen ülke Almanya olmuştur. 1892'de yaşanan Hamburg salgını sonucunda binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Salgın 1896 yılının kışına kadar devam etmiştir.⁴⁴

1899-1923 Salgını: Altıncı kolera salgını oldukça uzun sürmüştür. Bu salgından Hindistan, Uzak Doğu, İç Asya, Anadolu, Mısır, Suriye, İran, Batı Rusya ve Balkanlar etkilenmiştir.⁴⁵

Dünyayı etkisi altına alan kolera salgınları Osmanlı Devleti'nde de görülmüştür. İran'da 1829 yılında ortaya çıkan kolera salgını ulaşım imkânlarının yavaşlığı sebebiyle⁴⁶ Osmanlı Devleti payitahtında 1831 yılında görülmüş, 1832'de ise ülkenin

⁴² Yaşayanlar, "Tarihte Kolera Pandemileri", s. 53-54.

⁴³ Tezok, *Kolera'ya Genel Bir Bakış*, s. 5.

⁴⁴ Yaşayanlar, "Tarihte Kolera Pandemileri", s. 54-55.

⁴⁵ Yaşayanlar, "Tarihte Kolera Pandemileri", s. 55. Detaylı bilgi için bkz. Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 8-21.

⁴⁶ Güliden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını" *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2002, s. 310.

birçok şehrine yayılmıştır.⁴⁷ Devleti etkisi altına alan salgında günlük ölüm sayısı 200'e kadar yükselmiş ve toplam da 6.000 kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁸

1847 yılında İstanbul'da ikinci bir kolera salgını meydana gelmiştir. Bu salgın Erzurum ve Kars bölgelerinde de etkili olmuştur.⁴⁹ Salgının İstanbul'a ulaştığı güzergâh hakkında iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Birincisi, bu salgının Kafkasya'dan Erzurum ve Trabzon yoluyla İstanbul'a ulaştığı⁵⁰ ikincisi ise salgının hacılar tarafından İstanbul'a taşındığı şeklindeki olmuştur.⁵¹

Osmanlı Devleti'nde görülen bir diğer kolera salgını 1854 yılında yaşanmıştır. Bu salgın 1855'te Erzurum'a ulaşmıştır.⁵² Salgının bu dönemde yaşanan Kırım Savaşı nedeniyle İstanbul'a taşındığı şeklinde düşünülmüştür.⁵³ Osmanlı Devleti tarihinde birçok önemli savaş yaşanmıştır. Bu önemli savaşlardan biri de Kırım Savaşı'ı olmuştur. Kırım Savaşı'nda salgınlardan dolayı çok fazla can kaybı görülmüştür. Öyle ki; İngiliz ve Fransız ordularının başkumandanları dahi koleradan vefat etmiştir. İstanbul'da ise Selimiye Kışlası, Haydarpaşa Hastanesi, Çengelköy'de bulunan Süvari Kışlası, Haliç'te bulunan iki savaş gemisi, cepheden gelen hastalarla dolmuştur.⁵⁴ Kayıt tutulmadığı için savaşta verilen zayıat hakkında net bir rakamsal bilgiye ulaşılamamıştır.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde 1865 yılında yeni bir kolera salgını daha yaşanmıştır. Bu salgın da Osmanlı topraklarında birçok bölgede etkili olmuştur.⁵⁶ Dönemin Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz tarafından bu salgın esnasındaki mücadeleler kapsamında fedakârca çalışan devlet görevlilerine “kolera madalyası” vermiştir.⁵⁷ Ayrıca salgın Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında Asya, Avrupa, Afrika, Amerika kıtalarındaki birçok ülkede de görülmüştür. Salgından korunmak amacıyla

⁴⁷ Sarıyıldız, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını”, s. 310; Nuran Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, s. 1326.

⁴⁸ Nuran Yıldırım, “Kolera Salgınları”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 1994, s. 45; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 23.

⁴⁹ Sarıyıldız, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını”, s. 310-311.

⁵⁰ Yıldırım, “Kolera Salgınları”, s. 45.

⁵¹ Sarıyıldız, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını”, s. 311.

⁵² Gül, “Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar”, s. 243.

⁵³ Yıldırım, “Kolera Salgınları”, s. 45.

⁵⁴ Mustafa Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 13.

⁵⁵ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri I*, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 41.

⁵⁶ Gül, “Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar”, s. 243.

⁵⁷ Şehsuvaroğlu, “Kolera ile Mücadele”, s. 56.

1866 yılında İstanbul'da *Uluslararası İstanbul Sağlık Konferansı* adında bir de bilimsel bir toplantı düzenlenmiştir.⁵⁸ Konferansa 17 devlet katılmıştır. Hekimbaşı Salih Efendi Başkanlık ettiği Konferansta⁵⁹ bilimsel karantina esasları belirlenmiştir.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nde bir diğer kolera salgını halk arasında 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında görülmüştür.⁶¹ Plevne kuşatmalarında salgından dolayı hastaneler yaralılarla dolmuş, tıbbi malzeme yetersizliği sonucunda savaşta yaralananların yaraları kurtlanma aşamasına gelmiş, hastalar dışında hekimler dahi bitlenmiştir. Hastanelerde görülen sağlık çalışanı yetersizliği nedeniyle Türk kadınları sağlık çalışanlarına yardım etmişlerdir. Yetersiz kalan sağlık şartları sonucunda çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir.⁶² Osmanlı Devleti'nin o dönemki kayıtlarından orduda yaşanan kayıp sayısı hakkında kesin bir bilgi tespit edilememiştir. Fakat Rus kaynaklarında, Türk ordusu sağlık teşkilatı imkânlarının tam olarak bilinmediği fakat sefalet içerisinde olduklarının tahmin edildiği belirtilmiştir.⁶³

Osmanlı Devleti'nde 1892 yılında Avrupa'da etkili olan kolera salgınına karşı ülkeyi korumak amacıyla limanlarda tahaffuzhanelere etüv⁶⁴ yerleştirilmiş, tedbirler alınmıştır. Fakat önlemlere rağmen 1893'te İstanbul'da kolera salgınları görülmüştür.⁶⁵ 1892 yılı Haziran ayında Erzurum valiliği tarafından verilen bilgiye göre Rusya'da Bakü'de İran'da kolera salgını olduğundan şüphelenildiği belirtilmiştir. Önlem amacıyla Rusya ve İran'dan Erzurum, Trabzon, Van gibi sınır bölgelerine gelecek yolcular için 10 günlük karantina uygulanılmasına kararı alınmıştır.⁶⁶ Trabzon, Erzurum, Kars, Van, Şam ve Beyrut gibi birçok şehirde karantina uygulanmıştır.⁶⁷

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bir diğer kolera salgını 1910 yılında meydana gelmiştir. Rusya'dan kara yolu ile ülke topraklarına taşınan bu salgın da yine

⁵⁸ Yıldırım, "Kolera Salgınları", s. 46.

⁵⁹ Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1326.

⁶⁰ Yıldırım, "Kolera Salgınları", s. 46.

⁶¹ Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 14.

⁶² Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 53; Charles S. Ryan, *Kızılay Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-1878 (Rus-Türk Harbi)*, çev. Ali Rıza Seyfioğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1962, s. 174-233.

⁶³ Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 62.

⁶⁴ Etüv: Buğu ile dezenfeksiyon yapan aletlere verilen genel ad.

⁶⁵ Yıldırım, "Kolera Salgınları", s. 46.

⁶⁶ Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 46,47.

⁶⁷ Sarıyıldız, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", s. 318.

önce Erzurum'a, sonrasında ise Van, Ma'mûretülazîz (Elazığ)⁶⁸ ve Cizre gibi birçok vilayet ve belde ile birlikte birçok bölgeye yayılmıştır.⁶⁹ Salgının Silvan'da da yayılmaması için halkı bilgilendirmek amacıyla dikkat edilecek hususlar anlatılmış ve bilgiler içeren el ilanları dağıtılmıştır.⁷⁰

Osmanlı Devleti'nde Trablusgarp Savaşı'nın devam ettiği dönemde yani 1911-1912 yıllarında Trablus ile birlikte Anadolu'nun ve Rumeli'nin kıyı bölgelerinde de bir kolera salgınının ortaya çıktığı görülmüştür. Bu salgın özellikle İzmir civarında ve İstanbul'da oldukça etkili olmuştur.⁷¹ Salgında İstanbul'da 2.620 kişi koleraya yakalanmış ve bu kişilerden 1.583 kişi yaşamını yitirmiştir. Ülke genelinde ise en az 18.876 kişi koleraya yakalanmış ve bu hastalardan 12.143 kişi hayatını kaybetmiştir.⁷² Cephede ise salgından ölenlerin sayısının muharebeler esnasında hayatını kaybedenlerden daha fazla olduğu görülmüştür.⁷³ Ayrıca bu salgın esnasında tifo, dizanteri sıtma, menenjit vakalarına da rastlanmıştır.⁷⁴

Bu dönemde meydana gelen salgın hastalıkların görüşülmesi ve alınacak uluslararası tedbirlerin belirlenmesi için 1912 yılında Fransa'da bir Uluslararası Sağlık Konferansı düzenlenmiştir. Bu konferansa Osmanlı Devleti de davet edilmiştir. Konferansa Osmanlı Devleti'ni temsilen Sıhhiye İkinci Reisi Cenap Şahabettin Bey katılmıştır.⁷⁵

Kolera salgının Balkan Savaşları döneminde de hız kesmeden devam ettiği görülmüştür. Savaş, salgının yayılmasında ve daha tesirli olmasında oldukça etkili olmuştur. Salgının Osmanlı ülkesine Mısır, Suriye taraflarından geldiği düşünülmüştür.⁷⁶ Savaşın başladığı dönemde hava şartlarının olumsuzluğu askerlerin sağlık hizmetlerinden yararlanmalarına engel olmuştur. Ordunun sağlık teşkilatı iyi hazırlanamamıştır. Seyyar hastanelerin malzeme ihtiyaçların da görevlilerin atanma işlerinde sorunlar yaşanmıştır. Yaşanan iletişim kopuklukları, yaralı erlerin kendi

⁶⁸ Ma'mûretülazîz: Elazığ. Bk. Metin Tuncel, "Elazığ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 10, s. 552-554.

⁶⁹ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 37-38.

⁷⁰ BOA, DH. İD. Dos. 218.2, Göm. 1.5.

⁷¹ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 84.

⁷² Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 37-38.

⁷³ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 40.

⁷⁴ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 85.

⁷⁵ BOA, BEO. Dos. 3863, Göm. 289694-1.

⁷⁶ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 62.

başlarının çarelerine bakmaya çalışmaları, sağlık malzemelerinin ulaşımı gibi sorunlar, ordunun etkilenmesine neden olmuştur.⁷⁷ Salgın geri çekilme esnasında dahi ordu içerisindeki etkisini devam etmiştir.⁷⁸ Yollarda açlık nedeniyle kendinden geçen askerler dahi, koleralı sanılmış ve öldükleri iyice anlaşılmadan üzerlerine kireç sütü dökülmüştür.⁷⁹ Bu yüzden birçok askerin gözleri yanmıştır.⁸⁰

İstanbul'a sevk edilen koleralı askerlerin salgını şehre bulaştırmalarına engel olmak için Sahra Sıhhiye Müfettişliğinin emriyle hastaların Yeşilköy'de tedavi edilmesi sağlanmıştır. Burada hastalar için tahsis edilen yerler yeterli gelmemiş ve ayrıca barakalar inşa edilmiştir.⁸¹ Yaşanan bu salgında sadece Yeşilköy Sari Hastalıklar Hastanesine 20.000'den fazla koleralı hastanın geldiği ve orduda toplamda yaklaşık 30.000'den fazla askerin vefat ettiği tahmin edilmiştir. Yapılan araştırmalar bu salgının da sudan kaynaklandığını göstermiştir.⁸²

Eskiden zamanlardan beri varlığı bilinen, devletlerin tarihlerinde etkili olan bir diğer salgın hastalık tifüstür. Bu hastalık, özellikle de savaş, kıtlık ve sefalet dönemlerinde salgın halini alarak çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur.⁸³ Tifüs hakkında çok eski zamanlardan beri incelemeler yapıldığı bilinmektedir. Bu incelemelerde farklı isimler kullanılmıştır. Bunlar; Febris Hungaricus, Febris Petechialis verra, Febris Purpura Epidemique şeklindeki isimlerdir. Ayrıca Savaş Humması, Açlık ve Hapishane Humması diye de isimlendirildiği görülmektedir.⁸⁴ Tifüs ismi ise Hippocrates tarafından Yunanca dumanlı, puslu anlamına gelen *Typhos* kelimesinden alınmıştır.⁸⁵ Savaş dönemine ait eserlerde tifüs için "*Lekeli Tifo*", "*Lekeli Humma*" veya "*Ordu Humması*" gibi isimler de kullanılmıştır.⁸⁶

⁷⁷ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 92-95.

⁷⁸ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 62.

⁷⁹ Kireç sütü: Kirece su katarak hazırlanan karışım. Bkz. Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 80-81.

⁸⁰ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 96.

⁸¹ Ekrem Şadi Kavur, "Askeri Hekimliği Sıhhiye Hizmetlerinde Bir Etüd", *Dirim*, Cilt: XLVIII, Sayı: 4, Nisan 1973, s. 194; Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 63.

⁸² Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1956, s. 7-8.

⁸³ Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 4.

⁸⁴ Kemal Özbay, "Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahrifatı", *Dirim*, Cilt: 54, Sayı: 3-4, Mart- Nisan 1979, s. 113.

⁸⁵ İlhami Nasuhioğlu, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış...*, Diyarbakır Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s. 43.

⁸⁶ Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 2.

Tifüs hastalığının etkeni “*rickettsia prowazeki*” adı verilen bir bakteridir ve etken, 1916’da Rocha Lima tarafından bulunmuştur.⁸⁷ Kuluçka süresi 10 ila 14 gündür.⁸⁸ Hastalığın ilk belirtileri üşüme, baş ağrısı, halsizlik ve kas ağrıları şeklinde olmuştur. İlk iki üç gün içerisinde ateş 39 dereceye kadar çıktığı⁸⁹ üçüncü gün 40-41 dereceye kadar çıktığı da görülmekle birlikte sürekli yüksek seviyede devam ettiği görülmüştür. Hastalığın dördüncü gününden itibaren ortaya çıkan döküntüler en çok sırt ve göğüs bölgesinde görülür.⁹⁰ Döküntülerin oluşmasından sonraki iki hafta kritik dönemdir. Bu dönemde hastanın bilinci bulanıklaşır kaybolur, ateş seviyeleri yüksek şekilde seyreder, çevresine boş ve anlamsız bakar, yardım almadan yemek yiyemez hale gelir. Bu dönemde hayal görme, uyku hali, koma görülebilir. Bu kritik dönemi atlaman kişilerde ateş düşmeye başlar, bilinçleri açılır ve hasta iyileşme dönemine girer.⁹¹

Tifüsün bitler ile bulaştığı 1909’da Charles Nicolle, Comte ve Consil tarafından ortaya çıkarılmıştır.⁹² En eski insan parazitlerinden biri olan bit, insanlarda baş biti, vücut biti (elbise biti) ve kasık biti olarak üç çeşittir.⁹³ Baş bitleri başın daha çok arka kısmında bulunurlar, saç uzunluğu ve saçın gürlüğü bitlerin çokluk seviyelerini etkilemektedir. Sakal ve bıyıklarda da saç biti bulunabilmektedir. Elbise ya da diğer adı ile vücut bitleri elbiselerde ve daha çok çamaşırların dikiş bölgelerinde bulunmaktadırlar. Kasık bitleri ise kasıklarda, karnın alt bölgesinde, koltuk altlarında yaşamaktadırlar. Kaş ve kirpiklerde bulunabilirler.⁹⁴ Bitlerin yumurtalarına halk

⁸⁷ Lütfi Aksu, *Lekeli Humma*, Ulusal Matbaa, Ankara 1943, s. 9; Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 332.

⁸⁸ Server Kamil Tokgöz, *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*, haz. Meriç Aybar-İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2016, s. 14.

⁸⁹ Tokgöz, *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*, s. 8; Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 4.

⁹⁰ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 396, 397; Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 334.

⁹¹ Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 5; Tokgöz, *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*, s. 13. Bu hastalığı geçiren Dr. Abdülkadir Noyan, yüksek ateşli kritik dönemde gördüğü hayalleri şöyle anlatmıştır: “Hastalığın ateşli günlerinde zihnimi işgal eden bir hayal hadisesi vardı. Bağdat’ta Goltz Paşa’dan evvel kumandan olan Nurettin Paşa bana muayene için bir asker göndermişti. Askeri muayene etmişim. Asker hizmetten kurtarılmasını isteyerek ve rüşvet olmak üzere bana bir altın lira vermiş, bu lirayı alarak askerin alnına çakmışım, asker ölmüş. Nurettin Paşa yaptığım muameleyi duymuş. Benim idam edilmemi istemiş. Ziyarete gelen doktor arkadaşlarıma ateşli günlerimde bu hikâyeyi naklederek Nurettin Paşa’ya söyleyin rüşvet kabul etmeyen doğru bir adamı kimse idam edemez dermişim. Bu masalı dinlemeye arkadaşlarım almışım. Beni tasdik ederek tesellide bulunurlarmış. Ateşim düşünce bu vakayı artık nakletmez olmuşum. Hararet düştükten sonra da bu hadiseyi hatırladığım halde hakikat olmayıp bir hayal ve sayıklama olduğunu anladığım için kimseye nakletmediğimi hala hatırlamaktayım...” Bk. Noyan, *Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, s. 52.

⁹² Yıldırım, “Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s. 1327.

⁹³ Ekrem Kadri Unat, *Bitler ve Bitlerle Bulaşan Hastalıklar*, İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1979, s. 8.

⁹⁴ Unat, *Bitlerle Bulaşan Hastalıklar*, s. 8, 9.

arasında sirke denilmektedir. Sirkeler baş bitlerinde en sık kulak arkasına, elbise bitlerinde elbiselerin liflerine, kasık bitlerinde ise karın altındaki kıllara yapışırlar ve buralarda çoğalırlar.⁹⁵ Hastalığın yayılmasında daha çok baş ve elbise bitleri etkili olmuştur.⁹⁶

Bitlere karşı verilen mücadelede temizlik; elbise temizliği, ev temizliği ve kişisel temizlik önemli olmuştur. Bitlenmemek için sık sık yıkanmak, çamaşır değiştirmek, saçların ve vücuttaki kılların temizliğine dikkat etmek gerekmektedir. Bitlenmeyi önlemek için ilaçlar kullanılmıştır. Bu ilaçlar içerisinde D.D.T. (Dikloro Difenil Trikloroetan) ile iyi sonuçlar elde edilmiştir.⁹⁷ Tifüse karşı verilen mücadelede aşı uygulaması önemli olmuştur. Aşı yöntemlerinden Weigl Felix ve Cox oldukça önemlidir. Bu yöntemlerden Weigl Felix usulüyle hazırlanan aşının üretimi güç olduğu için bol miktarda üretim yapılamamıştır.⁹⁸ Cox yöntemi ise Dr. Cox tarafından 1939'da bulunmuştur.⁹⁹ Türkiye'de de Cox usulü ile hazırlanan Tifüs aşısı kullanılmıştır.¹⁰⁰ Aşı ilk kez 1943'te Kemal Plevnelioğlu tarafından Gülhane Hastanesi'nde hazırlanıp uygulanmıştır.¹⁰¹

Tifüs savaş zamanlarında büyük tahribat yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk kez Kırım Savaşı'nda ciddi boyutlu bir tifüs salgını meydana gelmiştir.¹⁰² Hastalığa yakalananların %70'i hayatını kaybetmiştir.¹⁰³ Kayıt tutulmadığı için savaştaki kayıp miktarı kesin olarak belirlenememiştir.¹⁰⁴ Bundan dolayı yabancı kaynaklardan bilgi edinilmiştir. Yabancı kaynaklar; Osmanlı ordusunda 85.000 civarında kayıp olabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁵ Kırım Savaşı'nda meydana gelen salgın İngiltere'de geniş yankılar uyandırmıştır ve İngiliz parlamentosu yardım kampanyaları başlatmıştır. Bu yardım kampanyasına öncülük eden Miss Florence Nightingale Kırım'a gelerek burada hasta bakım örgütü kurmuştur. Nightingale, çalışmalar yaparken kendisi de tifüse

⁹⁵ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 110.

⁹⁶ Aksu, *Lekeli Humma*, s. 78.

⁹⁷ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 119, 122.

⁹⁸ Aksu, *Lekeli Humma*, s. 62. Weigl Felix usulü ile ilgili detaylı bilgi bk. Tokgöz, *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*, s. 34-37.

⁹⁹ Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1328.

¹⁰⁰ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 338.

¹⁰¹ Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1328.

¹⁰² Özbay, "Tarihte Lekeli Humma", s. 114.

¹⁰³ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s. 51.

¹⁰⁴ Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 14.

¹⁰⁵ Özbay, "Tarihte Lekeli Humma", s. 114. Farklı kaynaklarda kesin olmamakla birlikte kayıp sayısı 35.000 olarak geçmektedir. Özdemir, *Salgın Hastalıklar*, s. 52.

yakalanmıştır. 1854'te Selimiye kışlasına gelerek çalışmalarına burada devam etmiştir.¹⁰⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda tifüs salgını oldukça etkili olmuştur.¹⁰⁷ Balkanlar da Plevne kuşatmalarında hastaneler yaralılarla dolmuş ve evler geçici hastane haline getirilmiştir.¹⁰⁸ Doktorla hekimler bitlenmiş, yetersiz şartlar ölümlerin artmasına neden olmuştur. Ölüler gömülmek için sıra bekler duruma gelmiştir.¹⁰⁹ Kafkas cephesinde de durum farklı olmamış ve tifüs salgını oldukça etkili olmuştur. Basiret gazetesinin 27 Aralık 1877 tarihli nüshasında hastalığın Kars ile Erzurum arasındaki askerlerden kaynaklı olarak ortaya çıktığı belirtilmiştir.¹¹⁰ Erzurum'daki hastaneler tıklım tıklım dolmuş, orduda bulunan Türk ve yabancı hekimlerin birçoğu tifüse yakalanmıştır. Ordu Baştabibi Miralay Yusuf Ziya Bey dâhil tifüse yakalanan hekimlerin çoğu hayatını kaybetmiştir.¹¹¹ Hastalıktan kurtulmuş olan hekimler zayıf ve halsiz olmalarına rağmen görevlerine devam etmişlerdir.¹¹² Mehmet Arif (Ölçen) Bey “Başımıza Gelenler” isimli hatıratında ordudaki tifüs vakaları hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Ordumuz arasında (Kara Humma) denilen tifüs hastalığı baş göstermesiyle durumumuz pek feci bir hal aldı. Hastanelerimizdeki mevut yatanlardan başka her gün üç yüz, dört yüz hasta geliyordu. Bunlardan en az iki yüz, iki yüz ellisinin hemen hastaneye yatırılması gerekiyordu. Ölüm o kadar arttı ki, hastanelerde yıkama ve kefenlemeye memur olan imamlar sabahdan akşama kadar durmadan çalıştıkları halde başa çıkamıyor ve cenazeler odun kütüğü gibi birbiri üzerine yığılıyor, sıra bekliyordu. Bir aralık kefenlik bez için bile hayli sıkıntı çekildi. Hatta bazı cenazeler, üzerlerindeki don ve gömlekle gömüldü. Sonradan tüccardan bazıları imdadımıza yetişti de, orduya borç olsun, epeyce bez verip bizi sıkıntıdan kurtardılar.”¹¹³

Kafkas cephesinde görev yapan yabancı doktorlardan Charles S. Ryan, şehrin hastalık yuvası halinde olduğunu sivil, asker herkesin tifüs ile mücadele ettiğini,

¹⁰⁶ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 38,39.

¹⁰⁷ Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 14.

¹⁰⁸ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s. 55.

¹⁰⁹ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 53.

¹¹⁰ Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar*, s. 134.

¹¹¹ Özbay, “Tarihte Lekeli Humma”, s. 114.

¹¹² Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 61.

¹¹³ Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, sad. Nihad Yazar, İrfan Yayınevi, İstanbul 1973, s. 430-431.

hastalığın şehri kırıp geçtiğini belirtmiştir. Doktorlar arasında da tifüs salgını olduğunu ve bu salgın sonucunda en az 27 doktorun yaşamını yitirdiğini de ifade etmiştir.¹¹⁴

Savaş esnasında Erzurum'un kuşatıldığı dönemde şehirde günde üç yüz kadar asker vefat etmiş, mezar kazma imkânının olmaması nedeniyle cenazeler birbiri üzerine yığılarak kale dışına bırakılmıştır. Karlar erdiği zaman insan cesetleri ortaya çıkmıştır. Çok vahimdir ki; bu cesetler kurtlar ve köpekler tarafından parçalanmıştır. Savaş sonucunda Osmanlı ordusunda yaşanan kayıp miktarı kesin olarak tespit edilememiştir. Bu kayıplar haritalar üzerinde ve kilometre hesabı ile ölçülmüştür.¹¹⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın her iki cephesinde de ortaya çıkan tifüs salgını sonucunda yaklaşık 40.000 civarında askerin vefat ettiği tahmin edilmektedir.¹¹⁶ Rus ordusunda ise Balkanlarda 10.081, Kafkaslarda ise 6.506 olmak üzere toplamda 16.587 asker tifüs nedeniyle hayatını kaybetmiştir.¹¹⁷

1897 Osmanlı-Yunan savaşında da tifüs salgının ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu savaşta görev yapan Doktor Hacı Kemal Bey, orduda tifüs, malarya (sıtma), dizanteri ve tifo salgının yoğun olarak görüldüğünü belirtmiştir.¹¹⁸ Tam olarak teşhisleri konulamayan bu salgın hastalıklardan 30.000 asker ile birlikte birçok hekim vefat etmiştir. 3. Ordu baştabibi Miralay Hacı Hasan Hayri ile ordu sıhhi kadrosundaki Bnb. Dr. Zühtü, Bnb. Dr. Yaver Ahmet, Mehmet Tevfik ve Nurettin Ramiz Beyler, vefat eden doktorlardan bazılarıdır. Burada şunu da belirtmek gerekir savaş sonrası yurtlarına dönen askerler de hastalıkların köylerine kasabalarına yayılmasına neden olmuşlardır.¹¹⁹

1911 yılında başlayan Trablusgarp Savaşı'nda da Tifüs salgını görülmüş olmasına rağmen bunun Türk ve Arap orduları arasında bir salgın boyutuna ulaşmamıştır.¹²⁰

Sonraki süreçte 1912-1913 yıllarında meydana gelen Balkan Savaşları zamanında yığınak bölgelerinde, savaş yerlerinde ve yürüyüş güzergâhlarında sıhhi tedbirler alınamamıştır. Bunun sonucunda orduda kolera, tifüs, tifo, humma-yı racia gibi salgın

¹¹⁴ Ryan, *Kızılây Emri Altında* s. 206.

¹¹⁵ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 61-62.

¹¹⁶ Yıldırım, "Koruyu Sağlık Uygulamaları", s. 1327.

¹¹⁷ Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 16.

¹¹⁸ Özbay, "Tarihte Lekeli Humma", s. 114.

¹¹⁹ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 69.

¹²⁰ Özbay, "Tarihte Lekeli Humma", s. 115.

hastalıklar görülmüştür.¹²¹ Bilhassa Osmanlı ordularının geri çekilmeye başladığı dönemde ortaya çıkan salgınlar, kötü hava şartlarının da etkisiyle daha hızlı bir şekilde yayılmıştır.¹²² Balkan Savaşları esnasında Yassıvıran bölgesinde kurulan menzil hastanesinde ve Yeşilköy İntaniye Hastanesi'nde çokça tifüs vakaları görülmüştür. Yassıvıran'da yer alan menzil hastanesinde görev yapan Dr. Tevfik Salim Bey¹²³ hastanenin bu dönemdeki durumunu şu şekilde anlatmıştır:

*“Burada hastalar yer yatağında ve gayet sıkı yatıyorlardı. Bit pek çoktu. Önce bir doktor arkadaşımız hastalandı, lekeli tifodan şüphe ettik. Hastaneyi sıkı bir gözden geçirdiğimiz zaman 4 vaka daha bulduk. Hastanede sıkı bir dezenfeksiyon tatbik edildi. Kıtalarda şiddetli tedbirler alındı. Hastalığın erken teşhis edilmiş olması ve gerek cephede vaktinde müessir tedbirlerin tatbiki sayesinde hastalık birkaç vakaya münhasır kaldı.”*¹²⁴

Yine bu savaşların ikinci devresinde Bulgar işgali altındaki Edirne'yi kurtarmak için gönderilen Osmanlı ordusunda tifüs salgını ortaya çıkmıştır.¹²⁵ Yapılan incelemeler sonucunda bu salgına Erzurum tarafından İstanbul'a gelen birliklerin neden olduğu belirlenmiştir.¹²⁶ Orduda yaşanan salgın için görevlendirilen Dr. Abdülkadir Noyan¹²⁷ koşullarda ateşler içinde yatan hastalar olduğunu, bitlenmelerin olduğunu ve tifüsün tehlikeli bir hal aldığını belirtmiştir. Noyan ayrıca; günde 25-30 kişinin tifüse

¹²¹ Kavur, “Askeri Hekimliğin Sıhhiye Hizmetlerinde Bir Etüd”, s. 193.

¹²² Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s. 62.

¹²³ Tevfik Salim Sağlam: İstanbul'da doğmuştur. 1903 senesinde Askeri Tıbbiyeden Yüzbaşı rütbesi ile diploma almıştır. Mezun olduktan sonra stajını Gülhane Hastanesi'nde tamamlamıştır. Sonrasında Askeri Tıbbiye Dahiliye Poliklinik Muavinliğine ve Laboratuvar Şefliğine tayin olmuştur. Tevfik Sağlam Balkan Savaşı'nda ve I. Dünya Savaşı'nda Ordu Hastanesi Hekimliklerinde, Kolordu Sıhhiye Müfettişliği ile İkinci ve Üçüncü Ordular Sıhhiye Reisliklerinde görev yapmıştır. Şark Orduları Grup Sıhhiye Müfettişliğinde, Şark Vilayetleri Sari Hastalıklar Mücadelesi Reisliğinde çalıştıktan sonra İstanbul'a dönmüş Gülhane Hastanesi Başhekim ve müdürü olmuştur. Daha sonraları fakülte dekanlığı, rektörlüğü yapmış, Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti ikinci reisliği, Türk Tıp Encümeni Reisliğinde ve Verem Mücadele Cemiyeti reisliği görevlerini yapmıştır. (Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1948, s. 188-189.)

¹²⁴ Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 77.

¹²⁵ Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 19.

¹²⁶ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s. 67.

¹²⁷ Abdülkadir Noyan: Sivas'ta doğmuştur. 1910 yılında Askeri Tıbbiyeden mezun olmuştur. Gülhane Hastanesinde stajını tamamlamıştır. 1912'te dahiliye kliniğine asistan olmuştur. Prof. Dr. Mayer'in muavinliği görevini yapmıştır. 1911'de Serviburnu Tahaffuzhanesinde, Arnavutluk'ta Berat Fırkası Kıtaları tabipliğinde 1912'de Yeşilköy İntaniye Hastanesi Şefliğinde, 1914'te I. Kolordu Hıfzıssıhha Müşavirliğinde, 1915'te Çanakkale sâri hastalıklar mücadelesinde bulunmuştur. I. ve 6. Kolordu Hıfzıssıhha Müşavirlikleri ve Sıhhiye Reis muavinliğinde, 1916'da Bağdat'ta Menzil baştabipliğinde, 1918'de Musul'da 6. Ordu Sıhhiye Reisliği görevlerinde bulunmuştur. 1927'de Gülhane Hastanesi Dahiliye Kliniği Profesörlüğü görevi yapmış, uluslararası sağlık kongrelerine katılmış ve bildiriler sunmuştur. (Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, s. 157-158.)

yakalandığını, mücadele için orduda bulunan üç etüv makinasından yararlanıldığını ve alınan tedbirler kapsamında askerlerin hamamda temizlettiğini ifade etmiştir. Verilen bu mücadele olumlu sonuçlar doğurduğunu da beyan eden Noyan, Mart ve Nisan aylarındaki vefat sayılarını bildirmiştir. Buna göre; Mart ayında hastalığa yakalanan 445 askerden 104'ü, Nisan ayında hastalığa yakalanan 227 askerden 67'si vefat etmiştir. Daha sonraları tek tük vakaların görüldüğünü ve Mayıs ayı sonrasında orduda aylarca tifüs görülmediğini belirtmiştir.¹²⁸ İstatistik kayıtları ve zayıat raporları olmadığı için tıpkı diğer savaşlar gibi ne kadar kayıp verildiği tam olarak belirlenememiştir.¹²⁹

Osmanlı Devleti'nde, Balkan Savaşı'nda yaşanan yenilgiden sonra orduda düzenleme yapılmaya gerek duyulmuştur. Bu düzenleme için Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın girişimleri ile Almanya'dan bir heyet getirilmiştir. Başında General Liman von Sanders'in bulunduğu, 52 Alman subayından oluşan ve ıslah heyeti olarak da adlandırılan bu heyet, 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gelmiştir. Heyetin Osmanlı ordusunu her yönüyle modernleştirmesi, eğitim, disiplin ve geri hizmetler konusunda geliştirmesi amaçlanmıştır.¹³⁰

Balkan Savaşı'nda başarısız olunan alanlardan biri de sağlık alanı olmuştur. Yaşanan olumsuzlukların tekrarlanmaması için birçok alanda olduğu gibi sıhhi alanda da düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler hem halk için hem de ordu için yapılmıştır. Buna göre; halk sağlığı için 1913'te sağlık teşkilatlanmasının daha iyi yapılabilmesi adına Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi yürürlüğe konulmuştur.¹³¹ Bu bağlamda bir diğer önemli düzenleme ise il merkezlerinde sıhhiye müdürlükleri kurmak olmuştur. İlçe ve kasabalardaki sağlık sorunlarının görüşülüp gerekli işlerin yapılması amacıyla da Sıhhiye Meclisleri açılmıştır.¹³² Diğer taraftan devam eden süreçte salgın hastalıklara karşı 13 Nisan 1914'te yayınlanan Emraz-ı Sâriye ve İstilaiye Nizamnamesi yürürlüğe konmuştur. Nizamnamede salgın hastalıklar tanımlanmış,

¹²⁸ Abdülkadir Noyan, "Memleketimizde Salgın Hastalıklar", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 26, Sayı: 1, 1963, s. 74,75.

¹²⁹ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 117.

¹³⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 52; Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 5.

¹³¹ *Düstur*, II. Tertip, 5. Cilt, 28 Nisan 1329/11 Mayıs 1913, s. 362-375.

¹³² Sibel Yazıcı, "Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalıklarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914-1918)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 8, Nisan 2019, s. 72.

yayılmayı engelleyecek tedbirler belirtilmiş ve hastalık şüphesi olduğu zaman belediye, polis veya jandarmaya haber verilmesi zorunlu kılınmıştır.¹³³

Orduda ise 24 Aralık 1913'te Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'na Süleyman Numan Bey¹³⁴ getirilmiştir. Almanya'dan gelen heyet içerisinde yer alan Doktor Albay Mayer, Süleyman Numan Bey'in danışmanlığına verilmiştir.¹³⁵ Osmanlı ordusunun savaş zamanı kullanacağı sağlık yönetmeliği Alman Harp Sağlığı yönetmeliğinden çevrilmek suretiyle hazır hale getirilmiştir.¹³⁶ Sıhhiye Daire Başkanlığı, Balkan Savaşlarında hekimlik görevini yapamayan, yapamayacağı anlaşılan ordu mensuplarını emekliye sevk etmiştir. Sıhhi vazifelere genç, dinamik, güçlü hekimler getirilmiştir.¹³⁷ Her kolordu karargâhında bir başhekim iki yardımcı, bir eczacı ve bir yardımcı olması kararlaştırılmıştır. Ayrıca sıhhiye depo müdürlerinin eczacı olmasına karar verilmiştir. Revirler düzene sokularak hastanelerdeki hasta sayısının azaltılması amaçlanmıştır. Yapılan düzenlemeler ile kolordu merkezlerinde 300, tümen merkezlerinde ise 200 ila 250 yataklı hastanelerin açılması hedeflenmiştir. Erzurum, İzmir, Edirne gibi müstahkem mevkiilerde 500 yataklı hastanelerin açılması kararı alınmıştır. Her 50 yatağa 1 doktor, 250 yataklı hastanelerde bir yarbay başhekim, 500-700 yataklı hastanelerde ise bir albay başhekim istihdamı düşünülmüştür. Kararlaştırılan hedefler uygulanmaya başlanmıştır. Fakat bunların tamamının hayata geçirilmesinden

¹³³ *Düstur*, II. Tertip, 6. Cilt, 31 Mart 1330/13 Nisan 1914, s. 585-601.

¹³⁴ Süleyman Numan: Asıl adı Süleyman Fahri, Selanik'te doğmuştur. 1891'de yüzbaşı rütbesi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyeden mezun olmuştur. İlk olarak Haydarpaşa Hastanesi'nde görev yapmıştır. Aynı yıl Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Teşrih-i Marazi Muallim Muavinliğine tayin edilmiştir. 1894'te eğitim için Almanya'ya gitmiştir. Almanya'da 6 yıl kalmıştır. 1901'de Tıbbiye-i Mülkiye'de Emraz-ı Umumiye hocası olmuştur. Balkan Savaşlarında kolordu baştabibi olarak Yanya'da görevlendirilmiştir. Yanya düştükten sonrada bölgede ekibi ile birlikte görevlerine devam etmişlerdir. Yanya'dan İstanbul'a döndükten sonra Gümüşsuyu Hastanesi Başhekimisi olarak görev yapmış ardından Rusçuk'ta görevlendirilmiştir. 24 Aralık 1913'te Enver Paşa tarafından Sıhhiye Dairesi Reisliği ve Ordu-yu Hümayun Sıhhiye Müfettişliği Umumiliği görevi verilmiştir. I. Dünya Savaşı süresince uygulamış olduğu sağlık önlemlerinin yanı sıra sağlık hizmetlerini yerinde görmek için denetlemelerde bulunmuştur. Özellikle Kafkas Cephesi'nde muharebelerin bir kısmında 3. Ordu heyetinin yanında bulunmuş hem yedek sıhhi malzemenin cepheye daha hızlı ulaşmasını sağlamış hem de yaralıların, hastaların Erzurum'a nakillerini temin etmiştir. Bu dönemde tifüse yakalanmıştır. Tedavi gördükten sonra Erzurum'dan ayrılmıştır. Savaş bittikten sonra Gülhane Tababet-i Askeriye de görevlendirilmiş fakat bir süre sonra Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. Sürgünden döndükten sonra tıp fakültesinde hocalık yapmıştır. (Efdal As, "Birinci Dünya Savaşı'nın Sıhhiye Dairesi Reisi ve Ordu Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Süleyman Numan Paşa (1868-1925)'nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri", *International Journal Of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, Yıl: 6, Cilt: 6, Sayı: 21, December 2015, ss. 105-120.)

¹³⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik X*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 142; Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 20.

¹³⁶ Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 21.

¹³⁷ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 143; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 4.

önce I. Dünya Savaşı başlamıştır.¹³⁸ Bununla birlikte planlanan bu yenilikler savaş zamanında gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Buna göre I. Dünya Savaşına girmeden önce sıhhi kuruluşların sıhhi düzeni dâhilinde; her taburun hekiminden başka piyade taburlarında her bölükte 4 tezkere ve 8 tezkereci, 2 sıhhiye arka çantası temin edilmiştir. Tümenlerde (3 tümenli kolordularda) ikişer hesabıyla 6 seyyar hastane kurulmuştur. Ayrıca Sağlık Dairesi Başkan yardımcısının emri altında harp ve menzil hastaneleriyle memleket içi sıhhi kuruluşlar teşkil edilmiş, bunun yanında orduda askeri hekim sayısı da 1.200'ü asil olmak üzere toplamda 3.300'e yükseltilmiştir.¹³⁹

Kafkas Cephesi'nin karargâh merkezi konumunda olan Erzurum'da savaş öncesinde de salgın hastalıklar eksik olmamıştır. Şehri daha sağlıklı bir hale getirmek isteyen Erzurum Sıhhiye Müdürü Dr. Şerif Bey 1913 yılında vilayet genel meclisine Erzurum ile ilgili bir rapor sunmuştur. Söz konusu bu raporunda Şerif Bey; Erzurum'un Kafkasya, Rusya ve İran taraflarından gelen salgın hastalıklara hemen teslim olduğunu belirtmiştir. Özellikle dönemin etkili hastalıklarından koleranın salgın boyutuna ulaştığında şehrin sıhhi alandaki eksiklikleri nedeniyle çabucak yayıldığından bahsetmiştir. Erzurum'u Anadolu'nun kilidi olarak ifade etmiş ve kolera salgınının Erzurum'a ulaşması halinde kısa bir zamanda hemen bütün Anadolu'ya yayılacağını söylemiştir. Bu durumların yaşanmaması için de şehirde gerekli sıhhi düzenlemenin yapılmasının önemine vurgu yapmıştır.¹⁴⁰

Ordu içerisinde gerek insanlar gerek hayvanlar arasında meydana gelen salgın hastalıklar askeri seferleri olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuzluk zincirleme bir şekilde askeri başarısızlığa neden olmuş, askeri başarısızlık da siyasi başarısızlığa yol açmıştır.¹⁴¹ Bu yüzden savaşlarda başarı sağlanabilmesi açısından silah, mühimmat, cephane, lojistik ve eğitilmiş bir ordunun büyüklüğü ne kadar önemliyse sıhhi teşkilat da o derece önemli ve göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

¹³⁸ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 142.

¹³⁹ Kavur, "Askeri Hekimliğin Sıhhiye Hizmetlerinde Bir Etüd", s. 195.

¹⁴⁰ Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, haz. Murat Küçükuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 39.

¹⁴¹ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s. 5.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI VE 3. ORDU'DA GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR

1.1. I. Dünya Savaşı ve 3. Ordu

1.1.1. I. Dünya Savaşına Giden Süreç

I. Dünya Savaşı'nın nedenleri 19. ve 20. Yüzyıllarda dünya siyasetini dâhilinde yaşanan olaylara dayanmaktadır.¹⁴² Bu olaylar milliyetçilik, ulus devlet anlayışı, toprak genişletmek için girişilen savaşlar, bloklaşmalar şeklinde gelişmiştir.¹⁴³ Savaşın en önemli nedeni Avrupa Devletleri arasındaki çıkar çatışmalarının bloklaşmalara yol açması olmuştur. Bloklaşmalar ilk kez 1882 yılında İtalya, Almanya ve Avusturya arasında yapılan “üçlü ittifak” ile ortaya çıkmıştır.¹⁴⁴ Buna karşı yeni bir denge bloku oluşmaya başlaması¹⁴⁵ 1894 yılında ilk kez Rusya ile Fransa arasında yapılan ittifak ile ortaya çıkmıştır. 1904 yılında İngiltere ile Fransa arasında, 1907 yılında da İngiltere ile Rusya arasında imzalanan ittifak anlaşmaları ise “üçlü itilaf blokunu” meydana getirmiştir.¹⁴⁶

Almanya, daha da gelişmek amacıyla deniz filosu gücünü artırmaya yönelmiştir. Bu durumdan rahatsız olan İngiltere, denizlerde askeri filosunu güçlendirme çalışmalarına başlamıştır. Bu şekilde iki devlet arasında silahlanma yarışı ortaya çıkmıştır.¹⁴⁷ Balkanlarda ise Sırbistan'ın güçlenmesi, Avusturya'yı tedirgin etmiştir. Çıkarları için bu durumu fırsat bilen Rusya, Sırbistan ile ilişkilerini geliştirmeye yönelmiştir. Rusya'nın Balkanlardaki faaliyetleri bir süre sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Almanya'yı birbirine yakınlaştırmıştır.¹⁴⁸ Devletler arasındaki gergin ilişkilerin savaşa dönüşmesine sebep olan hadise ise 28 Haziran 1914'te Avusturya-

¹⁴² Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2000)*, (6. Basım), Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 545.

¹⁴³ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s. 3-6; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, (18. Baskı), Alkım Yayınları, İstanbul 2012, s. 131-132.

¹⁴⁴ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 47-48; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Harbe Girişi*, s. 4-7.

¹⁴⁵ *Osmanlı İmparatorluğunun Harbe Girişi I*, s. 4.

¹⁴⁶ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 51-59; Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*, (3. Baskı), İstanbul 1974, s. 429-430.

¹⁴⁷ *İdari Faaliyetler ve Lojistik X*, s. 7.

¹⁴⁸ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 133.

Macaristan İmparatorluğu veliahdı Arşidük Ferdinand'ın ve eşinin Saray-Bosna'da, Sırp asıllı Gavrilo Princip isimli kişi tarafından öldürülmesi olmuştur.¹⁴⁹ Bu olay sonrasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 23 Temmuz 1914'te Sırbistan'a 48 saatlik ultimatoma vermiştir. Sırbistan, Rusya'nın desteğini sağladıktan sonra ultimatoma belirtilen isteklerin bir kısmını reddetmiştir. Bunun üzerine Avusturya 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilan etmiştir.¹⁵⁰ Avusturya'nın savaş ilanından sonra Almanya, önce 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya, sonra da 3 Ağustos'ta 1914'te de Fransa'ya savaş ilan etmiştir. Bu hadise üzerine İngiltere, müttefiklerini yalnız bırakmayarak 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etmiştir.¹⁵¹ Daha sonradan diğer Avrupa Devletlerinin de savaşa dâhil olması ile de I. Dünya Savaşı başlamıştır.

I. Dünya Savaşı; büyük devletlerin aralarındaki ittifakların gereği olarak birbirlerine karşı açtıkları muharebelerin dünya coğrafyasının ve nüfusunun büyük bir kısmının etkilenmesi sebebiyle “Büyük Harp” olarak da adlandırılmaktadır.¹⁵²

1.1.2. Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışı ve Osmanlı-Alman İttifakı

Büyük savaş öncesinde Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya üçlü ittifak blokunu; İngiltere, Fransa ve Rusya ise üçlü itilaf blokunu oluşturmuştur.¹⁵³ Osmanlı Devleti bu bloklaşma karşısında yalnız kalmamak istememiştir. Özellikle de Rusya'ya karşı toprak bütünlüğünü korumak zaruretiinden kaynaklı olarak bir ittifak arayışı içerisine girmiş ve güçlü bir devlet yanında kendisine yer edinmeye yönelik çabalara girişmiştir.¹⁵⁴

Bu doğrultudaki politikası gereğince Osmanlı Devleti, öncelikle İtilaf Devletleri ile ittifak yapma girişimlerinde bulunmuştur. Fakat ittifak sağlanamamıştır. Daha sonra

¹⁴⁹ Ünal, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 430-431; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 132.

¹⁵⁰ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 136; Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 547.

¹⁵¹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 2014, s. 63; Necati Ökse, “1'nci Dünya Harbinde 3'ncü Türk Ordusunun Harekâtı”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 7, Yıl: 4, Şubat 1979, Ankara, s. 20.

¹⁵² Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Ankara Genelkurmay Basımevi, 2011, s. 1.

¹⁵³ Ökse, “1'nci Dünya Harbinde 3'ncü Türk Ordusunun Harekâtı”, s. 19.

¹⁵⁴ Yusuf Hikmet Bayur, “Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar” *Belleten*, Cilt: II, Sayı: 7-8, Temmuz-I. Teşrin 1938, Ankara 1994, s. 321-324; Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 140; Vahdet Keleşyılmaz, “I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler”, *Türkler*, Cilt: 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 392-393.

İttifak Devletleri'ne yönelmiştir.¹⁵⁵ Almanya ile ilk ittifak girişimleri olumsuz sonuçlanmıştır. Daha sonra iki devlet arasında görüşmeler yapılmıştır. Almanya ile Osmanlı Devleti arasında ittifak üzerine yapılan görüşmeler, 27 Temmuz 1914'te İstanbul'da başlamıştır. Müzakereler neticesinde ise 2 Ağustos 1914'te iki devlet arasında bir ittifak imzalanmıştır.¹⁵⁶ İttifak metni¹⁵⁷ 1 Ağustos 1914'te henüz Almanya ile Rusya arasındaki savaş başlamadan önce hazırlanmıştır. Buna rağmen maddeler değiştirilmeden antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin aynı gün savaşa dâhil olması gerekmektedir.¹⁵⁸ Fakat Osmanlı Devleti hemen savaşa girmemiş, 2 Ağustos'ta Seferberlik ilan etmiştir. Aynı gün Mebusan Meclisi süresiz kapatılmış ve Moratoryum ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti seferberlik ilan etmiş olmasına rağmen zorunlu olmadıkça savaşa girmeye taraftar olmamıştır.¹⁵⁹

Osmanlı Hükümeti, imzalanan antlaşmadan sonra savaşa girme süresini uzatmak için devletin durumunun iyi olmadığını ekonomik desteğe ihtiyacı olduğunu ileri sürmüştür. Bunun üzerine Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için ekonomik destekte bulunmuştur.¹⁶⁰ Çünkü Almanya için Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi büyük önem arz etmekteydi. Bu sayede savaşı daha geniş alanlara yaymayı ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte açılacak cepheler sayesinde hem kendisinin ve hem de Avusturya-Macaristan'ın yükünü hafifletmeyi planlamıştır.¹⁶¹ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin konumu Süveyş, Mısır ve Kuzey Afrika'ya hâkim olmak için oldukça önemliydi. Dolayısıyla Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa iştirakiyle bu bölgeler üzerindeki siyasi gücünü arttırıp, böylelikle de İngiltere'nin ve Fransa'nın zor duruma düşmelerini de tasarlamıştır.¹⁶² Osmanlı Devleti'nin bu ittifaktan beklentisi ise toprak

¹⁵⁵ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Harbe Girişi I*, s. 33-40; Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 140-142.

¹⁵⁶ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Harbe Girişi I*, s. 40-51; Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 550; Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVI Sayı: 47 (Temmuz 2000), s. 367-393.

¹⁵⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi II/IV*, TTK, Ankara 1991, s. 642-643; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Harbe Girişi I*, s. 48.

¹⁵⁸ Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 551; Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 61.

¹⁵⁹ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Harbe Girişi I*, s. 51; *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 94. Seferberlik emri için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 40.

¹⁶⁰ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi III/I*, TTK, Ankara 1991, s. 191-193; Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 144.

¹⁶¹ Mustafa Çolak, "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya", *Beyaz Hüzn Sarıkamış Şehitleri Özel*, Kars Valiliği, Yıl: 2, Sayı: 2 (Aralık 2009), s. 18.

¹⁶² A. M. Zayonçkovskiy, "Büyük Harb (1914-1918) Kafkas Cephesi", çev: Bnb. Latif, *Askeri Mecmua*, Cilt: VI, Sayı: 97 (1 Haziran 1935), s. 445.

kayıplarına son vermek, Boğazları ve Doğu Anadolu'yu kaybetmemek, Arap Yarımadası ve Süveyş Kanalı'ndaki gücünü artırmak gibi hususlardı.¹⁶³

Osmanlı Devleti, Almanya ile ittifak imzaladıktan sonra İtilaf Devletlerinin dikkatini çekmemek için tarafsızlığını ilan etmiştir. Seferberlik ilan edip yaptığı askeri hazırlıkları ise ilerde savaş çıkma ihtimaline karşı tedbir olarak göstermeye çalışmıştır.¹⁶⁴

Seferberlik ilanı sonrasında Enver Paşa “*Berri ve Bahri Ordu-yu Hümayun'un emir ve kumandasını deruhte etmek yetkisiyle*”¹⁶⁵ Başkomutanlık Vekilliğine atanmıştır.¹⁶⁶ Atamanın ardından Enver Paşa, orduda köklü reformlar yaparak Balkan Savaşı'nda yetersiz olan yaşlı komutanlar ve subayları emekliye sevk etmiştir.¹⁶⁷

1.1.3. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi ve Kafkas Cephesi'nin Açılışı

Almanya ile yaptığı ittifak antlaşmasından sonra savaşa girme konusunda oyalama politikası izleyen Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi Almanya'nın bir oldu-bitti şeklinde izlediği politikanın sonucunda olmuştur. 10 Ağustos 1914 tarihinde Akdeniz'de manevralar yapan ve İngiliz donanması önünden kaçan Goben ve Breslau adındaki iki Alman gemisi Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Osmanlı Devleti bu iki gemiye sahip çıkarak Yavuz ve Midilli isimlerini vermiştir. Alman Amiral Wilhelm Anton Souchon mürettebatı ile birlikte Osmanlı donanmasına katılmıştır. Ayrıca Amiral Wilhelm Anton Souchon Türk donanmasının 1. Komutanlığı görevine atanmıştır.¹⁶⁸ Bu durum savaşa giden süreçte büyük bir dönüm noktası olma özelliğine sahiptir. Çünkü Amiral Souchon, 1914 yılı Ekim ayının son günlerinde mürettebatın tatbikat yapması gerektiğini belirterek donanmanın Karadeniz'e açılmasını istemiştir. Alınan izin üzerine donanma Karadeniz'e açılmıştır. Bu donanma daha sonra bir oldu-bitti şeklinde Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak gayesiyle 29 Ekim 1914 tarihinde Rusya'nın

¹⁶³ Ramazan Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, Tarihin Düşünce Kitapları, İstanbul, 2006, s. 37.

¹⁶⁴ Ünal, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 439.

¹⁶⁵ Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, s. 55.

¹⁶⁶ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 94.

¹⁶⁷ *3'ncü Ordu Harekatı I*, s. 52.

¹⁶⁸ Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 552; Ünal, *Türk Siyasi Tarihi*, s. 439-440; Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 61-62.

Sivastopol ve Odesa limanlarını bombalamıştır.¹⁶⁹ Almanya'nın bu komplosu sonucunda Osmanlı Devleti kesin olarak savaşa girmiş sayılmış ve Rusya'nın 1 Kasım 1914'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanı ile birlikte teşkil ettiği Kafkas Cephesi'nden taarruzuyla Osmanlı Devleti savaşa dâhil olmuştur. Rusya'dan sonra İngiltere ve Fransa da 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri'ne savaş ilan ederek, İttifak Devletlerinin yanında resmen savaşa dâhil olmuştur.¹⁷⁰ Bundan sonra da Osmanlı Devleti, 23 Kasım 1914'te Cihad-ı Ekber ilan edilerek İslam dünyasını İtilaf Devletlerine karşı yapılacak savaşta desteğe çağırmıştır.¹⁷¹

Osmanlı Devleti'nde savaş ilk Kafkas Cephesi'nde başlamıştır.¹⁷² Osmanlı Devleti resmi olarak savaş ilan etmeden cephelerde savaşmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı cepheler şunlardır:

1. Kafkas (Doğu) Cephesi
2. Çanakkale Cephesi
3. Irak Cephesi
4. Filistin-Suriye (Kanal) Cephesi
5. Yemen-Hicaz Cephesi
6. İran Cephesi
7. Libya Cephesi
8. Avrupa Cepheleri (Galiçya, Romanya, Makedonya)¹⁷³

Kafkas Cephesi, Rus kuvvetlerini bu bölgede tutmak, ilerlemesine mani olmak, Almanya ve Avusturya üzerine Rus askerlerinin gönderilmesini engellemek için açılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu cepheyi açmasındaki amacının, İslam dünyası liderliğini devam ettirmek, Azerbaycan, Türkistan topraklarındaki Türkleri bir bayrak altında toplayıp Turan ülküsünü gerçekleştirmek olduğu şeklinde görüşler mevcuttur.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 144-145; Detaylı bilgi için bk. Osmanlı İmparatorluğu'nun Harbe Girişi I s. 81-102; Bayur, Türk İnkılabı Tarihi III/I, 237-259.

¹⁷⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun Harbe Girişi I s. 104-105; Uçarol, Siyasi Tarih, s. 554.

¹⁷¹ Sina Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, (22. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 101; Ahmet İzzet Paşa, Feryadım I, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s. 194.

¹⁷² 3'ncü Ordu Harekatı I, s. 2.

¹⁷³ Görgülü, On Yıllık Harbin Kadrosu, s. 64; Ünal, Türk Siyasi Tarihi, s. 444-445.

¹⁷⁴ Tuncay Ögün, "Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı", Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı III, Yıl: 21, Sayı: 73, Temmuz-Aralık 2015, s. 766; Gökhan Durak, "Birinci Dünya Savaşı'nda

Fakat Kafkas Cephesi'nin açılışı ile ilgili tek gerçek vardır ki oda bu cephenin bir müdafaa cephesi olduğu ve Çarlık Rusya'nın sıcak denizlere inme hayalini gerçekleştirmek için hedefledikleri Anadolu'yu doğudan gelecek Rus askeri taarruzuna karşı müdafaa etmektir.

Kafkas Cephesi'nin kapladığı alan ise kuzeyde Kafkas Dağları ve Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan, Van Gölü'nün güneyi, Mardin, Urfa hattı ve batı da Fırat Nehri, Malatya, Sivas, Samsun çevresinden oluşmaktadır.¹⁷⁵

1.1.4. 3. Ordu'nun Erzurum'a Nakledilmesi

Merkezi Manastır'da olan 3. Ordu Balkan Savaşlarına batı ordusu olarak katılmıştır. Balkan Savaşı'ndaki yenilgiden sonra ordunun bir kısmı esir olmuş bir kısmı İstanbul ve Anadolu kıyılarına taşınmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu'nun görevlendirilmesi üzerine ordu Erzurum'a nakledilmiş ve yeniden düzenlenmesi yapılmıştır. Yeni düzenlenen ordunun karargâhı başlangıçta Erzincan'a taşınmıştır.¹⁷⁶ Ordu Kumandanlığı görevine Hasan İzzet Paşa¹⁷⁷, Kurmay başkanı görevine ise Alman subay Yarbay Felix Guse tayin edilmiştir.¹⁷⁸ 2 Ağustos 1914'te seferberliğin ilan edilmesi ile 3. Ordu'nun sefer kuruluşu yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. Bu düzenleme Ekim ayı sonuna kadar devam etmiştir. Bu dönemde ordunun karargâhı Erzurum'a taşınmıştır.¹⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı", *Asos Journal*, Yıl: 3, Sayı: 9, Mart 2015, s. 508; Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 59-60.

¹⁷⁵ 3'ncü Ordu Harekâtı I, s. 15; Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM), Ankara 1999, s. 1; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 2.

¹⁷⁶ 3'ncü Ordu Harekâtı I, s. 51; Pir Murat Sivri, *Manastır'dan Erzurum'a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016, s. 93.

¹⁷⁷ Hasan İzzet Arolat: 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1893 yılında Harp akademisinden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 1897 Osmanlı-Yunan, 1912-1913 ve Balkan Savaşı'na katılmıştır. 6 Ocak 1914'te 3. Kolordu Komutanı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda 3. Ordu Komutanı olarak görev yapmıştır. 31 Ağustos 1915'te emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra Arap Hükümetlerinde görev aldığı için 22 Aralık 1924'te askerlikten men edilmiştir. (Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri I, haz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s.132-133.)

¹⁷⁸ 3'ncü Ordu Harekâtı, s. 40; Sadık Erbaş, "Hatıralar Işığında Kafkas Cephesinde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül Erzurum 2014)*, Ankara 2015, s. 673; Çolak, "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya", s. 19.

¹⁷⁹ 3'ncü Ordu Harekâtı, s. 69.

3. Ordu'nun görev yaptığı alan 450 km'lik Türk-Rus sınırı ile 400 km uzunluğundaki Rus işgali altında bulunan İran sınırından meydana gelmiştir. Yaklaşık olarak 1.000 km kadardır.¹⁸⁰ Cephe gerisi destek merkezleri ise Trabzon, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Musul vilayetleri ile Erzurum'un Bayburt, Tercan, Kiğı ve Erzincan livaları olmuştur.¹⁸¹ Ordunun görevi; Türk-Rus sınırının örtülmesi, emniyete alınması, Rusların sınır bölgesinden taarruza geçmeleri halinde harekâta engel olunması şeklinde belirlenmiştir. Bundan dolayı bütün süvari tümenleri sınır üzerinde taarruz edebilecek şekilde hazır bulundurulmuştur.¹⁸²

1.1.5. 3. Ordu ve Rus Kafkas Ordusu'ndaki Görevli Birlikler

Seferberlik emrine göre 3. Ordu; 4 kolordu, 5 süvari tümeni, 2 seyyar jandarma tümeni, bir süvari tugayı ile bir ağır topçu tugayından meydana gelmiştir. Bu birlikler; 9. Kolordu (17, 28, 29. Tümenler), 10. Kolordu (30, 31, 32. Tümenler), 11. Kolordu (18, 33, 34. Tümenler), 13. Kolordu (37. Tümen), Erzurum Müstahkem Mevki Komutanlığı (6. Ağır Topçu Tugayı), 2. Nizamiye Süvari Tümeni, 1, 2, 3 ve 4. İhtiyat Süvari Tümenleri, Erzurum ve Van Seyyar Jandarma Tümenleri ile Van İhtiyat Bağımsız Süvari Tugayı'ndan¹⁸³ oluşmuştur. Ordunun savaş öncesi toplam mevcudu 189.562 olup, yük hayvanı sayısı ise 60.877'ye ulaşmıştır.¹⁸⁴ Orduda bulunan süvari tümenleri dağlık alanlarda görevlendirilmiştir. Çünkü atlar dağlık alanda rahat bir şekilde ilerleyebilmişlerdir. Jandarma tümenleri de çoğunlukla atlı olarak görev yapmışlardır.¹⁸⁵

3. Ordu'nun karşısındaki Rus Kafkas Ordusu ise; Sahil Grubu, Oltu Grubu, Sarıkamış Grubu, Erivan Grubu, Azerbaycan Grubu, Kars Kalesi Grubu ve Ordu İhtiyatı olmak üzere 7 gruba ayrılmıştır. Buna göre;

¹⁸⁰ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 125; Karatepe, *Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, s. 23.

¹⁸¹ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 5; Nurhan Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2014, s. 21.

¹⁸² Ökse, "1'nci Dünya Harbinde 3'ncü Türk Ordusunun Harekâtı", s. 22.

¹⁸³ *3'ncü Ordu Harekâtı I*, s. 40; *Osmanlı İmparatorluğunun Harbe Girişi I*, s. 173.

¹⁸⁴ *İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 154; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 5; Yüksel, *Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, s. 66.

¹⁸⁵ Felix Guse, "Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler", çev. Kaymakam Hakkı, *Askeri Mecmua Tarih Kısmı*, Sayı: 20, Yıl: 5 (1 Kânunisani 1931), s. 10.

Sahil Grubunda: 66. Tümen'in 246. Alayı, bir Hudut Taburu ve bir Plaston Taburu, İstihkâm Taburu, 66. Topçu Tugayından bir batarya ve bir Süvari Bölüğü

Oltu Grubunda: 20. Tümen'in 1. Tugayı, Garskomazoski Kazak Alayı, Yarım Hudut Taburu, Süvari Bölüğü, İstihkâm Bölüğü, 20. Tümen'den bir topçu taburu

Sarıkamış Grubunda: 39. Piyade Tümeni, 20. Tümen'in 2. Piyade Tugayı, 20. Tümen'in bir topçu taburu, 1. Koban Plaston Tugayı, 1. Kafkas Kazak Süvari Tümeni, 3. Kafkas Kazak Alayı Hudut Piyade ve Süvari Bölükleri

Erivan Grubunda: 66. Tümen'in 1. Tugayı ve Topçu Alayı, 2. Koban Plaston Tugayı, 2. Kazak Süvari Tümeni, Maverayı Hazar Kazak Süvari Tugayı, iki Hudut Taburu, bir Hudut Süvari alayı, bir İstihkâm Bölüğü

Azerbaycan Grubunda: 2. Kafkas Avcı Tugayı, 4. Kazak Süvari Tümeni, bir Hudut Taburu

Kars Kalesi Grubunda: Seyyar Kuvvet, 263. Gobinski Alayı ve burada teşkil edilen 6 taburlu 3. Avcı Tugayı bulunmaktaydı.

İhtiyatı olarak da 2. Türkistan Kolordusu ve Sibiry Kazak Tugayı yer almıştır.¹⁸⁶

1.1.6. 3. Ordu'da Sıhhi Hazırlıklar

3. Ordu'nun sıhhi teşkilatında her tümene 1 sıhhiye bölüğü, her kolorduya 3 seyyar hastane verilmiştir. Süvari tümenlerinde sıhhiye bölüğü ve seyyar hastane yer almamıştır. Erzurum'da müstahkem mevki emrinde 900 yataklık, bütün menzil mıntıkasında ise 1950 yataklık hastane meydana getirilmiştir. Trabzon'da 250, Bayburt'ta 300, Erzincan'da 500, Elazığ'da 200, Diyarbakır'da 200, Van'da 200, Muş'ta 200 ve Bitlis'te 100 yatak hazırlanmıştır.¹⁸⁷ 189.000 mevcudu olan ordu için cephe de 1800 yatak kapasitesi olan hastaneler kurulmuştur.¹⁸⁸ Konumları itibariyle Bayburt ve Trabzon'da bulunan hastanelere daha ziyade önem verilmiştir.¹⁸⁹ Erzincan Hastanesi, menzil karargâh kıtalarının, depo taburlarının, erbaş mektebinin, sanayi

¹⁸⁶ *İdari Faaliyetler ve Lojistik X*, s. 155; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 5-6.

¹⁸⁷ *Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 6.

¹⁸⁸ *Karatepe, Kafkas Cephesinde Tıfılsle Mücadele*, s. 22; *Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 6.

¹⁸⁹ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 12.

takımlarının hastalarına bakmak ve Erzurum'dan geri gönderilecek hastaları tedavi etmek ile görevlendirilmiştir.¹⁹⁰ Bitlis Hastanesi ikinci derece de önemli menzil hastanesi olmuştur. Muş, Elazığ ve Diyarbakır Hastaneleri ağırlıklı olarak sevkiyat askerlerini kabul etmekle görevlendirilmiştir.¹⁹¹

Sıhhiye malzemeleri ise deniz yolu ile Trabzon'a ve Samsun'a gönderilmiştir. Sevkiyat Ulukışla'ya kadar tren ile yapılmış, oradan da arabalarla, hayvanlarla cepheye taşınmıştır. İlk başlarda gönderilen malzemeler ordunun ilk ihtiyaçlarını karşılayacak seviyede olmuştur. İstanbul'dan sevk edilen malzemelerin birçoğu Trabzon'da toplanmıştır. Nakil araçların yetersizliği, malzemelerin zamanında yerine ulaşamamasına neden olmuştur.¹⁹² 1914'te; İstanbul'da 110, İzmir'de 22, Suriye'de 25 ve diğer şehirlerde toplam 187 tane motorlu taşıt bulunmaktaydı. Savaşın başında ordu menziline ikisi çalışmaz halde olan 6 adet yük otomobili vardır. Bunlar da 3. Ordu emrinde olan otomobil sayısının oldukça yetersiz olduğunu göstermektedir.¹⁹³ Ayrıca 3. Ordu bölgesinin coğrafi özellikleri, nakliyat işlerinin yapılmasını zorlaştırmıştır. Taşıma araçlarının ve yolların yetersizliği orduyu aç kalma tehlikesi ile baş başa bırakmıştır. Bu durumda halk erzakları cepheye taşımak zorunda kalmıştır. Halk tarafından yapılan erzak nakliyatında köy çocuklarının, kadınlarının payı büyük olmuştur. Bilhassa Erzurum halkı, zorlu kış şartlarına rağmen orduya erzak nakliyesi yapmaya devam etmiştir. Yakınlarının soğuktan donmasına, hayvanlarının telef olmasına rağmen halk orduyu kış mevsiminin zorluğu karşısında yalnız bırakmamıştır.¹⁹⁴

1.1.7. Kafkas Cephesi'nde Muharebeler

Kafkas Cephesindeki muharebeler, 1 Kasım 1914 günü Rus kuvvetlerinin saat 04.00-05.00 civarında sınırı geçmesi ile başlamıştır.¹⁹⁵ I. Rus Kolordusu, Sarıkamış-Köprüköy istikametinden ilerleyerek Narman-Horasan-Yüzviran hattını; Erivan Grubu

¹⁹⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 6.

¹⁹¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 6; Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, 127.

¹⁹² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 7; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 33-34.

¹⁹³ Hanri Bezanus, *Sarıkamış Faciası*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2006, s.149; Ögün, *Kafkas Cephesinin Lojistik Desteği*, s. 133-134.

¹⁹⁴ Aziz Samih İltar, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, haz. Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 10; Ögün, *Kafkas Cephesinin Lojistik Desteği*, s. 144; Bezanus, *Sarıkamış Faciası*, 149-150.

¹⁹⁵ 3'ncü Ordu Harekâtı I, s. 101; Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 125.

Murat Nehri geçitlerinin işgal etmiştir. Oltu Grubu, Oltu-Kaleboğazı, Oltu-Narman yönünde ilerlemiştir.¹⁹⁶ Erzurum'a doğru ilerleyen Rus kuvvetleri, 7-12 Kasım tarihleri arasında Köprüköy Muharebesi'ni, 17-20 Kasım'da ise Azap Muharebelerinin kaybederek geri çekilmiştir. 3. Ordu çok zayıf olduğu için Rus kuvvetlerini takip edememiştir. Ayrıca takviye kuvvetlerinin gelmesini beklemek ve toparlanmak için 8-10 km geri çekilmiştir.¹⁹⁷

3. Ordu Köprüköy ve Azap Muharebelerinde 212 subay ve 11.800 er kaybetmiştir. Bu kayıplardan 2.000 kadarı şehit, 6.000 kadarı yaralı ve kalanları kaçak veya esir olmuştur. Rus Ordusu'nda ise 1000 kadarı ölü 4000 kadarı donmuş olmak üzere 6.000 civarı kayıp verilmiştir.¹⁹⁸ Her iki ordunun da plansız bir şekilde hareket etmesi çok fazla kaybın olmasına neden olmuştur.¹⁹⁹

Ordunun geri çekilme kararına ne komutanlar ve ne de asker memnun olmamıştır. 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa arasında sorun yaşanmıştır. Bu olay sonrasında Ahmet Fevzi Paşa, emekli edilerek yerine 34. Tümen kumandanı İhsan Paşa getirilmiştir.²⁰⁰ Yaşanan bu olaylar üzerine Enver Paşa, cepheyi teftiş etmek ve detaylı bilgi almak için Başkumandan Vekili Kaymakam Hafız Hakkı Beyi²⁰¹ Erzurum'a göndermiştir.²⁰² Hafız Hakkı Bey, 25 Kasım 1914'te İstanbul'dan hareket ederek Trabzon üzerinden 29 Kasım 1914'te Erzurum'a gelmiştir.²⁰³ Hafız Hakkı Paşa yaptığı incelemeler sonucunda 3. Ordu'nun

¹⁹⁶ 3'ncü Ordu Harekâtı I, s. 101-102; Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, s. 6.

¹⁹⁷ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 125; Kaymakam Selahattin, "Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans", *Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı*, (1 Temmuz 1931), Sayı: 22, s. 8-24.

¹⁹⁸ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi III/I*, s. 353.

¹⁹⁹ Ramin Sadıgov, "Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı", *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, Sayı: 46, 2019, s. 283.

²⁰⁰ 3. Ordu Harekâtı I, s. 305; Şerif İliden, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı* (Haz: Sami Önal), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1998, s. 152-154.

²⁰¹ Hafız Hakkı Paşa: İsmi Hafız İsmail Hakkı'dır. 1879 yılında Manastır'da doğmuştur. 6 Aralık 1902'de Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'na katılmıştır. I. Dünya seferberliğinde Başkomutanlık Vekaleti Karargahı Kurmay 2. Başkanı, 8 Aralık 1914'te 3. Kolordu Komutanı ardından 3. Ordu 10. Kolordu Komutanı, 7/8 Şubat 1915'te 3. Ordu Komutanı olarak tayin edilmiştir. 12/13 Şubat 1915'te tifüsten vefat etmiştir. Erzurum Karskapı Şehitliğine defnedilmiştir. (Komutanların Biyografileri III, s. 6-7.)

²⁰² Kaymakam Selahattin, "Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans", s. 24.

²⁰³ Yavuz Özdemir, *Enver Paşa'nın Üçüncü Ordu Günleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1994, s.135; Sivri, *Hafız Hakkı Paşa*, s. 111-112.

insan gücü olarak Ruslardan daha üstün olduğunu, 40 bin top mermisinin yola çıkarıldığını bildirmiştir. Ayrıca yiyecek konusunun da geri çekilmek yerine ileri bir harekât ile düşman arazisine girildiği zaman çözülebileceğine dair görüşlerini de raporunda detaylıca belirtmiştir.²⁰⁴

Enver Paşa, Köprüköy ve Azap Muharebelerinde elde edilen sınırlı başarıyı yeterli görmemiştir. Hafız Hakkı Paşa'nın da gönderdiği olumlu raporların etkisi ile kesin sonuca ulaşmak için yeni bir taarruz yapılmasına karar vermiştir.²⁰⁵ Enver Paşa, Rus ordusunu imha etmek için planladığı taarruzu gerçekleştirmek için 6 Aralık'ta yola çıkmış ve 12 Aralık'ta Erzurum'a gelmiştir.²⁰⁶ 13 Aralık'ta Köprüköy'de bulunan ordu karargâhına gitmiştir.²⁰⁷ Karargâhta Hasan İzzet Paşa ile görüşmüştür. Hasan İzzet Paşa, en başından beri bu harekât düşüncesine karşı çıkmıştır. Kışlık teçhizatın eksik olması nedeniyle başarı sağlanamayacağı ve harekâtın bahara ertelenmesi gerektiği fikrini savunmuştur.²⁰⁸ Fikir ayrılıkları sonucunda Hasan İzzet Paşa, sağlık problemlerini bahane ederek 18 Aralık'ta istifa etmiştir.²⁰⁹ Enver Paşa, 19 Aralık günü ordu komutasını kendi üzerine aldıktan sonra vakit kaybetmeyerek aynı gün taarruz emrini imzalamıştır.²¹⁰ Verilen emirde taarruzun 22 Aralık günü başlayacağı bildirilmiştir.²¹¹ Taarruz hazırlıkları 15 Aralık'ta başlamış 22 Aralık'a kadar sürmüştür.²¹²

Sarıkamış Harekâtı 22 Aralık 1914'te başlamış ve 7 Ocak 1915'e kadar devam etmiştir. 22-29 Aralık günlerinde Türk ordusu taarruz harekâtı yürütmüştür. 30 Aralık 1914-2 Ocak 1915 arasında siper savaşları yaşanmıştır. 3-7 Ocak 1915 arasında da Türk

²⁰⁴ 3. Ordu Harekâtı I, s. 348-349.

²⁰⁵ Tuncay Ögün, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", *Türkler*, Cilt: 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 398; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 7.

²⁰⁶ 3. Ordu Harekâtı I, s. 349; Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, (6. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 58-59.

²⁰⁷ Hasan İzzet Altınanıt, *Ülkem Ateş Çemberi İle Kuşatılmış İken... Sarıkamış*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013, s. 122; Ögün, "Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı", s. 770.

²⁰⁸ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi III/I*, s. 360-363; Guse, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", s. 36; Sadıgov, "Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı", s. 285.

²⁰⁹ Altınanıt, *Sarıkamış*, s. 128; Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Deniz Bank Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 198; Ögün, "Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı", s. 773.

²¹⁰ Ögün, "Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı", s. 773; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım II*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 271-272.

²¹¹ Süha Baykara, "Üniformalı Gömülenler: Sarıkamış Harekâtı (22 Aralık 1914-5 Ocak 1915)", *Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı: 422, Yıl: 133, Ekim 2014, s. 36; Ögün, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", s. 400.

²¹² 3. Ordu Harekâtı I, s. 381; Yüksel, *Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, s. 90; Taarruz hazırlıkları hakkında detaylı bilgi bk. 3. Ordu Harekâtı, I, s.357-380.

ordusu geri çekilmiştir.²¹³ Harekâta Türk Ordusu'nun planı, bir kolordu ile Rus Ordusu'nu cepheden tespit etmek ve iki kolordu ile kuzey kanadını kuşatıp Sarıkamış'a hâkim olmak şeklinde hazırlanmıştır.²¹⁴ Olumsuz hava şartları, ulaşım sorunu, askerlerin mevsime uygun giyindirilmemiş olması savaşın kaderini etkilemiştir. Ordunun büyük bir kısmı donarak hayatını kaybetmiştir. Planın hazırlandığı şekilde uygulanamaması ve kuşatma alanının geniş tutulmasının da etkisiyle Türk ordusu yenilgiye uğramıştır. 300 kişilik kuvvet Sarıkamış'a girmiştir. Fakat destek gelmemesi sonucunda Ruslar tarafından geri püskürtülmüşlerdir.²¹⁵ Harekât sonunda firar, salgın hastalıklar, donma vakaları ve muharebelerde hayatını kaybedenlerle birlikte Türk Ordusu'nun kaybı toplamda yaklaşık 60.000 kişi civarı olur iken Rus Ordusu'nun toplam kaybı ise 32.000 civarında olmuştur. Ruslar Türk Ordusu'ndan 20 Subay 7000 er esir almıştır.²¹⁶

Sarıkamış Harekâtı sonrası 3. Ordu, Tutak-Narman hattına çekilmiştir. Takviye kuvvetler ile Rus ordusunu bu bölgede karşılamak için hazırlanmıştır. Rus ordusu da takiplerini bu hatta durdurmuş, takviye kuvvetler ile yeniden teşkilatlanıp Erzurum'u almayı planlamıştır. Bu plan doğrultusunda Erzurum ve Malazgirt bölgelerinden taarruzda bulunmuşlardır. Kuzeyden başlatılan taarruzlar neticesinde 27 Nisan-12 Mayıs 1915 ve 10-12 Haziran 1915 tarihleri arasında I. ve II. Tortum Muharebeleri²¹⁷ yaşanmıştır. Bu muharebeler de Türk ordusu başarılı şekilde mücadele etmiştir. Bu iki muharebe de Türk ordusunun yaklaşık toplam kaybı 3.000 kişi, Rusların yaklaşık toplam kaybı ise 4.500 kişi olarak kayıtlara geçmiştir.²¹⁸

Bu sıralarda 3. Ordu'nun zor durumda olmasını fırsat bilen Ermeni çeteleri de terör eylemlerine hız vermişler ve Osmanlı topraklarında bağımsız devlet kurma düşüncesiyle daha önceden başlattıkları isyanlarını daha genişletmişlerdir. Ermeni terör

²¹³ Sarıkamış Harekâtı hakkında detaylı bilgi için bk. 3. Ordu Harekâtı I, s. 381-619; General Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi (Eserinin Tenkidi)* (Çev: Kaymakam Nazmi), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1935, s. 84-154; Balcı, *Sarıkamış Duruşması*, s. 149-259; Ögün, "Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı", s. 765-794.

²¹⁴ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 126; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 24.

²¹⁵ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 126; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 7-8; Ögün, "Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı", s. 781.

²¹⁶ 3'ncü Ordu Harekâtı I, s. 535-536; Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 74.

²¹⁷ Tortum Muharebeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. 3. Ordu Harekâtı I, s. 619-676.

²¹⁸ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 8; Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 88-89; Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 126.

çetelerinin bu faaliyetleri, kısa zamanda tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, daha önce birçok uyarıda bulunmak suretiyle yumuşak tedbirler aldığı Ermeni terörünü durdurmak amacıyla 27 Mayıs 1915'te Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkararak 3. Ordu birliklerini cephe gerisinden vuran çeteci Ermenileri harp sahasından uzaklaştırmak için güneydeki Suriye ve Halep vilayetlerindeki çeşitli bölgelere göndermeye başlamıştır.²¹⁹ Bu şekilde bölgede zulmün önüne geçilmek istenmiştir.²²⁰

11 Temmuz 1915'te Rus Ordusunun taarruzu ile Malazgirt Muharebesi başlamıştır. Yaşanan muharebelerde önceleri Türk Ordusu üstün gelmiştir. Daha sonra yapılan Kılıçgediği Muharebesinde Rus Ordusu üstün duruma geçmiştir ve 11 Ağustos'ta Malazgirt'e girmiştir.²²¹ Yaşanan askeri ve siyasi gelişmeler üzerine 1915 yılı sonundan itibaren Kafkas Orduları Başkumandanı Yudenich öncülüğünde Erzurum üzerine yeniden taarruz yapma fikri ortaya çıkmıştır. Rus Ordusu hazırlıklarını tamamladıktan sonra 8/9 Ocak gecesinden itibaren küçük çapta taarruz yapmaya başlamıştır.²²² 1915 yılının Mayıs ayında Van ve Bitlis vilayetlerinin Rus işgaline düşmesinden sonra daha şiddetli bir ilerleyiş sergileyen Rus birlikleri, 10 Ocak 1916'da yeni bir taarruza başlamıştır.²²³ Taarruz, Türk ordusunun takviye kuvvet almasına fırsat vermeden cepheyi yarmak ve Erzurum'u ele geçirmek şeklinde planlanmıştır. Meydana gelen muharebeler sonucunda 16 Şubat 1916'da Erzurum, 17 Şubat 1916'da ise Muş, Rus işgaline düşmüştür. Bu işgallerle birlikte Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Rusların eline geçmiştir.²²⁴ 3. Ordu Erzurum muharebesinde 9.000, geri çekilme döneminde ise 4.500 kişi kaybetmiştir. Rus Ordusu takip etmeleri de dahil 40.000 kadar zayıyat vermiştir.²²⁵

²¹⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mevlüt Yüksel, *Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.

²²⁰ Ögün, "Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları", s. 405-406.

²²¹ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 96-104; Betül Eksik, *Siyasal ve Sosyal Açısından Kafkas Cephesi (1914-1918)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2018, s. 77-85.

²²² Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, s. 154.

²²³ Erzurum taarruzu hakkında detaylı bilgi için bk. Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 115-132; İltar, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 67-91.

²²⁴ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 127; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 25.

²²⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 3'ncü Ordu Harekâtı II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 141-142; Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 131.

3. Ordu çok kayıplar vermiş olmasına rağmen geri kalan kuvvetleri ile batıya çekilmiştir. Erzurum'un işgal edilmesinden sonra Rus kuvvetleri ilerlemeye devam etmiştir. 23 Şubat'ta İspir ve Aşkale işgal edilmiştir. 8 Mart'ta ise Rize işgal edilmiştir. Bunların ardından 16 Nisan'da Sürmene, 18 Nisan'da da Trabzon işgal edilmiştir. 7-13 Temmuz arasında Bayburt ve Mamahatun (Tercan), 23 Temmuz'da Gümüşhane, 25 Temmuz'da ise Erzincan Rus birlikleri tarafından işgal edilmiştir.²²⁶

Başkomutanlık Vekâleti doğuda bulunan kuvvetlerin güçlendirilmesi için 2. Ordu'nun Kafkas Cephesi'ne gönderilmesine karar vermiştir. 16 Mart 1916'da 2. Ordu "*Diyarbakır ve Diyarbakır'ın daha doğusundan, Erzurum ve Erzurum'un kuzeyindeki Rusların yan ve gerilerine taarruz ederek memleketi düşmandan temizlemekle...*" görevlendirilmiştir. 3. Ordu'nun güney tarafındaki birliklerin de 2. Ordu'nun emrine verilmesine karar verilmiştir. Bu ordu birliklerinin kumandasına da Ahmet İzzet Paşa atanmıştır.²²⁷

1916-1917 kışında her iki ordu içinde harekât ve muharebeler neredeyse durma noktasına gelmiştir. 1917 yılı 2. ve 3. Ordu için soluklanma dönemi olmuştur. Mart 1917 yılında Rusya'da ihtilal çıkmıştır. Bu hadise orduyu da etkilemiştir. Rus askerleri yerel olarak geri çekilmeye başlamıştır. Türk ordusu yeteri seviyede güçlü olmadığı için Rusların geri çekilmelerinden yararlanamamıştır. Ayrıca ihtilal 2. ve 3. Ordu'yu askeri felaketten kurtarmıştır.²²⁸ İhtilal sonrası yönetime hâkim olan Bolşevikler savaştan çekilmeye karar vermiştir. 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi²²⁹ imzalanmıştır. Mütareke sonrası Rus kuvvetleri işgal ettikleri bölgelerden çekilmeye başlamıştır.²³⁰ Rusların çekildiği bölgeleri bu defa Ermeni çeteleri işgal etmeye başlamış ve Türkleri toplu katliamlar ile yok etmeye başlamışlardır.²³¹ Bu dönemde Rus İhtilali nedeniyle Doğu Cephesi'ndeki tehlikeli bir durumun olmaması sonucunda 2.Ordu ile bazı

²²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/III, TTK, Ankara 1991, s. 64, 65; Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 556.

²²⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekâtı 1916-1918*, Cilt: II/II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 30-31; *3'ncü Ordu Harekâtı*, II, s. 148.

²²⁸ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 10-11; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 26-28.

²²⁹ Erzincan Mütarekesi hakkında bkz. Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, 1995, ss. 207-232.

²³⁰ *3'ncü Ordu Harekâtı II*, s. 426; Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 237.

²³¹ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 127.

tümenleri Yıldırım Orduları Grubu emrine verilmiştir. Ayrıca yine bu dönemde 3. Ordu'da 1. ve 2. Kafkas Orduları Kemah-Tirebolu hattında bulunmaktadır.²³²

Erzincan Mütarekesi sonrası Almanya, Avusturya – Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 20 Aralık 1917'de barış görüşmeleri başlamıştır. Görüşmelerde ortak ve genel konuların yanı sıra Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki sorunlarda görüşülmüştür. Görüşmeler iki tarafında istekleri doğrultusunda tartışmalı geçmiştir. Bu dönemde Ukrayna'nın bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Ukrayna'nın bağımsız devlet olarak tanımış ve diplomatik ilişkiler kurmuştur. Ardından gelişmelerin askeri harekate dönüşmesi üzerine görüşmeler yeniden başlamış ve 3 Mart 1918'de Rusya ile Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma sonucunda Osmanlı Devleti, Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nın ilk başlarında işgal ettiği toprakları kurtarmış ve kırk yıl önce kaybettiği Kars, Ardahan ve Batum'u geri almıştır.²³³

Erzincan Mütarekesi sonrası Türk birlikleri, gerek mevsimin sertliği gerek araç-gereç eksikliği nedeniyle ileri harekatı hemen gerçekleştirememişlerdir. Ancak alınan tedbirler sonrasında 5 Şubat 1918'de harekate başlayabilmişlerdir. Bu birlikler 7 Şubat 1918'de Kelkit'i, 13 Şubat'ta Erzincan'ı, 19 Şubat'ta Bayburt'u, 22 Şubat'ta Mamahatun'u, 24 Şubat'ta Trabzon'u, 12 Mart'ta Erzurum, Hınıs ve Malazgirt'i, 16 Mart'ta Köprüköy ve Tortum'u, 25 Mart'ta Oltu'yu, 27 Mart'ta Artvin'i, 3 Nisan'da Ardahan'ı, 5 Nisan'da Sarıkamış'ı, 8 Nisan'da Van'ı, 14 Nisan'da Batum'u, 26 Nisan'da Kars'ı, 21 Mayıs'ta Iğdır'ı, 26 Mayıs'ta Karaköseyi kurtarmıştır.²³⁴ Daha sonra 8 Haziran'da Tebriz ve Gence'yi, 30 Temmuz'da Rumeli'yi, 15 Eylül'de Bakü'yü, 6 Ekim'de Derbent'i, 8 Kasım'da Hazar Denizi kıyısındaki Petrofski (Mohaçkale)'yi işgal etmiştir.²³⁵

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin²³⁶ imzalanmasının ardından galip devletlerin baskısı sonucunda İran ve Kafkasya içinde işgal edilen yerler boşaltılmış,

²³² Doğu Cephesinde Salgın Hastalıklar, s. 11.

²³³ Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 563-566.

²³⁴ Ökse, "I. Dünya Harbinde 3'ncü Türk Ordusunun Harekatı", s. 29.

²³⁵ Doğu Cephesinde Salgın Hastalıklar, s. 12.

²³⁶ Mondros Mütarekesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim – 30 Kasım 1918)*, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Türk Ordusu 1914 sınırına çekilmiş ve Kurtuluş Savaşı'nın Doğu Cephesi de bu sınırdan başlatılmıştır.²³⁷

I. Dünya Savaşı'ndan iki yıl sonra 1920'de toplam kayıpların 35 milyon olduğu, hastalıklardan kaynaklı ölümlerin sayısı ise yaklaşık 1,5 milyon olduğu açıklanmıştır.²³⁸ I. Dünya Savaşı'nda salgın hastalıklardan kaynaklı ölümler en çok Osmanlı Devleti Ordusu'nda görülmüştür.²³⁹ Emraz-ı sâriye olarak adlandırılan salgın hastalıklar, Osmanlı Devleti'nde ölüm oranının daha fazla olmasına neden olmuştur.²⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin cephelerdeki hastane kayıtlarına göre hastalıklardan Kafkasya'da 116.000, Çapakcur'da 67.000, Suriye'de 65.000, Çanakkale'de 44.000, Irak'ta 33.000 kişi vefat etmiştir.²⁴¹ I. Dünya Savaşı'nda salgın hastalıklardan dolayı en fazla kayıp vakası Kafkas Cephesi'nde yaşanmıştır.

1.2. 3. Ordu'da Genel Sıhhi Durum ve Salgın Hastalıklar

1.2.1. 3. Ordu'da Genel Sıhhi Durum

Seferberliğin ilanından, savaşın başlamasına kadar geçen sürede ordunun eksiklikleri tamamlanmaya çalışılmıştır. Orduda çabuk toplanabilen yerlerde sıhhi teçhizat eksikliği giderilmiştir. Bazı yerlerde kolera, çiçek, tifo gibi aşılabilir hastalıklar yapılmıştır. Fakat Kafkas Cephesi gibi çabuk toplanamayan, dağlık ve uzak yerlerde askerlerin toplanması zaman almış, askeri teçhizatın toplanması tam olarak sağlanamamıştır.²⁴² Bu dönemde 3. Ordu'da askerler arasında tifo, lekeli humma, tifüs, kolera gibi hastalıklar görülmeye başlamış neredeyse salgın noktasına ulaşmıştır.²⁴³

Seferberliğin ilanından sonra askerlik daireleri aldıkları emre göre bölgelerinde görev yapan askeri doktorların, birliklerine katılmalarını sağlamıştır. Ayrıca halkın sağlığı ile uğraşmayacak olan sivil doktorlar ve eczacılar da silahlı kuvvetlere çağırılmıştır. Irak havalisi ile 3. Ordu bölgeleri doktor, eczacı, diş hekimi yönünden zayıf kalmıştır. Bu

²³⁷ Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 127; *Doğu Cephesinde Salgın Hastalıklar*, s. 12.

²³⁸ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 118, 120.

²³⁹ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 121.

²⁴⁰ Yazıcı, "Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalıklarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler", s. 71.

²⁴¹ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 140.

²⁴² Tevfik Sağlam, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik", *Askeri Mecmua*, Cilt: VI, Sayı: 97 (1 Haziran 1935), s. 488.

²⁴³ Bezanus, *Sarıkamış Faciası*, s. 156.

boşluk Gülhane’de staj yapan doktor, diş hekimi ve eczacılar ile kapatılmaya çalışılmıştır.²⁴⁴ 13 Eylül 1914’te Sıhhiye Dairesi’nden Ordu Komutanlığı’na gönderilen telgraf ile doktor açığının giderilmesi istenmiştir. Açığın giderilmesi için Askeri Tıp Fakültesi son sınıf öğrencileri, 30 kuruş maaş ile sıhhiye başçavuşu olarak göreve başlatılmıştır. Ayrıca Tıp Fakültesi ara sınıf öğrencileri ile diş hekimliği ve eczacılık bölümü öğrencileri sıhhiye çavuşu rütbesiyle istihdam edilmiştir. 8 Mart 1916’da yapılan düzenleme ile öğrenci iken askere alınan doktor ve eczacı adaylarının terhis sonrası eğitimlerine devam etmelerine karar verilmiştir.²⁴⁵ 14 Ağustos 1914’te çıkarılan kanun ile 20-45 yaşlarındaki sivil hekim, eczacı ve dişçiler orduya alınmaya başlanmıştır.²⁴⁶

Cephenin iklimi, ulaşım şartları ve hijyen durumu salgın hastalıklar üzerinde belirleyici olmuştur. Salgın hastalıkların sıklığı, yayılışı ve şiddeti mevsimlere göre değişmiştir. Özellikle kışın ölümler çoğaldığı gibi influenza salgınları da artmıştır.²⁴⁷

Yaşanan ilk muharebeler ve bit salgınının da etkisiyle hasta sayıları artmaya başlamıştır. 18 Ekim 1914’te hastanelere giriş sayısı 190, ölüm 18, mevcut hasta sayısı 2.665 iken 9 Aralık 1914’te hasta giriş sayısı 560, ölüm 29, mevcut hasta sayısı 6.929’a yükselmiştir. Bit ile bulaşan tifüs, humma-yı racia salgınları artmıştır. Bu salgınlardan hekimler, eczacılar, hasta bakıcıları da etkilenmiştir. 6.929 hastanın 4.985’i Erzurum hastanelerine yatırılmıştır. Erzurum’da 5.000 hastaya bakmak için 29 hekim kalmıştır. Yaşanan yoğunluk ve sıhhi teşkilatta eksiklik ve hekim azlığı etkili tedavi uygulanmasını engellemiştir.²⁴⁸

3. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Sağlam, orduda hâkim olan salgın hastalıkların nedenlerinin; iklim koşulları, yolların yetersizliği ve ulaşım araçlarının bulunmaması, askerlerin iyi giyindirilmemesi ile iyi beslenemeyişi olduğunu ileri sürmüştür. Sağlam bu durumlarla ilgili olarak şunları kaydetmiştir:

“Birincisi ordu mıntikasının büyük kısmı yüksek dağlı, kışı uzun ve sert süren yerlerdir. Birçok yerlerde bahar ve yaz 5 aydan ibarettir. 6-7 ay her taraf karla örtülü

²⁴⁴ İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 144.

²⁴⁵ Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri, s. 13.

²⁴⁶ Özbay, Türk Asker Hekimliği Tarihi, s. 123; İdari Faaliyetler ve Lojistik, s. 144; Takvim-i Vekayi, 1 Ağustos 1330/14 Ağustos 1914, s. 1.

²⁴⁷ Ekrem Kadri Unat, “Kış ve Bulaşıcı Hastalıklar”, Dirim, Cilt: 55, Sayı: 7-8 (Temmuz-Ağustos 1980), s. 249.

²⁴⁸ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s. 9; Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri, s. 15.

kalır ve sıcaklık bütün kış süresince 0 altındadır, bazen 35 veya 40 dereceye kadar düştüğü de olur. Sahil muntikasında ve bazı vadilerde ise yazları sıcak olur. 1915 senesi yazı iptidasında aynı günde bir vadide bir sıcak çarpması ve dağ tepesinde donarak ölüm vakası haberi alınmıştır.

İkincisi, bu muntıkada nadir bazı şoselerden başka yol yok gibidir. Cepheye en yakın demiryolu istasyonu Ulukışla'dadır. Bu da Erzurum'dan yaklaşık olarak 900 km uzaktadır. Asker sevkiyatı bütünüyle yaya olarak yapılmıştır. Karadeniz hâkimiyeti Türklerde olmadığı için sahil muntikası için bile vapurla nakliyat mümkün olmamıştır. Buralarda ancak sınırlı mesafeler için ve büyük tehlike göze almak suretiyle motorlu takalarla ve yelkenli kayıklarla eşya ve levazım taşınabilmektedir.

3. Ordu'da motorlu vasıtalar yok hükmünde olmuştur. Ancak Ulukışla'dan Erzurum istikametine giden şose üzerinde pek az kamyon işleyebilmiştir. Yalnız yüksek komuta makamlarına verilebilen binek otomobillerinden bile gerek yolsuzluktan ve gerek benzin ve otomobil levazımı eksikliğinden dolayı, pek az istifade olunabilmektedir. Bu sebepten erzak ve mühimmat nakliyatı ancak at ve kağrı arabaları ile mekkârilerle²⁴⁹, develerle ve eşeklerle yapılmıştır. Son zamanlarda nakil vasıtalarının eksilmesi hayvan tedarikinin güçleşmesi ve hayvan mevcudunun keyfiyeten ve kemmiyeten fenalaşması bu güçlükleri bir kat daha artırmıştır. Bazen erzak uzunca mesafelere kadar asker ve ahali sırtında taşınmıştır. Örneğin 10 Şubat 1918'de Koyulhisar'dan Suşehri'ne kadar erzakın nakli için vasıta bulunamamış ve kadın, çocuk, ihtiyar Koyulhisar ahalisi, başta kaza kaymakamı olduğu halde, Koyulhisar'dan Suşehri'ne kadar 92 ton erzakı sırtlarında torbalarla taşımışlardır. Bu fedakârlar kafilesi Suşehri'ne girdiği zaman, Menzil Kurmay Başkanı'nın bir ihtiyar kadının sırtından torbasını alıp kendi sırtına yüklenerek kafileye karıştığını seyretmişim. 1917 senesi kışında Karahisar ile Giresun arasındaki nakliyatla bir müddet böyle köylülerin sırtında yapılmıştır. Her köy kendine tahsis edilen erzakı bir ambardan alır ve diğer ambara kadar sırtlarında naklederlerdi. Köylerde zaten 18 ile 45, hatta 50 yaşı arasında erkek kalmamıştır. Bu nakliyatı yapan çocuklar ve yaşlı kadınlar, ihtiyar erkeklerdir. Bunlar köylerinden ambara kadar bir günde gelirler, aldıkları erzakı sırtlarında iki günlük yola taşırlar ve üç günde yine köylerine dönerlerdi. 6 günde biten

²⁴⁹ Mekkâri, mekkâre: Kira ile tutulan hayvan, yük hayvanı. Develioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 700.

bu nakliyat, bir ayda üç defa tekrar edilirdi. Hükümetin nakliye ücreti olarak bu insanlara verebildiği 6 gün için 1,5 okka ekmekten ibaretti. Aralarında sırtındaki torbacığın altında beli bükülmüş, eli değnekli 10-12 yaşında çocuklar ve 60-65 yaşında ihtiyar nineler vardı.

Hasta ve yaralılar için İstanbul'dan gönderilmiş olan birkaç sıhhiye otomobilinden de yol, benzin ve otomobil levazımı noksanından dolayı hiç istifade olunamamıştır. Hasta ve yaralılar, arabalarla, mekkarilerle ve çok defa de yaya sevk olunmuştur.

Üçüncüsü, 3. Ordu'da asker hiçbir vakit iklimin şiddetine mütenasip bir surette giydirilmemiştir. Harbe girildiği zaman İkinci Teşrin 1914'te Erzurum ovasında henüz milli elbiselerini değiştiremeyen erler vardır. Kaput²⁵⁰ eksiktir. Daha o zaman bile Gümüşhane'de biriken kaputları Erzurum'a getirecek vasıta bulunmadığından Başkumandan Vekili Erzincan'da bulunan altı depo taburundan üçünün Gümüşhane'ye gönderilerek Trabzon'dan oraya kadar Menzil Müfettişliği tarafından sevk edilecek olan elbiseleri giymesi ve ayrıca her erin sırtına 5 kaput alarak Erzurum'a getirmesi emri verilmiştir. Giyim eksikliği bütün harp müddetince hissedilmiştir. Bunun soğuktan ileri gelen mevzii donuk, donmadan ölüm, zatiürre gibi hastalıkların pek çok görülmesinde büyük bir rol oynadığı muhakkaktır.

Dördüncüsü, genel olarak denilebilir ki 3. Ordu'nun iâşesi hiçbir zaman yolunda gitmemiştir. İlk zamanlarda ordunun yığıldığı mıntikalarda iâşe maddeleri boldur ve erler iyi beslenebilmiştir. Harp ilerledikçe bir yandan birikmiş erzakın tükenmesinden ve bir yandan da nakil vasıtalarının gitgide eksilmesinden dolayı iâşe çok feci bir hale gelmiştir. Bu cephede yapılan yığınakların akıbetinde o mıntıkanın iâşe kudreti en büyük rolü oynamıştır. Ne kadar fazla asker getirilirse getirilsin, iâşe noksanı ve iklim kısa bir zaman zarfında bu mıntıkanın kaldırabileceği bir mevcuda indirmiştir. Çanakkale dönüşü 3. Ordu cephesine gelen V. Kolordunun iyi giyinmiş, güçlü kuvvetli askerleri kısa bir zamanda 3. Ordu'nun eski askerlerinden fark olunmaz bir hale gelivermiştir.²⁵¹

²⁵⁰ Kaput: Askerlerin üstlük elbisesi, Yağmurluğu.

²⁵¹ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s. 69-71; Özdemir, Salgın Hastalıklardan Ölümler, s. 147-149.

Diğer taraftan Ahmet Hüsamettin Tuğaç²⁵² ise hatıratın da Rus ordusu ile Türk ordusunu karşılaştırarak, ordunun giyimi hakkında bilgi vermiştir. Tuğaç, şunları aktarmıştır:

*“... Ruslar genel olarak kışa karşı çok iyi hazırlanmışlar. Kürk, yamçı ve keçe çizmeleri var. Büyük astragan kalpak ve kulaklıklar başı ve kulakları iyi koruyor. Hayvanlar da kuvvetli ve bakımlı, malzeme mükemmel. Bu yol bakımına göre geri hizmette yerinde demek... Bu manzara beni derin düşüncelere gömdü. Eski bir yağmurluğun altında çoğu pantolonsuz ve beyaz donla ve yırtık çarıkla muharebe eden ve geceleri siperlerde donup ölen 11. Kolordu erleri gözümün önüne geldi.”*²⁵³

Arif Baytın²⁵⁴ ise bu konuda şunları yazmıştır:

*“Erzurum köylerindeki depolardan bir derece istifade edildiği halde buralardan uzaklaştıkça yiyecek ihtiyaçları fevkinde yaralanmak, donmak, kış hastalıklarına uğramak gibi peyda olan arızalara karşı çaresizlik içinde kıvranıliyordu. Bizim bu elim ve yoksul durumumuz karşısında düşmanın hali varlıklı bir alemdi. Rus hazinesinin Fransız franklarıyla beslenmiş bol kaynaklarıyla Rus eratin üst başları topuklarına kadar uzanan kaputlarla, sıcak iç elbiselerle, ayakları havanın yağışlı veya don olduğuna göre deri veya keçe çizmelerle muhkem surette giydirilmiş arka çantaları çay, şeker demirbaş tayınlarla doldurulmuş olup herhangi bir suretle bunları elde eden eratımızdan biri en büyük ganimete sahip olmuş gibi arkadaşlarının giptalarını uyandırmakta idi. Sırtı pek, karnı tok olan Türk askerine zeval yoktur, sözü sanki bizler için söylenmemiştir.”*²⁵⁵

²⁵² Ahmet Hüsamettin Tuğaç: 1889'da Erzurum Hasankale'de doğmuştur. Harp akademisi mezunudur. Tiflis, Tahran ve Viyana Ataşemiliterlikleri, Erkan-ı Harbiye Umumiyesi Haber Alma Dairesi'nde, Dahiliye Vekaleti Seferberlik Müdürlüğü, İaşe Müsteşarlığı Tedarik ve Dağıtım Genel Müdürlüğü gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. VII. Dönem Ağrı, IX. Dönem Kars milletvekili seçilmiştir. İstiklal madalyası sahibidir. 02.01.1975'te vefat etmiştir. (TBMM Albümü I, Ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, Ankara 2010, s. 374.)

²⁵³ Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı Kafkas Cephesinden Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975, s. 16-17.

²⁵⁴ İsmail Arif Baytın: 1874 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1896 yılında Harp Akademisinden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 1897 Osmanlı – Yunan, 1914-1918 I. Dünya Savaşı ve 1912-1922 İstiklal Savaşı'na katılmıştır. 6 Ocak 1914'te 29. Tümen komutanı olmuş ve 4 Ocak 1915'te Sarıkamış'ta Ruslara esir olmuştur. 9 Ağustos 1920'de esareti son bulmuş ve ülkesine geri dönmüştür. 3 Nisan 1923'te emekli olmuştur. (Komutanların Biyografileri I, s. 270-271.)

²⁵⁵ Arif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29 Tümen ve 3. Alay Sancağı*, Vakıf Basımevi, İstanbul 1946, s. 126-127.

3. Ordu'da yaşanan kayıplar hakkında ise Tefvik Sağlam ile Almanya ordusu ile bir kıyaslama yaparak şunları kaydetmiştir:

*“Büyük Harpte dört sene içinde Almanya’da 1.651.072 ölüm vakası meydana gelmiştir. Bunun %87,8’i yaralanma ve sair şedaid-i hariciyeden, %12,2’si hastalıktandır. Hastalıktan ölüm, 177.162’dir. Harpte Almanların vasati kuvve-i umûmiyesi 6.400.000 imiş. Ayda vasati olarak 2.953 ölüm yapar ki 3. Ordu’daki hastalıktan ölüm ile mukayese edilecek olursa Türk ordusundaki hastalıktan ölümün, Alman ordusundaki hastalıktan ölüme nispeten tam 49 misli fazla olduğu anlaşılır.”*²⁵⁶

Sarıkamış Harekâtı başladığında zorlu kış şartları, buna uygun giyim malzemesinin eksikliği, gıda eksikliği ve uzun yürüyüşler orduyu yıpratmıştır. Ordu soğuktan, yorgunluktan ve hastalıklardan bitkin düşmüştür. Kış seyyar hastanelerini ve sıhhiye bölüklerini de etkilemiştir. Uzun yürüyüşlerde muharebeler esnasında orduda birçok er, subay donarak ölmüştür. Birçoğunun elleri ayakları donmuş, sakat kalanlar olmuştur. Harekât sonrası geri dönen askerler bitkin halde oldukları için küçük bir tesirde hastalanıp vefat etmişlerdir. Aralık ayında toplanan raporlara göre hastanelere hastalıktan giriş yapanların sayısı 3.773, yaralı girişi 9.100, ölüm vakası ise 3.169 kişi olarak belirlenmiştir. Fakat bu sayılar hafif kalmıştır. Çünkü birçok yerde kayıt tutulmamıştır, hastalar yaralılar etrafa dağılmıştır. Yollarda ölenler olmuştur. Sarıkamış harekâtında verilen zayıat tam olarak belirlenememiştir. Başkumandan Vekâleti, zayıatın 60.000 dolaylarında olduğunu belirtmiştir.²⁵⁷

Sarıkamış harekâtında sıhhiye reisi olan Mehmet Derviş Kuntman²⁵⁸ anılarında 17 Şubat 1915 günü İd (Narman) kasabasında açılan yeni hastaneyi görmek için gittiğini, hastanenin kapısının önünde büyük bir vurgun arabası içinde birbiri üstüne yığılmış bir sürü cenaze gördüğünü, her tarafın buzdan taş olduğunu mezar kazdırıp

²⁵⁶ Tefvik Sağlam, *Cihan Harbinde III. Orduda Sıhhi Hizmete Ait Küçük Bir Hulasa*, Askeri Tıbbiye Matbaası, 1940, s. 10.

²⁵⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 11; Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 26-27.

²⁵⁸ Mehmet Derviş Kuntman: 1889 yılında Kilis’te doğmuştur. 1909 yılında yüzbaşı rütbesi ile Askeri Tıbbiyeden mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’ye katılmıştır. Bu savaşların başından sonuna kadar bulunmuş, kıta tabipliklerinden Menzil Hastaneleri’nin Başhekimliklerinde görev almıştır. Milli Mücadeledeki çalışmaları sonucunda kırmızı şeritli İstiklal Madalyası verilmiştir. Lozan Barış’ından sonra askerlikten istifa etmiştir. (Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, s. 147.)

ölüleri defnetmenin mümkün olmadığını yazmıştır.²⁵⁹ Hilal-i Ahmer Baştabibi olarak Erzincan'a gelen Dr. Server Kamil (Tokgöz)²⁶⁰ ise 26 Mart 1915'te sekiz arkadaşının tifüsten öldüğünü ve askerler arasındaki ölüm vakasının günlük 50-60 civarında olduğunu belirtmiştir.²⁶¹

Muharebelerde hava değişimine giden veya firar ederek geri dönen askerler aracılığıyla hastalıklar halk arasında yayılmıştır. Mesela Erzurum'da günde 20-30 kişi bu yüzden vefat etmiştir. Azap Muharebesi öncesi Erzurum civarına gelen 5. Kuvve-i Seferiye'de dizanteri, sıtma gibi salgın hastalıklar görülmüştür. Azap Muharebesi 3. Ordu'nun yapmış olduğu en güçlü muharebe olmuştur. Sıhhi amirler ve komutanlar arasında sıkı temas yaşanmıştır. Rus taarruzu başladığında yedek sıhhi malzeme cepheye gönderilmiştir. Geri çekilme esnasında seyyarlar ve sıhhiye heyetleri son ana kadar vazifelerinin başında bulunmuşlar ve hastalar ile sıhhi malzemeleri kurtarmışlardır. Bir miktar erzak ve yatak takımı zaruri olarak bırakılmıştır. Bu muharebede geri nakledilemeyip Rus ordusuna bırakılan toplam 322 hasta ve yaralı kalmıştır. Azap Muharebesi'nde cephelerden Erzurum'a 2.199 yaralı ve 3.561 hasta asker getirilmiştir.

Azap Muharebesi sonrası Erzurum'un düşme ihtimali gündeme gelmiştir. Böyle bir olayın yaşanması halinde sıhhi durum felaket bir hal alabileceği için önceden tedbirler alınmaya başlamıştır. Erzincan'a hasta ve yaralıların gönderilmesi, menzil sıhhiye deposunun nakledilmesi kararı verilmiştir. Erzurum işgal edildiğinde şehirde nakledilemeyen 300'e yakın hasta, 1 hekim, 1 ihtiyar mütekit inzibat subayı, 1 imam ve 25 sıhhiye eri kalmıştır. Erzurum'dan geriye sevk olan hasta ve yaralı sayısı da 18.080'dir.²⁶²

²⁵⁹ Mehmet Derviş Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, der. Metin Özata, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s. 97-98. Faik Tonguç bu durum hakkında Narman'da savaştan önce kışla olan büyük bir binada birbirine üzerine yığılmış cesetlerin olduğunu belirtmiştir. Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 23.

²⁶⁰ Server Kamil Tokgöz: 1881 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1902 yılında Mülkiye Tıbbiyesinden mezun olmuştur. bakteriyolog eğitimi için Paris'e gitmiş ve uzun bir süre kalmıştır. Geri döndükten sonra önce bakteriyoloji muallim muavini daha sonra Tıp Fakültesi Bakteriyoloji Şefi olmuştur. Refik Saydam Hıfzıssıhha Müessesinde çalışmıştır. (Erden, Türk Hekimleri Biyografisi, s. 316-317.)

²⁶¹ Tokgöz, *Lekeli Humma*, s. 28-29.

²⁶² Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE), BDH. Kls. 2430, Dos. 89.1-15; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 22-28.

Kafkas cephesindeki bir diğer önemli sorun ise iâşe meselesi olmuştur.²⁶³ Yeteri kadar yemek yenilememesi askerlerin günden güne zayıflamasına, sık sık hasta olmasına neden olmuştur. Zayıf askerlere kuvvet ilacı olarak alkollü pekmez gönderilmiştir. Fakat bu ürün askerler arasında pek sevilmemiştir.²⁶⁴ Bu yüzden birçok askerin yemek ihtiyacını farklı yollarla karşıladığı bilinmektedir. Mesela 3. Ordu'da görevli İsmail (İrfanoğlu), hatıralarında yaralı ya da ölü hayvanları yiyerek askerlerin açlıklarını geçici de olsa giderdiklerini belirtmesi bunun örneklerindendir. Kafkas Cephesi'nde savaşan Er Halil (Koç) ise açlık çok katlanılmaz bir hale geldiğinde hayvan yemlerini kavurup yemek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.²⁶⁵

Kafkas Cephesi'nde yedek subay olarak görev yapan Faik Tonguç ise açlık konusu ile ilgili olarak hatıralarında şu ifadelerle yer vermiştir:

“Bugünlerin en önemli meselesi, karşımızdaki düşmandan çok, iâşe işi olmaya başladı. Yolların çamur deryası haline gelmesi, taşıtların azlığı yüzünden bölükler ciddi bir açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu; yüz elli dirheme (480 gr) inmiş olan asker tayını bile verilmez oldu. Subaylara verilen de kuru peksimet, ara sıra gelen bir parçacık etten ibaretti. Bu böyle devam edebilse yine memnun olacaktık. Zaman oluyordu ki bunu da bulamıyorduk. Askerin hali pek feci olmaya başladı. Bir gün ihtiyatta bulunduğumuz köyden, ileri hattı teslim almaya giderken, askerin arasında bilinen pancar, yemlik, kuzukulağı gibi otları yemek için her biri bir yana dağılıverdiler. Dağılan askeri toplayıp mevziye götürmek için bir hayli zahmet çektim. Gerçekten ot yemek mecburiyetindeydik. Açlık hiçbir şeye benzemiyordu. Açlık sağlam yapılı bu köylü çocuklarını zayıf, cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şuraya buraya yığılıp kalıyorlardı. Biz takım subaylarının durumu da askerlerden pek farklı değildi. ...”²⁶⁶

3. Ordu'da iâşe eksikliği, hijyensiz ortamlar, sıhhi malzeme eksikliği kılık-kıyafet yetersizliği gibi sorunlardan dolayı birçok asker hastalanmıştır. Hastalık nedeniyle ve yaralı olarak yapılan hastane girişleri yıllık olarak tablolarda gösterilmiştir.

²⁶³ Orduda yaşanan giyim sıkıntısı savaş boyunca sürmüştür. Bu sıkıntıyı gidermek amacıyla zaman zaman ordu için kıyafet toplanmıştır. “Askerlerimiz İçin Çorap”, *İkdam*, 22 Ocak 1918.

²⁶⁴ Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, s. 107-108; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 17.

²⁶⁵ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 208.

²⁶⁶ Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 39.

3. Ordu'da yıllık hastalıktan giriş²⁶⁷

Sene	Hastalıktan giriş	Aylık Ortalama	Günlük Ortalama
1915 (10 ay)	206.963	20.700	690
1916	136.722	11.900	390
1917	139.110	11.600	380
1918	81.703	90.069	305
Toplam (42,5 ay)	564.498	13.250	433

3. Ordu'da yıllık yaralıdan giriş

Sene	Yaralıdan Giriş	Aylık Ortalama	Günlük Ortalama
1915 (10 ay)	8.939	894	29
1916	31.220	2.601	86
1917	1.654	143	5
1918	2.421	273	9
Toplam (42,5 ay)	44.234	1.040	34

3. Ordu'nun 42,5 aydaki toplam kuvveti 110.000'dir. Mevcudun her ay %12'si hasta düşmüştür. Bu da ordunun her gün %0,4'ünün hasta düştüğü anlamına gelmektedir.²⁶⁸ Mevcudun ayda %2,5'i hastalıktan, %0,08'i yaralanmadan, %0,19'u ise doğrudan muharebelerde hayatını kaybetmiştir.²⁶⁹

Kafkas Cephesi'nde Rus ordusu ile savaşılırken bir yandan da olumsuz hava şartları, açlık ve salgın hastalıklar ile mücadele edilmiştir. Olumsuz hava şartları, hijyenin yeterli düzeyde olmaması cephede birçok hastalığın ortaya çıkmasına neden

²⁶⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 67.

²⁶⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 67; Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 172.

²⁶⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 75.

olmuştur. Cephede tifüs, humma-yı racia, tifo, dizanteri, kolera, çiçek, tetanos, yılanlık, donuk gibi hastalıklar görülmüştür.²⁷⁰

1.2.2. 3. Ordu'da Salgın Hastalıklar

1.2.2.1. Humma-yı Racia (Dönek Humma)

Humma-yı racia, bu hastalığa tekrarlayan ateş, geri gelen ateş isimleri de verilmiştir.²⁷¹ Bit ve kene ile bulaşır.²⁷² Osmanlı Devleti'nde humma-yı raciayı ilk kez 1901'de Süleyman Numan tanımlamıştır.²⁷³ Bu hastalık tifüs ile karıştırılmıştır.²⁷⁴

Hastalığın kuluçka süresi 2-8 gündür. Kuluçka süresi sonrasında birden titreme başlar, ateş 40°'ye kadar yükselir, halsizlik ve eklem sızlamaları başlar. Hastanın dalak ve karaciğeri büyür. Ateş ufak düşmeler ile 5-10 gün sürer. Sonrasında ateş birden düşer, ateşsiz dönem 6-8 gün sürdükten sonra yeniden başlar. Hastalık ateşli-ateşsiz dönemler halinde devam eder. Bağışıklık bırakmaz, hastalanan kişi tekrar hastalanabilir.²⁷⁵

Humma-yı racia, 3. Ordu'da görülen salgın hastalıklar arasında önemli bir yer tutmuştur. 3. Ordu'da görülen salgın hastalıkların %4,7'si humma-yı raciadır. Ölüm oranı ise %6.04'tür.²⁷⁶

3. Ordu'da humma-yı raciaya yakalanan ve hayatını kaybedenlerin sayısına ilişkin tablo aşağıdaki gibidir:²⁷⁷

Sene	Hasta Sayısı	Ölüm	Ölüm Oranı
1915 (10 ay)	13600	4678	%34

²⁷⁰ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 18; Alev Keskin-Fatma İlhan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 21 (Şubat 2013), s. 183.

²⁷¹ Tokgöz, *Lekeli Humma*, s. 16; Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 6.

²⁷² Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 744; Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 339.

²⁷³ Tokgöz, *Lekeli Humma*, s. 16.

²⁷⁴ Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1328; Noyan, "Memleketimizde Salgın Hastalıklar", s. 75.

²⁷⁵ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 6-7; Tokgöz, *Lekeli Humma*, s. 16-17. Ayrıca bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 388-342.

²⁷⁶ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 93-97; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 93-96.

²⁷⁷ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 93.

1916	8382	1592	%19
1917	3821	453	%12
1918 (9 ay)	1095	50	%5
	26898	6773	

1.2.2.2 Tifo (Kara Humma)

İçme suları ve yiyecekler ile bulaşan bir hastalıktır. Lenf yolları ile tüm vücuda yayılır. Kuluçka süresi 7-14 gün arasındadır. Ateş, hafif ürperme ve iştah kesilmesi belirtileri ile başlar.²⁷⁸

Tifo, 3. Ordu'da sıkça görülen salgın hastalıklardan biri olmuştur. Orduda yaşanan salgın hastalıkların %0,5'i tifodur. Ölüm oranı ise %1,5'dir. Tifodan ölüm sayısı diğer hastalıklara kıyasla her zaman yüksek olmuştur.²⁷⁹ Ölüm oranının yüksek olmasında bakımsızlık ve hijyen eksikliği etkili olmuştur.²⁸⁰

3. Ordu'da tifoya yakalanan ve hayatını kaybedenlerin sayısı ilişkin tablo aşağıdaki gibidir.²⁸¹

Sene	Hasta Sayısı	Ölüm	Ölüm Oranı
1915 (10 ay)	2590	1535	%59
1916	266	127	%48
1917	59	32	%54
1918 (9 ay)	12	3	%25
Toplam	2927	1697	

1.2.2.3. Dizanteri

²⁷⁸ Tokgöz, *Lekeli Humma*, s. 20-21. Detaylı bilgi için bk. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 654-696.

²⁷⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 98-101; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 23-25.

²⁸⁰ Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 175.

²⁸¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 98; *3'ncü Ordu Harekâtı II*, s. 777.

Yeterli hijyenin olmadığı, temiz içme sularının bulunmadığı ortamlarda yayılan bir hastalıktır. Kuluçka süresi 2-7 gün arasındır. Belirtileri uykusuzluk, kırgınlık, sindirim bozukluğu ve karın ağrısıdır. Hastanın ateşi düzensizdir. Eğer hastalık uzun sürer ise vücutta kurumalar başlar, yüz çizgileri derinleşir.²⁸²

Dizanteri, 3. Orduda vefat oranı yüksek olan bir salgın hastalık olmuştur.²⁸³ Savaşın başında bu hastalık açlık ishali olarak vasıflandırılmıştır. İshalden çok sayıda hastanın ölmesi üzerine yapılan incelemeler sonucunda hastalığın dizanteri olduğu anlaşılmıştır.²⁸⁴ 3. Ordu Kumandan Vekili Galip Paşa da 13 Şubat 1915'te Erzurum'dayken bu hastalığa tutulmuştur.²⁸⁵

Orduda görülen hastalıkların %2,3, ölümlerin ise %5,4 dizanteriden kaynaklıdır. Buna göre 3. Ordu'daki dizanteri vakaları ile bu hastalıktan dolayı meydana gelen ölümlerle ilgili yıllık rakamsal veriler şu şekildedir:²⁸⁶

Sene	Hasta Sayısı	Ölüm	Ölüm Oranı
1915 (9 ay)	8315	3578	%43
1916	3002	1615	%54
1917	995	648	%65
1918 (10 ay)	330	101	%30
Toplam	12642	5942	

1.2.2.4. Çiçek

Çiçek, tarihte bilinen en eski hastalıklardan bir olmuştur. M.Ö 7.yy'da Çin ve Hindistan'da bilinen²⁸⁷ hastalığın kuluçka süresi 8-12 gündür. Bulaşması kolay olan bir hastalıktır. Solunum yolu ile bulaştığı gibi virüsü barındıran eşyalardan da bulaşabilir. Çiçek hastalığı nedeniyle vücutta kabarıklıklar oluşur. Bu kabarıklıklar iltihap dolar ve

²⁸² Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 253-261; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 639-653.

²⁸³ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 102; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 25.

²⁸⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 102; Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 176.

²⁸⁵ İltar, *Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 32.

²⁸⁶ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 102; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 100-102.

²⁸⁷ Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1331.

sonrasında kabuk bağlar. Bu kabuklar zamanla düşerler. Kabukların tamamen yok olmaması hastalığın bulaşmasında önemli bir etken olmuştur. Çiçek hastalarının en az 40 gün ayrı tutulması gerekmiştir.²⁸⁸ Hastalığı atlatanlar ömür boyu bağışıklık kazanırlar. Günümüzde çiçek hastalığı görülmemektedir.²⁸⁹ En son 1977’de Somali’de görülmüştür.²⁹⁰

Seferberlik zamanında bütün orduya çiçek aşısı yapılmıştır. Buna rağmen 1915-1916 yılının ilk altı ayında nadir de olsa vakalar görülmüştür. Temmuz 1916’dan itibaren vakalar artmaya başlamıştır. Vakalar artınca ordu tekrar aşılanmıştır. Çiçek hastalığından ölüm oranı %30’dur.²⁹¹

3. Ordu’da çiçekten yıllık hasta ve ölü sayılarına ait istatistik verileri ise şu şekildedir.²⁹²

Sene	Hasta Sayısı	Ölüm	Ölüm Oranı
1915 (10 ay)	19	7	%37
1916	148	34	%23
1917	155	60	%40
1918 (9 ay)	24	3	%12
	346	104	

1.2.2.5. Tetanos

3. Ordu’da tetanos vakası pek görülmemiştir. Bunun nedeni ise bütün olumsuzluklara rağmen yaralıları vaktinde müdahale edilmiş olmasıdır. Yaralara pansuman yapılmış, yarası pis ve tetanos ihtimali olanlara tetanos serumu verilmiştir. Tetanos, orduda kış aylarında daha sık görülmüştür. Vakalar harp yaralarından ziyade donuklardan meydana gelmiştir. Hastalananların %64’ü ise vefat etmiştir.

²⁸⁸ Mehmet Kavak, *Besim Ömer’in Hıfz-ı Sıhhat Eserindeki Bulaşıcı (İntani) Hastalıklar*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 47.

²⁸⁹ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 174-184; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 158-183.

²⁹⁰ Tokgöz, *Lekeli Humma*, s. 17.

²⁹¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 117-119; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 108-110.

²⁹² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 118; *Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri*, s. 31-32.

3. Ordu'da tetanosa yakalanan ve hayatını kaybedenlerin sayısına ilişkin tablo aşağıdaki gibidir.²⁹³

Sene	Hasta Sayısı	Ölüm	Ölüm Oranı
1915 (10 ay)	44	23	%50
1916	69	45	%65
1917	37	30	%80
1918 (9 ay)	32	20	%62

1.2.2.6. Yılancık

Yılancık, deride özellikle de alt derinin lenf aralarında ilerleyen bir yangın şeklinde beliren bir hastalıktır. Kuluçka süresi 1,5-3 gündür. Deride sıyrıklar, aşı yerleri ve ameliyat yaralarından ayrıca mikroplu eşyalara temas halinde de bulaşır. Belirtileri titreme, yüksek ateş, baş ağrısı ve kusmadır. Bağışıklık yapmaz. Yılancık vücutta dolaşır. Yüzde başlayan yılancık boyuna, sırtta, kollara geçebilir. Gezici yılancık vakaları ağır seyretmiştir.²⁹⁴

3. Ordu'da yılancık vakaları oldukça fazla görülmüştür. Bu vakalar daha çok yüz yılancığdır. Bunun nedeni de soğuk hava ve bakımsızlıktan dolayı oluşan çatlaklardır. Vakalar kışın ve muharebe aylarında daha sık görülmüştür.²⁹⁵

3. Ordu'da yılancık'a yakalanan ve hayatını kaybedenlerin sayısına ilişkin tablo aşağıdaki gibidir.²⁹⁶

Sene	Hasta Sayısı	Ölüm	Ölüm Oranı
1915 (10 ay)	1446	374	%26
1916	1246	287	%20

²⁹³ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, 120-121; Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 177.

²⁹⁴ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 284-286.

²⁹⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 122-124; Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 224.

²⁹⁶ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 122; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 37-38.

1917	345	74	%21
1918	62	1	%1,6
Toplam	3099	736	

1.2.2.7. Donuk (İncimad)

3. Ordu'da bölgesinde iklim şartları nedeniyle pek çok donuk ve donarak ölüm vakaları görülmüştür.²⁹⁷ Sarıkamış Harekâtı sırasında birçok subay ve er soğuktan donarak vefat etmiştir. Birçoğunun elleri ayakları donmuş, sakat kalanlar olmuştur. Geri dönenler ise zayıf düştükleri için farklı hastalıklara kolaylıkla yakalanmışlardır.²⁹⁸

Donuklar hakkında tutulan istatistikler doğru bilgi vermemiştir. Örneğin; 1916 Ocak ayı harp istatistiğinden alınan rakam 5.349 kişinin mevzii ve 64 kişinin ise umûmi donuk olduğu şeklindedir. Bununla birlikte o ayın aylık raporunda ise 3.680 mevzii donuk kaydedilmiştir.

1916 Ocak ve Şubat aylarında Erzurum ve çevresinde yapılan muharebelerde çok sayıda donuk vakası görülmüştür. Bunun üzerine 5 Şubat 1916'da kolordulara genelge gönderilmiştir. Genelgede kıta hekimlerinin, her gün askerlerin el ve ayaklarını kontrol etmeleri, donuklara yaş pansuman yapılmaması, donuklara 10 sm³ tetanos serumu verilmesi bildirilmiştir.²⁹⁹

Ziya Yergök; oturdukları yerde donarak hayatını kaybedenler hakkında şunları yazmıştır: *“Fırka yürüyüşü çok üzüntü vericiydi. Askerler tek kolda, bir metreden fazla karlar içinde düşe kalka ilerliyordu. Hava eksi 15-20 derece, askerin sırt çantalarının ağırlığı 30-35 kg'dı. Ağır yükün altında zahmet çeken askerler ter içinde kalıyorlar, dinlenmek için yol kenarına oturuyorlardı. Asıl felaket bu zamanda başlıyordu. Akli başından gitmiş, canından bezmiş, bitkin bu insanlar, tüfekleri bacaklarının arasında yere çömeliyor, öylece donup kalıyor, mübalağa olmasın ama bu görüntüleriyle korkuluk taşlarını andırıyorlardı.”*³⁰⁰

²⁹⁷ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s. 125-126; Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, s. 32.

²⁹⁸ Aydın, Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri, s. 110.

²⁹⁹ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, 126-127.

³⁰⁰ Ziya Yergök, Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), haz. Sami Önal, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s. 100.

3. Ordu’da görülen donuk vakaları ve donarak hayatını kaybedenlerin sayısına ilişkin tablo aşağıdaki gibidir.³⁰¹

Sene	Mevzii Donuk	Donarak Ölüm
1915 (10 ay)	6660	697
1916	7589	171
1917	1228	293
1918 (9 ay)	1827	126
Toplam	17304	1287

1.2.2.8. İskorbüt

İskorbüt, 3. Ordu’da yaygın olarak görülen hastalıklardan olmuştur. C vitamini eksikliği nedeniyle ortaya çıkan bir hastalıktır. Belirtileri diş etlerinin çekilmesi, iştahsızlık, yara iyileşmesinde gecikme eklemlerde ağrılarıdır.³⁰² Dr. Mehmet Derviş Kuntman anılarında iskorbüt hastalığından şu şekilde bahsetmiştir:

*“... Her taraf yemyeşil, türlü türlü otlarla dolu. Bunların aralarından madımak toplatıp yemek yaptırıyoruz. Askerler de iskorbütten canları yandığı için, buldukları türlü yeşil otlarla kendilerine bir şeyler hazırlayıp yiyorlar.”*³⁰³

Ordu yedek subaylarından Halil Ataman ise hatıratında yonca bitkisinin iskorbüt hastalığına iyi geldiği ile ilgili bilgiler içeren şu ifadelerle yer vermiştir:

“Saptıran köyü önünde yeni biçilmiş ve büyümekte olan 8 kerdi (ekili arazi bölümü) yoncayı, alay doktorunun tavsiyesine uyarak kontrol ve muhafaza altına almıştık. Doktorumuz bizlere ‘Çok şükür biz, bulunmaz bir nimeti bulduk, askerler, hatta bütün alay iskorbüt hastasıdır. Bulduğumuz yonca sayesinde asker, bu hastalıktan kurtulacaktır. Bu kötü hastalığın en iyi ilacı, bu mübarek ottur’ demişti. Bu arada boşalan civar köylerde de kuyulanmış buğday buluyorduk. Biraz temizledikten sonra bu buğdayları kazan dolduruyor, yoncadan da bir miktar kazana basıyor, iyice pişirdikten

³⁰¹ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, 125.

³⁰² Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri, s. 17; Eksik, Siyasal ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi, s. 232.

³⁰³ Kuntman, Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları, s. 100.

sonra pilav haline gelen bu karışımdan yiyorduk. Asker diş etlerinin dökülmesinden kurtulmuştu gerçekten.” ³⁰⁴

1.2.2.9. Sıtma

Eski zamanlardan beri varlığı bilinen sıtma, Anofel (Anopheles) türü sivrisineklerin sokması ile bulaşan bir hastalıktır. Hastalığın tedavisinde kinin³⁰⁵ kullanılmıştır. Belirtileri halsizlik, iştahsızlık, kabızlık, sırt ve bacak ağrılarıdır. Sıtma nöbeti şiddetli titreme ile başlar, terleme ile son bulur.³⁰⁶

1910'dan itibaren sıtma ile mücadele için parasız kinin dağıtılmıştır. Hatta 1917'de kininin ucuza daha satılması için kanun dahi çıkarılmıştır. Yine 3. Ordu'da ilk kez kinin kartı uygulamasına geçilmiştir. 1914-1918 yılları arasında alınan önlemlere rağmen orduda 412.000 asker sıtmaya yakalanmıştır. Bu hastalardan 20.000'i vefat etmiştir.³⁰⁷

1.2.2.10. Frengi

Frengi özel bir spirokette husule gelen zührevi bir enfeksiyon hastalığıdır. Etkeni 1905'te Schaudinn tarafından bulunan frengi spiroketidir. Hastalığın yayılmasında cinsi münasebetin yanı sıra ortak kullanılan eşyalar etkili olmuştur. Frengi ölüm oranı yüksek olan hastalıklardandır. Hastalığın yayılmasını engellemek için zührevi hastalıklar ve fuhuşla mücadele komisyonları kurulmuştur.³⁰⁸ Osmanlı Devleti doktorları bu hastalığa “illet-i efrenci, maraz-ı efrenci ve frenk uyuzu” gibi isimler de vermişlerdir. Osmanlı Devleti'nde Frengi 1810'dan sonra görülmeye başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra salgın halini almıştır.³⁰⁹

Frengi ile mücadele etmek için 18 Ekim 1915'te “*Emraz-ı Zühreviye'nin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname*” çıkarılarak yürürlüğe konulmuştur. Nizamnameye göre frenginin yayılmasını önlemek için özel bir teşkilatın kurulacağı bildirilmiştir. Bu teşkilatın İstanbul'da Polis Müdüriyet-i Umumiyyesine, taşrada hükümet-i mülkiyeye bağlı olarak çalışılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Frengi hastalarının tedaviden kaçmalarına,

³⁰⁴ Halil Ataman, *Esaret Yılları Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1990, s. 87-88.

³⁰⁵ Sıtma hastalığı tedavisinde kullanılan ilaç.

³⁰⁶ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, s. 777-808.

³⁰⁷ Yıldırım, “Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s. 1330.

³⁰⁸ Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 308-331.

³⁰⁹ Yıldırım, “Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s. 1328-1330.

saklanmalarına yardım edenlerin cezalandırılacakları söylenmiştir.³¹⁰ Frengi olduğu tespit edilen asker adayları tecil edilmiştir. Tedavi edilmeleri için İstanbul'da Cerrahpaşa Hastanesi'ne, Beyoğlu'nda Erkek Hastanesi'ne veya Üsküdar'da bulunan Sıhhiye Dispanserine gönderilmişlerdir. Frengi defterine kaydolduktan sonra tedavi edilmişlerdir.

Askerlik yapar iken frengiye yakalanan askerlerin tedavileri ise askeri hastanelerde veya askerlerin kendi birliklerinde yapılmıştır. Frengili hastaların sürekli takip edilmesi için frengi tedavi defteri oluşturulmuştur. Bu defter asker alma şubelerine ve askeri hastanelere gönderilmiştir.³¹¹

1.2.2.11. Kuduz

Eskiden beri bilinen kuduz, köpek cinsinin hastalığı olarak tanınmıştır. Kuduzun bulaşmasında köpek ısırması başlıca sebeptir. Kurt, çakal ve sırtlan ısırması ile de bulaşır. Hastanın ağzından sürekli tükürük akar. Gürültü, ışık ve hastalara temas halinde nöbetler gelir. Yatamazlar, kendi kollarını ısırıkları gibi bazen de çevredeki kişilere saldırırlar. Halüsinasyon görürler.³¹²

Cephede yaşanan hastalıklardan biri de kuduz olmuştur. Vakaların artması üzerine birliklere çevrede ve yollarda bulunan köpeklerin öldürülmesi için emir verilmiştir.³¹³

³¹⁰ Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye'deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 8, İzmir 1998, s. 338-339.

³¹¹ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 38-39.

³¹² Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 235-250.

³¹³ Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 118-119.

İKİNCİ BÖLÜM

3. ORDU'DA TİFÜS ve KOLERA SALGINI

2.1. 3. ORDU'DA TİFÜS SALGINI

2.1.1. Tifüs Salgınının Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak yaparak I. Dünya Savaşı'na dahil olmasının ardından seferberlik ilan edilmiştir. Seferberlik ilanı sonrası silahlıya çağrılan askerler Kafkas Cephesi'ndeki bölüklerine ulaşmak için uzak yerlerden bir noktaya kadar araçlar ile sonrasını ise yaya olarak gelmişlerdir. Bu yol süresince köylerde konaklamışlar ve halkla sıkı ilişkiler kurmuşlardır ayrıca temizlik yapmaları pek mümkün olmamıştır. Bu durum bitlenmeye ve bit ile bulaşan tifüs, humma-yı racia gibi hastalıkların salgın halini almasına olanak sağlamıştır.³¹⁴

Seferberlik döneminde 14 Ağustos 1914'te 3. Ordu Sıhhiye Reisi, Sahra Sıhhiye Umumi Müfettişliğine yazdığı telgrafta Erzurum'da evvelki seneler büyük salgın halinde hüküm sürerek yüzlerce efradın helakine sebep olan lekeli hummanın, yani tifüsün münferit bir surette görülmekte olduğunu bildirmiştir.³¹⁵ Savaşın başlamasının ardından orduda ilk kez tifüs vakaları II. Köprüköy muharebesi sonrasında görülmüştür.³¹⁶ Şiddetli muharebelerin yaşandığı dönemde tutulan istatistiklere göre orduda tifüsten 357 kişi hastalanmış ve bu kişilerden 138'i vefat etmiştir. Bu veriler ciddi bir salgının olduğunu göstermiştir.³¹⁷

Erzurum Amerikan Mektebi Hastanesi'nde görev yapan Nazım Şakir Bey³¹⁸, savaşın başlamasından bir hafta sonra hastanenin 300 yatağının dolduğunu, otoklav³¹⁹ olmadığı için bolca bitlendiklerini, şehirde savaştan öncede yaşanan tifüs salgınının çok

³¹⁴ Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 128; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 34-35.

³¹⁵ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 78; Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 25.

³¹⁶ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi III/I*, s. 353.

³¹⁷ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 79; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 18.

³¹⁸ Nazım Şakir: 1888 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1910 yılında Askeri Tıbbiye'den mezun olmuştur. Bir sene Gülhane'de staj yaptıktan sonra Asabiye ve Akliye Kliniğine asistan olarak tayin edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Orduları Asabiye ve Akliye Mütahassıslığına gönderilmiştir. 1918 yılında Gülhane Hastanesi Asabiye ve Akliye profesörlüğüne tayin olunmuştur. (Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, s. 211.)

³¹⁹ Buhar ile sterilizasyon yapan araç.

arttığını, yetişemediklerini, 1914 mezunu genç doktorların geldiğini ve tecrübesiz oldukları için çok geçmeden onların da tifüse yakalandıklarını belirtmiştir.³²⁰

3. Ordu'da kolera, tifo, tifüs, dizanteri, humma-yı racia gibi birçok salgın hastalık görülmüştür. Bu salgın hastalıklar içerisinde tifüs diğer salgın hastalıklara nazaran daha çok etkili olmuştur. Ordu'da büyük tahribat yapmıştır. Tifüse, orduda etkili olması nedeniyle ordu humması, harp humması gibi isimler verilmiştir.³²¹

Kafkas Cephesi'nde ordu karargahında kurmay subay olarak görev yapan Aziz Samih İlder³²², Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları isimli hatıratında tifüs salgının boyutu hakkında şöyle yazmıştır. *"Hasankale'de 4.000 kadar hasta vardı. Bunlara bakacak tek bir Doktor Rifat Ali Bey'di. Hastaneler yetersizdi. Açıkta kalanlar bile vardı. Hastanenin önünde sedye içinde ölmüş bir jandarma eri duruyordu. Doktor diyor ki: 'Bütün bu hastalara bakıp teşhis ve tedavi değil, hepsine bir bardak su vermeye bile yetişilemiyor.' Kağnılarla bu mevsimde hasta ve özellikle yaralı naklini görmek insanın içini parçalıyor."*³²³

3. Orduda salgın hastalıklar Sarıkamış Harekâtı sonrasında daha çok artmıştır. Ordunun büyük kayıplar vermesi ile sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı sonrası Erzurum ve çevresindeki köyler hasta, bitkin askerlerle dolmuştur. Hastaneler hasta kabul edemez seviyeye gelmiştir. Doktorlar, memurlar, hasta bakıcılar dahi tifüse yakalanmıştır. Sahra Sıhhiye Müfettişi Süleyman Numan Bey de tifüse yakalanmıştır.³²⁴ Ordu komutanı Hafız Hakkı Paşa'da tifüse yakalanmış ve 12 Şubat 1915'te vefat etmiştir.³²⁵

Dr. Bentmann orduda oldukça etkili olan tifüs salgınından *"Tifüs salgını güçlü, bütün ülkeyi kasıp kavuran ve ilk olarak 1915 Ocak ayında Kafkasya'daki 3. Ordu yıkıntılarının arasında doğan bir çöl yangını idi."*³²⁶ şeklinde bahsetmiştir. Sıhhiye

³²⁰ Nazım Şakir, "Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları", *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968*, s. 41-42.

³²¹ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 2; Sevilay Özer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını", *Belleten*, Cilt: LXXX, Sayı: 287, Ankara Nisan 2016, s. 220.

³²² Aziz Samih İlder: 1877 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1902 yılında Harp Akademisinden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'na katılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda önce Süvari Kolordusu Kurmaylığına, 1917 yılında 4. Tümen Komutanı (Kafkas Cephesi ve İran Cephesi) daha sonra ise İzmir askerlik Dairesi Başkanlığına atanmıştır. 15 Aralık 1918'de emekli olmuştur. (Komutanların Biyografileri II, s. 539-540.)

³²³ İlder, *Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 8.

³²⁴ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 79; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 18-19.

³²⁵ Sivri, *Manastır'dan Erzurum'a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*, s. 199; İlder, *Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 31. Hafız Hakkı Paşa'nın vefat etmesinin ardından ordu komutanlığına Mahmut Kamil Paşa atanmıştır. Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 29.

³²⁶ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s. 200.

riyasetinin 1915 yılı Ocak ayı için tuttuğu istatistiklere göre tifüsten 522 hasta, 251 vefat vakası görülmüştür.³²⁷

Tifüs halk arasında da yayılmıştır. Erzurum'da 1914 yılı Aralık ayında ölen asker ve sivillerin sayısı 400 civarına ulaşmıştır.³²⁸ Tifüsten günde 20-30 kişi vefat etmiştir. Hava değişimi için gönderilen firar eden askerler hastalığın cephe gerilerine taşınmasına ve halk arasında yayılmasına neden olmuştur.³²⁹ Doktorlar hem askerler hem de halkın sağlık durumu ile ilgilenmişlerdir.³³⁰ Tifüs Erzurum-Ulukışla ve Erzurum-Erzincan-Harpüt-Diyarbakır yolları üzerindeki köylerde yayılmıştır.³³¹

Tifüs, Erzincan'da da salgın hastalık halini almıştır. Burada da hastaneler tamamen dolmuştur. Merkez Hastanesi'nin dışında Aziziye ve Harbiye kıışlaları da hastaneye dönüştürülmüştür. Burada da hekimlerin birçoğu hastalanmış ve vefat etmiştir.³³²

Hilal-i Ahmer Hastanesi başhekimisi olarak 8 Nisan 1915'te Erzincan'a gelen Server Kamil (Tokgöz) Bey yolculuğu döneminde Sivas'a geldiklerinde tifüs felaketi bariz şekilde gördüklerini ifade etmiştir. Sivas'ta ordudan izin alarak 3 hafta kadar çalıştıklarını ve salgın kontrol altına alınca ayrıldıklarını kaydetmiştir.³³³ Kamil Bey ayrıca; Erzincan'a geldikten sonra bir hafta içerisinde Doktor Süfyan ve Doktor Recai beylerin de içinde bulunduğu sekiz arkadaşının vefat ettiğini, halk arasında da günde 50-60 kişinin vefat ettiğini belirtmiştir.³³⁴

Tifüs salgınının Erzurum'da büyük tahribatlar yapması üzerine Erzurum Valisi Tahsin Bey, 6 Şubat 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne telgraf yazmıştır. Telgrafta; "Tifüs, humma-yı racia hastalıklarının ordu ve halk arasında büyük tahribat yaptığını, 20.000 askerin hasta olduğunu bazı yerlerde ölümlerin çok olduğunu, ulaşım imkânlarının yokluğu, kışın şiddeti ve doktor azlığı gibi olumsuzlukların ise durumu daha da kötüleştirdiğini yazmıştır. Ayrıca yine bu yüzden 20 doktorun vefat ettiğini, 30 doktorun hasta olduğunu, Dr. Süleyman Numan'ın hastalanması üzerine istirahati için

³²⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 79.

³²⁸ Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, Konya 2006, s. 221.

³²⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 12.

³³⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre 3, Cilt: 3, İctima. 3, 5 Mart 1333/5 Mart 1917, s. 49.

³³¹ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 28; Özer, "Tifüs Salgını", s. 243.

³³² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 12; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 19.

³³³ Tokgöz, *Lekeli Humma*, s. 28.

³³⁴ Mustafa Karatepe, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni*, Cilt: 42, Sayı: 2, 2008, s. 309; Tokgöz, *Lekeli Humma*, s. 29.

İstanbul'a dönmek zorunda kaldığını, Dr. İbrahim Tali Bey ile de hastalığı yok etmeye çalıştıklarını söylemiştir. Tahsin Bey hastalığın yayılma nedenlerini 8 madde de;

1. Askerlerin pislikten sakınmamaları, hastalıktan korunma kurallarından haberdar olmadıkları,
2. Savaş meydanlarının soğuk olması,
3. Hastalığın birden yayılması ve Erzurum'da evlerde tedaviye gerek duyulması sonucunda halka bulaşması,
4. Yaralı askerlerin tedavilerinin gereği gibi yapılamaması,
5. Yaralı ve hastaların en yakın hastanelere, hava şartları, yolların müsait olmaması ve yeterli at arabasının olmaması nedeniyle gönderilememesi,
6. Hava değişimi için gönderilen erlerin araç sıkıntısı nedeniyle yaya olarak gitmeleri ve gider iken köylerde konaklamaları,
7. Savaşın başlaması ile hastalığa tedbirsiz yakalanılması.
8. Doktorların, hasta bakıcıların az olması ve şehrin hem kalabalık hem de pis olması.³³⁵ şeklinde özetlemiştir.

Tahsin Bey, hastalığın yayılma nedenlerini bu şekilde belirttikten sonra Dahiliye Nezareti'nden;

1. Erzurum'a İstanbul ve çevresinden 40-50 doktorun, 200 hasta bakıcının gönderilmesini
2. Humma-yı raciaya karşı 914 denilen aşının yetiştirilmesini,
3. Hasta ve yaralıların kolaylıkla gönderile bilmesi için 100 at arabası gönderilmesini talep etmiştir.

Tahsin Bey telgrafında ayrıca; Dâhiliye Nezareti'nden tifüs hakkında araştırma-inceleme yapmak için Avusturyalı ve Almanyalı profesörlerinden oluşan bir heyetin Erzincan ve Erzurum'a gönderilmesinin ordu ve halk adına büyük bir yarar sağlayacağından da bahsetmiştir.³³⁶

Erzurum'da tifüs salgının etkili şekilde devam etmesi üzerine Erzurum Valisi Tahsin Bey 9 Şubat 1915'te Dahiliye Nezaretine yazdığı telgrafta salgınla mücadele edebilmek için maddi yardıma ihtiyaçları olduğunu bildirmiştir. Telgrafta durum hakkında ise şunları yazmıştır; Son beş ay zarfında, Erzurum kalesi içindeki mezarlıklara 10.000'i bulan asker ve ahali cenazesinin gömüldüğünü belirtmiştir. Bunun

³³⁵ BOA DH.İ.UM.EK, Dos. 6, Göm. 42.1-1

³³⁶ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. 6, Göm. 42.1.1-2.

dışında handa, sokakta telef olan binlerce hayvanın gelişi güzel şekilde etrafa atıldığını, asker mezarlıklarının derin kazılmadığı için doktorların bahar gelince kolera gibi ölümcül hastalıkların görülme riski olduğunu söylediklerinden bahsetmiştir. Belediyede para kalmadığını, arazi vergilerinin alınmadığını belirterek hazineden yardım talep eden Tahsin Bey, sıhhiye için gerekenlerin yapılması, cenazelerin yeniden ve derin mezarlıklara defnedilmesi ve lağımaların temizlenmesi gibi sıhhi işler için hazineden 5.000 liralık tahsisatın zaman kaybetmeden gönderilmesini de istemiştir. Tifüsün yarattığı tahribatın koleranınkinden farkının olmadığını da ifade eden Tahsin Bey, bu afetten kurtulmak için nakit paraya ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir.³³⁷

Tahsin Bey, 11 Şubat 1915'te yazdığı telgrafta ise; şiddetli şekilde devam eden tifüsün sona erdirilmesi için Süleyman Numan Bey'in gösterdiği tedbirler olduğunu ve bunlar arasında askarlara bol gıda, çay için bol şeker ile çamaşırları için sabun ihtiyacının bulunduğunu belirtmiştir. Erzurum'da sabun ve şekerin bitmek üzere olduğunu Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetlerinin Erzurum'a 25.000 kıyye³³⁸ sabun ve 100.000 kıyye şeker gönderebilirlerse ordunun ve memleketin yararına büyük bir hizmet olacağını ifade etmiştir.³³⁹ Vali beyin bu telgrafından sonra 14 Şubat 1915'te tifüsle mücadele için Hamdi Bey ile birlikte 8-10 kadar doktor ve sıhhiye personeli Erzurum'a gönderilmiştir.³⁴⁰

Tifüs salgını nedeniyle vefat eden devlet görevlilerinin aileleri için Erzurum Valisi Tahsin Bey, 1 Mart 1915'te Dâhiliye Nezareti'ne telgraf çekmiştir. Telgrafta Hasankele'de ceza reisi, savcı muavini, sorgu hâkimi, iyileşmeye başlayan kaymakam ve mal müdüründen başka bütün memurların ve kâtiplerin tifüsten vefat ettiğini bildirmiştir. Savaşın başından beri özveri ile çalışan memurların vefat etmesi üzerine ailelerine 500 kuruştan 1.000 kuruşa kadar ikramiye verilmesi, bunun içinde 15.000 kuruşluk havale yapılmasını talep etmiştir.³⁴¹ Dahiliye Nezareti, vefat edenlerin ailelerine örtülü ödenekten istenilen tutarın verilmesinin uygun olduğunu bildirmiştir.³⁴²

³³⁷ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. 6, Göm. 42-2.

³³⁸ Kıyye: Okka, dört yüz dirhem.

³³⁹ BOA, DH.İ.UM.EK, Dos. 6, Göm. 42-3.

³⁴⁰ BOA, DH. ŞFR, Dos. 50, Göm. 35.1-1.

³⁴¹ BOA, DH. KMS, Dos. 31, Göm. 11-1.

³⁴² BOA, DH. KMS, Dos. 31, Göm. 11-2.

Tifüsün bit ile bulaşan bir hastalık olduğu bilinmektedir.³⁴³ Orduda bit salgınının yaşanması sonucunda tifüste diğer hastalıklara oranla daha çok yayılmıştır. Tifüs salgınını önlemek için öncelikli olarak bit ile mücadele edilmiştir.

2.1.2. 3. Ordu'da Tifüs ile Mücadele

3. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Sağlam Erzurum'a gelmeden önce İstanbul'da Dr. Mayer ile görüşerek 3. Ordu'nun sıhhi durumu hakkında bilgi almıştır. Dr. Mayer "3. Ordu'da sıhhi vaziyet son derece fenadır. Ne olduğunu, nerelerde hangi hastaneler bulunduğunu ve ne kadar hasta olduğunu bilmiyorum. Yalnız Erzurum son derece fenadır, adeta bir yangın içindedir. Siz etrafı koruyunuz, hastalığı yaymamaya bakınız yoksa Erzurum'da yapacak büyük bir iş yoktur."³⁴⁴ şeklindeki ifadeleriyle durumu ifade etmiştir.

14 Mart 1915'te 3. Ordu Sıhhiye reisliğine getirilen Tevfik Sağlam Bey tifüse karşı etkili bir mücadele için haberleşmeyi sağlamak, salgınla mücadele için yeteri kadar doktor temin etmek, erken teşhis, tecrit, bitle mücadele ve hastanelerin salgın yuvası görünümünden kurtarılması için çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca hastalığı geçirmiş doktorları İstanbul'a göndermenin doğru bir hamle olmayacağı düşünen Tevfik Sağlam buna müsaade etmemiştir. Hastalığı geçiren doktorlar bağışıklık kazanırlar ama yeni gelecek doktorlar tifüse yakalanır ve orduya yardımları dokunamazdı. Bu yüzden hastalığı geçirenler nekâhet dönemlerini bulundukları yerde geçirmişlerdir.³⁴⁵

Doktor Tevfik İsmail Gökçe³⁴⁶, doktorların hastalık sonrası hava değişimine gönderilmemeleri ile alakalı olarak şunları kaydetmiştir: "...Bu kararın tatbikine bizlerden başlandı. Bugün ki gibi hatırlıyorum, hastalıktan kalkışımın üçüncü günü karyolanın ayakucunda ellerim, ayaklarım titrerken lekeli tifo aşılarını inaktive etmek suretiyle işe başlamış bulunuyordum. Epidemiolojik büyük önemi olan bu kararı biz de büyük anlayışla kabullenmiş bulunuyorduk. Tevfik Sağlam bizim arkadaşlara ileride

³⁴³ Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1327.

³⁴⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, 79-80; Özer, "Tifüs Salgını", s. 243.

³⁴⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 80-81.

³⁴⁶ Tevfik İsmail Gökçe: İşkodra'da doğmuştur. 1913 yılında yüzbaşı rütbesi ile Askeri Tıbbiye'den mezun olmuştur. Mektebin son sınıfında ve diploma aldıktan sonra Balkan Savaşı'na katılmıştır. Daha sonra Gülhane Hastanesinde stajını yapmıştır. I. Dünya Savaşı'nda I. Ordu Menziline Efradı Sıhhiye Tedrisinde, 5. Kolordu Seyyar Hastanesinde ve 3. Kolordu'da tifüs mücadelesinde görev almıştır. Erzurum Hasankale Hastanesinde, Erzurum Merkez Hastanesi Dahiliye Şefliğinde ve Hilal-i Ahmer Aşı Darülistihzarında çalışmıştır. (Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, s. 102-103.)

imkan oldukça Avrupa'ya göndermek suretiyle ödeşeceğini vadetmişti ve bu sözünde de durdu.”³⁴⁷

Tifüse karşı verilen mücadelede karşılaşılan sorunlardan biride hastalığın doğru teşhis edilememiş olmasıdır. Tifüs üç hastalık ile karıştırılmıştır. Bunlar grip, tifo ve humma-yı racia hastalıklarıdır. Tevfik Sağlam Bey, yapmış olduğu incelemeler sonucunda orduda nezleyi müstevliye salgını olmadığı görmüştür. Bu isimle tifüs ve humma-yı racia gibi hastalıkların hafif şekillerinin gizlendiğini fark etmiştir. Nezleyi müstevliye hastasında bit ile mücadele edilmeyeceği için bu durum olası salgının önlenmesine mani olmuştur. Bunu engellemek için nezleyi müstevliye teşhisi koymak yasaklanmıştır.

Tifüsün karıştırıldığı diğer hastalık tifo olmuştur. Tetkik yapma imkanı olmayan yerlerde birçok tifüs hastalığına tifo teşhisi konulmuştur. Kan kültürü ve aglütinasyon kontrolleri ile tifo teşhisi konulan birçok hastanın tifüs olduğu anlaşılmıştır. Bu ayrımın saptanması sonucunda orduda tifo vakaları azalmıştır. Tifüste korunma tedbiri bite karşı iken tifoda madde-i gaita ve idrara karşı olmuştur.

Tifüsün karıştırıldığı bir diğer hastalık humma-yı raciadır. İki hastalıkta bit ile bulaşma özelliğine sahiptir. Hastalarda kan muayenesi yapıldıktan sonra teşhis konulmuştur. Hastalıkların ayırt edilmemesi salgınla mücadelede herhangi bir büyük tehlike oluşturmamıştır. Humma-yı racia teşhis edildiğinde neoselversan uygulanarak hastalığın hızlıca iyileşmesi sağlanabilmiştir.³⁴⁸ Hastalığın doğru teşhis edilmesi sonucunda tifüsle mücadele kolaylaşmıştır.

Tifüsle mücadelede aşıda önemli olmuştur. Tifüs aşısı konusunda Bakteriyolog Hamdi Osman Bey, Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye dergisine yazı vermiştir. Hamdi Osman Bey yazısında öncelikle tifüsün ne kadar etkili bir hastalık olduğundan, orduları ezip geçtiğinden bahsetmiştir. Daha sonra bu kadar etkili olan bu hastalığa karşı aşı uygulama fikrini veren ve uygulan kişinin Reşat Bey olduğunu belirtmiştir. Aşının tifüslü hasta kanından yapıldığını, ilk olarak 3. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Salim Bey tarafından uygulandığını da anlatmıştır. Ayrıca tifüslü hasta kanından yapıldığı için aşı

³⁴⁷ Tevfik İsmail Gökçe, “Erzurum Anılarımdan Çizgiler”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran Erzurum 1968*, s. 52.

³⁴⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 81-82.

üretimin yetersiz olduğunu bu nedenle herkese aşı yapılmadığı izah etmiştir. Son olarak da aşı sonrasında tifüs vakalarında azaldığı bilgisini paylaşmıştır.³⁴⁹

Tifüsün yayılmasını önlemek için ordunun ağırlık vermesi gereken konu bit ile mücadele olmuştur.³⁵⁰ Bitle mücadelede uygulanan yöntemlerden biri birliklere bit kırma emrinin verilmesi olmuştur. Birliklere bit temizliği emri verilmesi hakkında Dr. Mehmet Derviş Kuntman şunları kaydetmiştir: “...Artık üst makamlar bizimle meşgul oluyor. Askerlerin günde bir bit temizliği yapması için emir geldi. Bunun üzerine askerler bitlerini kırmaya başladı. Belki gerilerde tifüsle savaş için müspet tedbirler alınmıştır. Ancak ileriye gelen ve yapılan yöntem bundan ibaretti. Bu da zaten eskiden beri bildiğimiz ve yaptığımız bir şeydi. Fırsat buldukça her zaman, her yerde bu vazifemizi yapıyorduk. Emir ve kumandaya ne lüzum vardı? Geçen gün bizim taburdan sağır bir asker, siperin üzerinde bitlerini ayıklarken düşman ateşe başlar, mermiler askerin sağından solundan geçtiği halde o, buna hiç aldırılmaz. Sonra zavallıyı haberdar ederler de siperin içine çekilir. Kısacası biz başımıza kurşun yağmuru yağsa bile bit temizliği yapıyorduk. Bununla beraber şurası da inkar olunmaz ki eskiden bitlenmek (bit temizliği yapmak) ayıp bir şey sayılırken şimdi, emir ile yaptırılması bunun gerekliliğini ve tifüs mücadelesindeki önemini meydana koymuş, herkesi her yerde bitlenmeye alıştırmıştır.”³⁵¹

Bit mücadelesinde dikkat edilmesi gereken noktalardan biri de sevkıyat yerleri olmuştur. Buralarda sıkı bir dezenfeksiyon tertibatının olmaması bitin yayılmasına olanak sağlanmıştır. Bir diğer önemli yer hastaneler olmuştur. Hastanelerde hem giriş yapanlar için hem de yatanlar için geniş bir dezenfeksiyon tertibatına ihtiyaç duyulmuştur. Hastanelerin bit yönünden temiz olmasına her daim dikkat edilmiştir.³⁵²

9. Kolordu’da Yedek Subay olarak görev yapan Faik Toguç ise bit ile mücadelesini şöyle anlatmıştır:

“...Her tarafımızı sarmış olan haşarat dayanılmaz bir hal alıyor, ayıklamakla bitmiyordu. Dolaklarımın içinde taşıdığım kaşığın sapını ateşte kızdırarak, elbisenin dikiş yerlerine sıvanmış olan bit yumurtalarını yok etmeye çalışıyordum.”³⁵³

³⁴⁹ Bakteriyolog Hamdi Osman, “Lekeli Tifo Aşısı”, *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*, Yıl: 42, Sayı: 6 (Nisan 1915), s. 125-128.

³⁵⁰ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 315.

³⁵¹ Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, s. 100, 116.

³⁵² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 83-84.

³⁵³ Toguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 39.

Bit mücadelesinde dezenfeksiyon için doktorlar da çözümler üretmiştir. Abdülkadir Lutfi Bey'in fırınlarda dezenfeksiyon yöntemi orduda bitlere karşı etkili mücadele etmeyi sağlamıştır.³⁵⁴ Fırın içerisinde ateş yakılır, ısısını ayarlamak için içerisine beyaz bir kağıt koyulur kağıt tam kavrulmaz, sararması ısısının yeterli seviyede olduğunu gösterir. Fırının içinden ateş çekilir, fırının zeminine yaş bir çuval serilir, üzerine su püskürtülmüş elbiseler sık olmayacak şekilde yerleştirilir. Fırının kapısı kapatılır. 10-15 dk'da bitler tamamen telef olur. Elbiseler çıkarılır, tekrar ısıtmaya gerek olmadan ikinci defa elbiseler yerleştirilir. 20-25 dk bekletilir, üçüncü defa de 30 dk bekletilerek bitler telef edilir. Bu usulde bazen elbiseler yanmıştır. Bu usul her kıtada her yerde yapılmıştır. Ayrıca tandırlarda da bu yöntem uygulanmıştır.³⁵⁵ Sıhhiye Müdür-i Umumisi Vekili Adnan Bey Meclis-i Mebusan'da yapmış olduğu konuşmasında etüv bulunmayan yerlerde topraktan fırınlar yapıldığını, eşyaların bu şekilde bitten arındırıldığını söylemiştir.³⁵⁶

Sivas menzil mıntika baştabibi Dr. Ahmet Fikri, 1916'da sıhhiye reisliğine verdiği bir takirde pratik bir etüv önermiştir. Önerdiği cihaza "buğu sandığı"³⁵⁷ adını vermiştir. Buğu sandıklarının orduda kullanılmasını teklif etmiştir. Çok kullanışlı olan bu yöntem kısa sürede hem ordu da hem halk arasında salgına karşı etkili şekilde kullanılmıştır.³⁵⁸

Etüv ve buğu sandığında bozulacak olan çarık, post gibi eşyaların temizlenmesinde kükürt usulü uygulanmıştır. Küçük bir odada büyük bir dolap içerisine teller gerilerek elbiseler asılmıştır. Her metresine 50 gr olarak hesap edilen kükürt, içerisinde kor ateş bulunan mangal veya saç üzerine ispirto dökülerek ateşe verilmiştir.

³⁵⁴ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 31.

³⁵⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 85.

³⁵⁶ MMZC, Devre 3, C. 3, içtima. 3, 5 Mart 1333/ 5 Mart 1917, s. 49.

³⁵⁷ Buğu sandığı bir sandık ile bir kazandan yapılmıştır. Kazan ocağa gömme olarak yerleştirilmiş, ocağın üzeri tesviye edilmiştir. Sandık iki metre boyunda bir metre eninde ve bir metre yüksekliğinde, kalın tahtalardan yapılmıştır. Üzerine ayrıca tahta kirişler vurulmuştur. Sandığın kaidesinin tam ortasında, eldeki kazanın ağzından biraz daha küçük daire şeklinde delik açılmıştır. Sandığın zemininden 40 cm yukarıda ızgara konulmuştur. Sandığın ortasına da ayrıca ızgara yerleştirilmiştir. Kapak ile sandık arasından buhar kaçmasını önlemek için keçe ile kaplanmıştır. Ocağın üst yüzeyine elenmiş topraktan yapılmış civık çamur dökülerek yayılmış ve üzerine sandık oturtulmuştur. Kazanın dörtte üçü su ile doldurulmuştur. Alt ızgara yerleştirilerek ocak yakılmıştır. Elbiseler, eşyalar sık olmayacak şekilde konulmuş ve ikinci ızgara yerleştirilmiştir. Bunun üzerine de yeni eşyalar konarak kapak kapatılmıştır. Kazan içice kaynayıp etrafından buhar çıkmaya başlayınca çengellerle sıkıştırılmıştır. Yarım saat beklendikten sonra eşyalar çıkarılmıştır. Çok kullanışlı olan bu yöntem kısa sürede hem ordu da hem halk arasında salgına karşı etkili şekilde kullanılmıştır. Özer, "Tifüs Salgını", s. 249; Özbek, *Sağlıkta Altın Olay*, Sağlık ve Sosyal Yardım Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s. 38.

³⁵⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 85-87; Özer, "Tifüs Salgını", s. 249; Özbek, *Sağlıkta Altın Olay*, s. 38.

Odanın kapı ve pencereleri iyice kapatılmıştır. Bu şekilde 12 saat beklenerek bitlenen eşya dezenfekte edilmiştir.³⁵⁹ Etkili bir bit mücadelesi için gerek kıtalarda gerek bütün sihi müesseselerde yeteri kadar dezenfeksiyon teşkilatı kurmak gerekmiştir.³⁶⁰

1914-1918 yılları arasında 3. Orduda tifüsten meydana gelen hasta ve ölü sayıları aylara göre tabloda gösterilmiştir.

1915

Aylar	Hasta Sayısı	Genel Kuvvetlere Oranı	Ölü Sayısı	Hasta Sayısına Oranı
Mart	2109	%2,48	1116	%53
Nisan	1223	%1,60	551	%45
Mayıs	1500	%1,90	655	%44
Haziran	1127	%1,10	464	%41
Temmuz	646	%0,52	289	%45
Ağustos	528	%0,42	199	%38
Eylül	361	%0,24	219	%60
Birinciteşrin	572	%0,41	257	%45
İkinciteşrin	804	%0,62	337	%42
Birincikânun	619	%0,50	290	%46
Toplam	9489		4377	

1916³⁶¹

İkincikânun	337	%0,32	175	%52
Şubat	184	%0,31	134	%72
Mart	490	%0,57	250	%51
Nisan	893	%0,84	327	%36
Mayıs	521	%0,50	149	%28
Haziran	360	%0,36	99	%27

³⁵⁹ Özer, “Tifüs Salgını”, s. 249.

³⁶⁰ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s. 84.

³⁶¹ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s. 91.

Temmuz	162	%0,20	48	%29
Ağustos	269	%0,29	70	%26
Eylül	346	%0,30	113	%33
Birinciteşrin	573	%0,47	124	%21
İkinciteşrin	1180	%1,00	214	%18
Birincikânun	1326	%1,10	357	%27
Toplam	6641		2060	

1917³⁶²

İkincikânun	902	%0,69	288	%32
Şubat	416	%0,64	99	%24
Mart	663	%0,46	213	%32
Nisan	417	%0,27	95	%23
Mayıs	153	%0,15	38	%25
Haziran	121	%0,09	28	%23
Temmuz	63	%0,05	11	%17
Ağustos	100	%0,08	8	%8
Eylül	14	%0,01	3	%21
Birinciteşrin	9	%0,01	1	%11
İkinciteşrin	21	%0,02	2	%9
Birincikânun	33	%0,03	5	%15
Toplam	2912		791	

1918³⁶³

İkincikânun	85	%0,08	15	%18
Şubat	101	%0,12	12	%12
Mart	130	%0,13	20	%15
Nisan	64	%0,07	15	%23
Mayıs	46	%0,05	9	%19

³⁶² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 91-92.

³⁶³ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 92.

Haziran	88	%0,09	4	%4
Temmuz	54	%0,05	5	%9
Ağustos	5	%0,008	2	%40
Eylül	4	%0,009	0	%0
Toplam	577		82	

1914-1918 yılları arasında 3. Ordu’da tifüsten meydana gelen hasta ve ölü sayısı senelik olarak tabloda gösterilmiştir.³⁶⁴

Sene	Hasta Sayısı	Ölüm	Oran
1915 (10 ay)	9489	4377	%46
1916	6641	2060	%31
1917	2912	791	%27
1918 (9 ay)	577	82	%14

Tutulan istatistikler ışığında 3. Ordu’da Mart 1915’ten Eylül 1918’e kadar 19.619 kişi tifüsten hastalanmış ve bu hastalardan 7.310’u vefat etmiştir.³⁶⁵

2.2. 3. Ordu’da Kolera Salgını

2.2.1. Kolera Salgınının Ortaya Çıkışı

I. Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde 3. Ordu’da kolera, tifo, tifüs, dizanteri, humma-yı racia gibi birçok salgın hastalık görülmüştür. Bu hastalıklardan biri olan kolera, Osmanlı Devleti kaynaklarında “illet-i kolera”, “illet-i âdiyye” ya da “illet-i mahûf” şeklinde geçmiştir.³⁶⁶

3. Ordu’da seferberlik zamanında ve I. Dünya Savaşı’nın başında kolera salgını görülmemiştir. Fakat devamında orduda etkili olan salgın hastalıklardan biri olmuştur. 1915 yılı Ağustos ayında Sahra Sıhhiye Müfettişliği Rusya, Tiflis, Bakü, Tebriz, Hoy ve Rumiye’de kolera salgını olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine koleranın hızlıca yayılması ve ölüm oranı yüksek olması nedeniyle orduda hemen sıkı bir şekilde hazırlık yapılmaya başlanmıştır.

³⁶⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 90; Özer, “Tifüs Salgını”, s. 251.

³⁶⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 92.

³⁶⁶ Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar”, s. 241.

3. Ordu bölgesinde kolera vakalarına ilk 1915 yılı Kasım ayında Bayburt, Trabzon ve Erzurum'da rastlanmıştır.³⁶⁷ Bayburt'taki ilk kolera vakası 26 Kasım 1915'te görülmüştür. Bayburt'tan ayrılmamış biri kolera belirtileri göstererek ölmüştür. Gaitasında yapılan inceleme sonucunda kolera vibriyonları bulunmuştur. Amele taburundan bir asker 27 Kasım'da kolera şüphesi ile hastaneye girmiştir. Bunun üzerine Erzurum'dan bir bakteriyolog, seyyar laboratuvar Bayburt'a gönderilmiştir. Sıhhiye reisi de durumu incelemek için Bayburt'a gitmiştir. Hastanede yatan bir hasta ve Erzurum'dan gider erlerden birinde kolera belirtileri görülmüştür. Bunlardan birinde gaitada diğerin ise otopsi sonucunda kolera vibriyonu tespit edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Sıhhiye Reisi Tevfik Sağlam Bey salgın tehlikesine karşı gerekli tedbirleri almıştır.³⁶⁸ Tedbirler sonucunda Bayburt'ta başka kolera vakasına rastlanılmamıştır. 582 gaita muayenesinde koleralılar dışında 14 vibriyon taşıyıcısı tespit ve tecrit edilmişlerdir.³⁶⁹

Trabzon'daki ilk kolera vakası 27 Kasım 1915'te Trabzon Seyyar Jandarma Taburunda görülmüştür. Tekfurçayırı Hastanesi'nde bu tabura ait bir hastada kolera belirtileri görülmüştür. Bunun üzerine bu tabura mensup hastanede yatan hastalar kontrol edilmiş ve 9 koleralı hasta tespit edilmiştir.³⁷⁰ Yapılan incelemeler sonucunda salgının sudan kaynaklı olduğu ihtimali kuvvetlenmiştir. Taburun önünde bulunan şadırvandan su içildiği ve el yüz yıkandığı anlaşılmıştır. Kışla misafirhanesi olarak kullanıldığı için oraya gelen askerlerin suya kolera vibriyonu bulaştırdığı düşünülmüştür.³⁷¹ 14 Aralık 1915 tarihine kadar 1033 gaita muayenesi yapılmış ve 337 kolera vibriyonu taşıyıcısı bulunmuştur.³⁷² Salgına karşı sıkı tedbirler uygulanmıştır. Tedbirler ile olumlu sonuçlar alınmıştır. Küçük çapta olmasına rağmen şiddetli bir salgının önü alınmıştır. 27 Aralık'ta Trabzon'da salgın ortadan kalkmıştır.³⁷³

Erzurum'da ise kolera vakası ilk olarak 30 Kasım 1915'te Morgof Hastanesinde görülmüştür. Aralık ayında Morgof Hastanesi'nde bir vaka daha görülmüş daha sonra

³⁶⁷ Keskin-İlhan-Demireğen, "Kolera ve Kolera ile Mücadele", s. 88.

³⁶⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 106; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 103.

³⁶⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 107.

³⁷⁰ Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 103-104.

³⁷¹ Keskin-İlhan-Demireğen, "Kolera ve Kolera ile Mücadele", s. 89; Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 222.

³⁷² Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, s. 222; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 28.

³⁷³ Keskin-İlhan-Demireğen, "Kolera ve Kolera ile Mücadele", s. 89.

hastanede yeni vaka sayısı hızla artmıştır. Şehirde de tek tük vakalar görülmüştür.³⁷⁴ Erzurum'da da koleraya karşı sıkı tedbirler uygulanmıştır. Bütün erlere yeniden kolera aşısı yapılmıştır. Koleralı hastalar ve taşıyıcıları için bir hastane ayrılmıştır. Sıkı bir şekilde kolera vibriyonu tahlili için Erzurum'da 7 laboratuvar yoğun bir şekilde çalışmıştır.³⁷⁵ Tevfik İsmail Gökçe “24 saatte altışar saatlik üç servis yapıyorduk.”³⁷⁶ sözyle ne kadar yoğun çalıştıklarını ifade etmiştir. Erzurum'da 12.878 gaita muayenesi yapılmış bunlardan 542'sinde kolera vibriyonu çıkmıştır. Ayrıca 1.239 kan muayenesi, 46 kan kültürü, 10 gaita dokusu ve 100'ü diğer muayeneler olmak üzere 14.273 muayene yapılmıştır.³⁷⁷

16 Şubat 1916'da Erzurum'un Rus işgaline düşmesinin ardından 3. Ordu Erzincan ilerisindeki hatta çekildikten sonra kolera muhacirler yoluyla yeniden ortaya çıkmıştır. İlk vaka 27 Şubat 1916'da Erzincan'da ortaya çıkmıştır. 28 Şubat'ta Erzincan-Erzurum arasında yer alan Cibice Han'ında bulunan 18. Tümen Sıhhiye Bölüğü'nde, 2 Mart'ta buraya birkaç saatlik mesafe olan Elmalı köyünde bulunan 100. Alay'da iki kolera vakaları görülmüştür. Alınan sıkı tedbirler ile hastalığın yayılması önlenmiştir.³⁷⁸ Daha sonra 6 Mart'ta 18. ve 29. Tümenlerle Erzincan'da kolera vakaları görülmüştür. Erzincan'daki hasta sayısı ilk başta 14 iken sonraki günlerde 20'ye yükselmiştir. Tevfik Sağlam Bey gerekli önlemleri aldirarak hastalığın daha da yayılması önlenmiştir.³⁷⁹ Kolera, 7 Mart 1916'da yine muhacirler yoluyla Sivas'ta ortaya çıkmıştır. Hastane salgını olarak görülen bu salgın nisan ortasında sönüştür.³⁸⁰

1916 yılı Haziran ayı ortalarında Bayburt civarına bulunan 9. Tümeninde kolera ortaya çıkmıştır. Of-Trabzon taarruzuna başlamak üzere iken bu olay yaşanmıştır. Hastalığın tüm orduda salgın haline gelmesini önlemek için 9. Tümen orduya katılmamıştır. Dr. Hulusi (Behçet) Bey³⁸¹ bir günde 500 kadar askerde kolera vibriyon

³⁷⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s.109; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 104-105.

³⁷⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 109.

³⁷⁶ Gökçe, “Erzurum Anılarımdan Çizgiler”, s. 52.

³⁷⁷ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 29; Keskin-İlhan-Demireğen, “Kolera ve Kolera ile Mücadele”, s. 89.

³⁷⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 110.

³⁷⁹ İter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, s. 96.

³⁸⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 113.

³⁸¹ Hulusi Behçet: 1889 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1910 yılında Askeri Tıbbiyeden mezun olmuştur. 1914 Temmuzunda Kırklareli Askeri Hastanesi başhekim yardımcılığına tayin edilmiştir. 1915'de Edirne mevki kumandanlığı Başhekim muavini, asker hastanesi Dermatoloji şefliği yapmıştır. 1917 yılında Almanya'ya gitmiştir. Berlin Tıp Fakültesi Dermatoloji kliniğinde fahri asistanlıkta çalışmıştır. 1924'te İstanbul Emrazı zühreviye hastanesi başhekimliğine getirilmiş, 1924 yılında Guraba Hastanesi

taşıyan askerleri araştırıp, ayırmış ve tümeni sağlıklı hale getirildikten sonra muharebe meydanına gönderilmiştir.³⁸² Koleranın görülmesi üzerine Daire-i Sadaretten, koleralı hastalara gerek görüldüğü takdirde karantina uygulanabileceği, şahıslara kolera aşısı yapılmasının mecbur olduğunu bildirmiştir.³⁸³

1916 yılı Temmuz ayında Gümüşhane, Kelkit, Şiran civarında kolera vakaları görülmüştür. Büyük ölçüde göçler nedeniyle tedbirlerin uygulanmasında yaşanan güçlüklerden kaynaklandığı düşünülmüştür. Askerler arasında 95 kişide kolera tespit edilmiştir. Aynı zamanda Sivas, Suşehri, Samsun ve Tokat'ta da kolera vakaları görülmüştür. Ağustos ayında 11'i cephede 51'i menzil mıntıkasında olmak üzere 62 vaka görülmüştür. Daha sonraki aylarda 3. Ordu'da tek tük kolera vakaları görülmeye devam etmiştir.³⁸⁴

1917 yılı Ocak ve Şubat aylarında bir iki kolera vakası görülmüştür. Fakat 4 Mart 1917'de Erzincan Merkez Hastanesi'nde su salgını başlamıştır. Salgın 13 gün sürmüştür. Hastalık birden başlamış ve hızlıca yayılmıştır. Vaskert köyünden gelen hastane suyunda kolera vibriyonu bulunmuştur. Bu bölgede 88. Depo Alayı konuşlanmıştır. Vakaların çoğunu da bu alaya mensup kişiler olmuştur.³⁸⁵

4 Mart 1917'de Erzincan Merkez Hastanesi'nde su salgını şeklinde görülen koleranın yayılma hızı tabloda gösterilmiştir.³⁸⁶

Tarih	Hasta	Ölü
4 Mart 1917	3	0
5 Mart 1917	6	2
6 Mart 1917	10	1
7 Mart 1917	23	3
8 Mart 1917	21	0
9 Mart 1917	15	9

başhekimliğine getirilmiştir. 1929 yılında Ordinaryüslüğe seçilmiştir. Behçet hastalığını bulmuştur. (Erden, Türk Hekimleri Biyografisi, s. 46-47.)

³⁸² Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 228.

³⁸³ BOA, İ.DUİT, Dos.16, Göm. 87-1/2.

³⁸⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 113-114; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 29.

³⁸⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s.111.

³⁸⁶ Keskin-İlhan-Demireğen, "Kolera ve Kolera ile Mücadele", s. 90-91; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s.111.

10 Mart 1917	12	17
11 Mart 1917	14	9
12 Mart 1917	26	16
13 Mart 1917	6	11
14 Mart 1917	7	8
15 Mart 1917	5	7
16 Mart 1917	3	3
17 Mart 1917	0	3
18 Mart 1917	0	0
19 Mart 1917	0	1
20 Mart 1917	0	1
21 Mart 1917	0	1
22 Mart 1917	0	2
23 Mart 1917	0	0
24 Mart 1917	0	0
25 Mart 1917	0	0
26 Mart 1917	0	3
27 Mart 1917	0	0
28 Mart 1917	0	0
29 Mart 1917	0	0
30 Mart 1917	0	1
TOPLAM	151	98

3. Orduda 1915 yılı Kasım ayında başlayan kolera salgını 1918 yılı Ekim ayına kadar devam etmiştir. Hastalığın Erzurum, Trabzon ve Bayburt gibi önemli merkezlerde ortaya çıkmasında meydana gelen muharebeler ve geri çekilme zamanında yaşanan sıkıntılar ile zorlu kış şartları etkili olmuştur. Alınan sıkı tedbirler sayesinde ordu

koleraya karşı hakim vaziyetini korumuştur. 3. Ordu'da tüm muharebeler boyunca 1.580 kolera vakası görülmüştür. Askerlerin birçoğunun koleraya yakalanmamasında aşı uygulaması oldukça etkili olmuştur. 3. Ordu'da aşı laboratuvarlarında Kasım 1915'ten Ekim 1918' kadar, İstanbul'dan gönderilenler dışında, 5.360 kilo kolera aşısı hazırlanmıştır. Ayrıca 1.126.488 gaita muayenesi yapılmış ve bu muayeneler sonucunda 14.505 kolera vibriyonu bulunmuştur. Bu sayıda tekrarlanan muayeneler de dahil edilmiştir.³⁸⁷

2.2.2. 3. Ordu'da Kolera ile Mücadele

Salgın hastalıklardan korunmak için verilen mücadelede aşıya oldukça önem verilmiştir. Aşıların defterlere kaydedilmesi, aşı olan kişilere bilgileri içeren belgeler verilmesi istenmiştir.³⁸⁸ Aşının yanı sıra etkili olan bir diğer etkili mücadele yöntemi ishallileri ayırmak, gaitalarını incelemek ve portör aramak olmuştur. Ayrıca kıtalarda yeme içme ve temizliğe de dikkat edilmiştir.³⁸⁹

1915 yılı Ağustos ayında Sahra Sıhhiye Müfettişliği cephede kolera salgını olduğunu bildirmesi üzerine 3. Ordu'da sıkı tedbirler alınmıştır. Salgının mülteciler, muhacirler ve esirlerle yayılması ihtimaline karşı bunlara sıkı bir muayene, dezenfeksiyon ve tecrit uygulanmıştır. Bütün orduda kolera aşısı yenilenmiştir.³⁹⁰

14 Ağustos 1915'te Sahra Sıhhiye Müfettişliği tarafından orduya yeni giren ve geçen sene orduya katılmış olan kişilere kolera, çiçek, karahumma ve dizanteri aşılarının uygulanma şekilleri iki cetvel hazırlanmıştır. Bu cetvellerde aşıların hangi gün, hangi aşı olacağı ve miktarı yazılmıştır.³⁹¹

3. Ordu'da aşılama önem verilmiştir. 1915 yılı Ekim ayı itibariyle 3. Ordu'nun kolera aşısı tamamlanmıştır. Fakat 29 Kasım 1915'te 3.Ordu birlikleri içerisinde kolera aşısı yapılmamış erlerin olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine bu erlerin aşılması için gerekli olan aşı miktarı Sıhhiye Riyasetinden istenmiştir.³⁹² Orduda ilk kolera vakaları 1915 yılı Kasım ayında Bayburt, Erzurum ve Trabzon'da görülmüştür. Bu

³⁸⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 115-116; Özbay, *Asker Hekimliği Tarihi*, s. 177.

³⁸⁸ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), Ku. 159, Bel. 19-5001.

³⁸⁹ Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, s. 38.

³⁹⁰ Alev Keskin-Fatma İlhan-Özlem Demireğen, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Salgın Hastalıklar: Kolera ve Kolera ile Mücadele", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 19 (Şubat 2012), s. 88.

³⁹¹ TİTE, Ku. 159, Bel. 19-6001/7001.

³⁹² Keskin-İlhan-Demireğen, "Kolera ve Kolera ile Mücadele", s. 92.

şehirlerde kolera salgınına karşı sıkı tedbirler alınmıştır.³⁹³ Alınan tedbirler sayesinde salgınların önü alınmıştır.

Kolera ile mücadele kapsamında Sıhhiye Riyaseti 19 Mart 1916'da 9. ve 11. Kolordu başhekimlerine koleraya karşı daha önce alınan tedbirlerin aynen uygulanması gerektiğini belirtmiştir. Her istasyonda bir bina ve çadırın hastalık taşıma ihtimali olan kişilere tahsis edilmesi ve bu kişilerin tecrit edilmesi istenmiştir. Ayrıca bu hususta ihmali görülen doktorların cezalandırılacağını bildirilmiştir.

19-20 Mart 1916'da 3. Ordu Komutanı tüm birliklere Erzincan ve Erzurum Ovası'nda bulunan köylerde kolera vakaları görüldüğünü ve bu bölgelerde sıkı tedbirler alınması gerektiği yazmıştır. Ayrıca kolera aşısının üzerinden 3 ay geçen subay ve askerleri tekrardan aşılması istenmiştir. Kolera belirtisi gösteren kişilerin hemen tecrit edilmesi, kıyafetleri ve eşyaları dahil dezenfekte edilmesi gerektiği de ifade edilmiştir.³⁹⁴

Dâhiliye Nezaretî, su etkenli kolera salgınlarının önüne geçmek için 25 Nisan 1916'da suların açıkta bırakılmamasını, demir borular döşenerek suların içerisi alınması gerektiği bildirilmiştir. Halihazırda demir boru bulmanın zor olduğu belirtilip ilk fırsatta bunun temini sağlanacağı ifade edip, bu süreçte tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir.³⁹⁵

Salgın hastalıklarla mücadele de 30 Haziran 1917'de Daire-i Sadaret tarafından kanun çıkarılmıştır. Kanunda kolera, tifüs, veba, dizanteri, tifo, humma-yı racia gibi hastalıkların hüküm sürdüğü yerlerde görevli olup bu hastalıklardan vefat edenlerin ailelerine maaşlarının dörtte birinin verilmesi kararlaştırılmıştır. Harbiye öğrencileri, onbaşı, subay, asker ailelerine ise maaşın üçte birinin verilmesine karar verilmiştir. Ayrıca savaş meydanının da, eşkıya ile mücadelede ederken veya kaza sonucu vefat edenlerin ailelerine maaşlarının üçte birinin verilmesi ve bu kanunun uygulanmasını Harbiye, Bahriye ve Maliye vekillerinin bakılması kararlaştırılmıştır.³⁹⁶

Dr. M. Derviş Kuntman hatıratında Ağustos 1917 tarihli yazısında yaz mevsimi gelince kolera salgınından ve alınan tedbirlerden söz etmiştir.

³⁹³ Koleraya karşı alınan tedbirler başlığında detaylı şekilde anlatılmıştır.

³⁹⁴ Keskin-İlhan-Demireğen, "Kolera ve Kolera ile Mücadele", s. 94.

³⁹⁵ BOA, DH. İ.UM. EK, Dos. 101, Göm.71-1.

³⁹⁶ BOA, İ.DUİT, Dos. 92, Göm. 35-1/6.

“Yaz gelince memlekette kolera çıkıyordu. Bu artık endemik bir hal almıştı. Sivas talimgah askerleri arasında da birkaç vaka görüldü. Derhal önleyici tedbirler alındı. Bütün erat ve Sivas’a girip çıkanlar portör muayenesine tabi tutuldu. Sivas’ta bulunan hastane bakteriyologları, yani Kızılay Hastanesi’nden Dr. Tevfik İsmail, Karantina Hastanesi’nden Dr. Bahri faaliyete geçti. Bizden izin kağıdı almadıkça kimse bir yerden bir yere hareket edemiyordu. Yolcuları bekletmemek için gece gündüz çalışıyorduk. Ahmet Fikri Bey oradan oraya koşuyor, bütün bu mücadeleyi düzene koyuyor ve idare ediyordu. Bir günde bana geldi. Talimgâhta kolera çıktığı halde oradan benim laboratuvara gönderilen pislik kültürlerinin hep negatif çıktığını, hiçbirinde bir portör bulunmadığını, bunun dikkati çektiğini, bunun sebebini öğrenmek istediğini söyledi. Bu benim için bir imtihandı. Hemen o Talimgah Taburundan gönderilen pepton tüplerini (mikrop üremesine yarayan tüp) etüvden çıkarıp gösterdim. Bunlarda hiçbir mikrop ürememiş, hep arınık kalmıştı. Halbuki etüvün sağlam olduğunu, diğer kıtalardan gönderilen tüplerde basil bulunduğunu, burada bir yanlışlık olmadığını izah ettim. Her tarafı dikkatle gözle geçirdikten sonra hiçbir şey söylemeden çıktı gitti. Doğruca Talimgah Tabur tabibinin yanına gitmiş, hastaneden gönderilen pepton tüplerine pisliklerin ne suretle ekildiğini görmek istemiş ve bir tecrübe yaptırmıştı. Tabur tabibinin kalın bir şemsiye teli alarak onu ispirto lambasında iyice ısıttıktan ve kırmızı bir hale getirdikten sonra bu kızgın teli soğutmadan pisliğe batırıp pepton tüpüne ektiğini görünce meseleyi anlamış ve yanlışlığın yerini bulmuştu. Dr. Ahmet Fikri Bey her şeyi en ince ayrıntılarına kadar araştıran, kanun ve adaletten zerrece ayrılmayan eşsiz bir müfettişti. Bu sebepten Sivas’taki bütün hekimler ondan çekinirdi.”³⁹⁷

Kolera vakaları arttıkça alınan tedbirler de hız kazanmıştı Mesela; 9 Temmuz 1917’de Server Kamil Bey, Sivas Hilal-i Ahmer Hastanesi’nde görev yapan Doktor Tevfik Bey’e telgraf göndererek kolera aşısına fazlaca ihtiyaç olduğunu bildirmiştir. Her gün üretilen miktarın bildirilmesini istemiştir.³⁹⁸

Kolera salgının artması üzerine Sahra-i Sıhhiye Müfettişi Süleyman Numan Bey, tarafından 16 Eylül 1917’de Ordu Sıhhiye Riyasetine gönderilen telgrafta ise her üç ayda bir mutlaka kolera aşılması gerektiği bildirilmiştir. 3. Ordu Sıhhiye Reisliği, Sahra

³⁹⁷ Kuntman, *Bir Doktorun ve Memleket Anıları*, s. 132-133.

³⁹⁸ ATASE, BDH. Kls. 2227, Dos. 122-2/3.

Sıhhiye Genel Müfettişliğine gönderdiği cevapta askerlere kolera aşısı başlatıldığını ve düzenli olarak her 3 ayda bir uygulanacağını bildirmiştir.³⁹⁹

13 Nisan 1918'de aşılarla yönelik talimatname yayımlanmıştır. Talimatta her 3 ayda bir kere kolera aşısı, her altı ayda bir kere tifo aşısı ve orduda lüzum görülmesi halinde dizanteri aşısının yapılması belirtilmiştir. Ayrıca orduya girecek olan kişilere uygulanacak aşıların günleri, dozları anlatılmış, yapılan aşıların kesinlikle cüzdanlara kaydedilmesi istenmiş⁴⁰⁰ ve kıtada aşısız kimsenin kalmamasına önem verilmesi ifade edilmiştir.⁴⁰¹ Başkumandan vekili Enver Paşa, kolera, çiçek, tifo ve dizanteri hastalıkları aşıları için verilen talimatın olduğu gibi uygulanması emretmiştir.⁴⁰²

2.3. 3. Ordu'nun Aylık Raporları ve Tifüs-Kolera Salgını

1915 yılı Mart ayından 1918 yılı Eylül ayına kadar olan dönemde ordu sıhhiye riyaseti, Sıhhiye Müfettişi Umumiliğine 3. Ordu'nun sağlık durumu hakkında raporlar göndermiştir.

2.3.1 1915 Yılı Aylık Raporları

1915 Yılı Mart Ayı Raporu

Mart 1915 raporunda; 3. Ordu'da tifodan 1.243 hasta, 654 vefat, tifüsten 2.109 hasta, 1.116 vefat, humma-yı raciadan 2.102 hasta, 622 vefat, dizanteriden 2.250 hasta, 846 vefat vakası olduğu kaydedilmiştir. Raporda ayrıca; bulaşıcı hastalıklardan ölüm oranının %39 civarında, bunun içerisinde sadece tifüsten ölüm oranının ise %53 olduğu da belirtilmiştir.⁴⁰³ Rapora göre; dizanteri, tifüs ve humma-yı racia hastalıkları vuku bulan salgınlar içerisinde en etkilileri olmuştur. Raporda bilhassa tifüse karşı orduda aşı çalışmaları yapıldığında da bahsedilmiştir.⁴⁰⁴

1915 Yılı Nisan Ayı Raporu

1915 yılı Nisan ayı raporuna göre; 3. Ordu'da tifüsten 1.223 hasta, 551 vefat, humma-yı raciadan 1.571 hasta, 460 vefat vakası meydana gelmiştir. Rapora göre;

³⁹⁹ ATASE, BDH. Kls. 2227, Dos. 122-1/4, 1/5.

⁴⁰⁰ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), Ku. 159, Bel. 19-5001.

⁴⁰¹ TİTE, Ku. 159 Bel.19-2001.

⁴⁰² Kızılay Arşivi, Ku. 849, Bel. 20; TİTE, Ku.159, Bel.19-1001.

⁴⁰³ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 38; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 131-132.

⁴⁰⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 131-132.

ordunun toplam mevcuduna oranlandığında yaklaşık %33,5'i hastalanmıştır. Yine raporda tifo ve tifüs salgınları azalmıştır. Ölüm oranlarının %26,5'i bulaşıcı hastalıklardan olmuştur. Tifüsün ölüm oranı ise %45 seviyelerine gelmiştir. Mevsim şartlarının da etkisi ile orduda az da olsa bir iyileşmenin olduğu görülmüştür. Raporda ayrıca dikkat çekici bir şekilde hastaların Müslüman doktor istemesi oldukça dikkat çekicidir. Çünkü, ordu doktorlarının bir çoğunun Rum ve Ermeni olduğu görülmektedir. Yine raporun son kısmında tifüs aşısının yapılmaya devam ettiğinden bahsedilmiştir.⁴⁰⁵

1915 Yılı Mayıs Ayı Raporu

Bu raporda da yine hastalık ve hastalıktan ölümlerle ilgi vaka sayılarına yer verilmiştir. Buna göre; 3. Ordu'da tifodan 289 hasta, 113 vefat, tifüsten 1.500 hasta, 655 vefat, humma-yı raciadan 1.544 hasta, 330 vefat, dizanteriden 1.866 hasta, 488 vefat vakası kaydedilmiştir. Vefat oranı %19'a gerilemiştir. Toplam vefat sayısına göre; tifodan ölenlerin oranı %40, tifüsten ölenlerin sayısı %43 ve humma-yı raciadan ölenlerin oranının ise %21 olduğu görülmektedir. Raporda; askerlerin bittin temizlenmesi için Dr. Abdülkadir Bey'in bulduğu fırın sisteminin uygulandığından bahsedilmiş ve hastanelerin temizliği konusunda iyiye doğru bir gidişin olduğu vurgulanmıştır. Raporun son kısmında ise; Erzurum, Erzincan ve Sivas'ta tifüs aşılarının yapılmaya devam ettiği belirtilmiştir.⁴⁰⁶

1915 Yılı Haziran Ayı Raporu

Bu rapora göre Orduda 1. ve 5. Kuvve-i Seferiyelerle, 36. Fırka ve Van Seyyar Jandarma Fırkasından sağ cenah grubu dahil olmadığı halde tifodan 114 hasta, 67 vefat, tifüsten 1127 hasta, 464 vefat, humma-yı raciadan 1.333 hasta, 363 vefat vakasının olduğundan bahsedilmiştir. Toplam vefat sayısının %41'inin ise tifüsten olduğu kaydedilmiştir.⁴⁰⁷

1915 Yılı Temmuz Ayı Raporu

Bu rapora göre ise; Temmuz ayında orduda tifodan 110 hasta, 38 vefat, tifüsten 646 hasta, 289 vefat, humma-yı raciadan 1.206 hasta, 300 vefat, dizanteriden 305 hasta,

⁴⁰⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 132-134.

⁴⁰⁶ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 80-1; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 134-136.

⁴⁰⁷ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 80-1/2.

16 vefat, yılancıktan 98 hasta, 50 vefat, kabakulaktan 3 hasta, çiçekten 1 hasta vakasının olduğu kaydedilmiştir. Buna göre; 3. Ordu'nun %15'i hastalanmış, %2,6'sı vefat etmiştir. Tifüsten ölüm oranının bir önceki aya göre birkaç puan artarak %44 oranına yükseldiği görülmüştür. Yine raporda belirtildiğine göre; 9, 10 ve 11. Kolorduların sıhhi durumlarında genel bir iyiye doğru gidişin başladığı belirtilmiştir.⁴⁰⁸

1915 Yılı Ağustos Ayı Raporu

Ağustos ayı raporuna göre; 3. Ordu'da tifodan 97 hasta, 78 vefat, tifüsten 528 hasta, 199 vefat, humma-yı raciadan 1.116 hasta, 383 vefat, dizanteriden 524 hasta, 256 vefat, yılancıktan 171 hasta, 40 vefat, kabakulaktan 5 hasta, çiçekten 2 kişi hasta vakası meydana gelmiştir. Buna göre; ordunun %12,7'si hastalanmış, %2,3'ü vefat etmiştir. Tifüsten vefat oranının ise bir önceki aya göre gerileyerek %37,7 oranına düştüğü görülmüştür.⁴⁰⁹ Raporda yine aşı uygulamasına devam edildiğinden, İstanbul'dan yeteri kadar kolera aşısı gönderilmediği için Erzurum laboratuvarları tifo aşısı hazırlamayı bırakarak kolera aşısı üretimine başladığından da bahsedilmiştir.⁴¹⁰

1915 Yılı Eylül Ayı Raporu

Eylül ayı raporuna göre; 3. Ordu'da tifodan 40 hasta, 25 vefat, tifüsten 361 hasta, 219 vefat, humma-yı raciadan 926 hasta, 387 vefat, dizanteriden 650 hasta, 249 vefat, yılancıktan 223 hasta, 40 vefat, çiçekten 4 hasta, 1 vefat vakası meydana gelmiştir. Buna göre; Ordunun toplam mevcudu dâhilinde %11,3'ü hastalanmış, %2,33'ü vefat etmiştir. Tifüsten ölüm oranının %60'lara kadar yükseldiği görülmüştür.⁴¹¹

Raporda ayrıca; birliklerde kolera aşısının tamamlanmış olduğundan, dizanteri aşısına yeniden başlandığından da bahsedilmiştir. Yine raporda; kolera aşısı tamamlandığı için Erzurum laboratuvarlarında tifo aşısı yapılmaya başlandığı, 13 kilo tifo aşısı, 90,5 kilo da kolera aşısı yapıldığı da belirtilmiştir.⁴¹²

⁴⁰⁸ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 80-1/7; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 137-138.

⁴⁰⁹ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 89-1/8.

⁴¹⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 140.

⁴¹¹ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 89-1/11.

⁴¹² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 141-142.

1915 Yılı Ekim (Birinciteşrin) Ayı Raporu

Bu raporda da yine 3. Ordu'daki hastalıklara göre vaka ve ölüm sayısı hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre; tifodan 76 hasta, 41 vefat, tifüsten 572 hasta, 257 vefat, humma-yı raciadan 1127 hasta, 569 vefat, dizanteriden 974 hasta, 607 vefat, yılancıkta 350 hasta, 81 vefat, çiçekten 4 hasta 2 vefat, veremden 31 hasta, 7 vefat, kabakulaktan 4 kişi hasta olmuştur.⁴¹³ Yine bu rapora göre; 3. Ordu'nun %12,6'sı hastalanmış, %3,4'ü vefat etmiştir. Bu sayı Tifüsten %40 oranında ölüm meydana gelmiştir. Soğukların başlaması ile birlikte dizanteri de artmıştır. 220 kilo Dizanteri aşısının acilen gönderilmesi istenmiştir. Aşı laboratuvarlarında 36,5 kilo tifo, 15 kilo kolera, 1,5 kilo dizanteri aşısı yapılmıştır.⁴¹⁴

1915 Yılı Kasım (İkinciteşrin) Ayı Raporu

Bu rapora göre de orduda tifodan 165 hasta, 81 vefat, tifüsten 804 hasta, 337 vefat, humma-yı raciadan 1461 hasta, 626 vefat, dizanteriden 903 hasta, 583 vefat, yılancıkta 211 hasta 72 vefat, veremden 128 hasta 31 vefat, çiçekten 6 hasta, 2 vefat, koleradan 151 hasta, 110 vefat meydana gelmiştir.⁴¹⁵ Yine buna göre; ordunun %12,7'si hastalanmış, %5,4'ü vefat etmiştir. Tifüsten ölüm oranı %42 civarındadır.

Ayrıca raporda kaydedildiğine göre bu sıralarda kolera salgını başlamıştır. Salgın ilk olarak 27 Kasım 1915'te Bayburt civarında ve halk arasında görülmüştür. Salgın Trabzon'da ise su salgını şeklinde görülmüştür. 30 Kasım 1915'te Erzurum Morgof Hastanesi'nde de koleraya rastlandığı raporda kaydedilmiştir. Raporun sonunda ise aşı laboratuvarlarında 62,5 kilo kolera aşısı üretildiği belirtilmiştir.⁴¹⁶

1915 Yılı Aralık (Birincikânun) Ayı Raporu

Aralık ayı raporuna göre; orduda tifodan 78 hasta, 58 vefat, tifüsten 619 hasta, 290 vefat, humma-yı raciadan 1214 hasta, 608 vefat, dizanteriden 695 hasta, 524 vefat, yılancıkta 28 hasta 27 vefat, çiçekten 2 hasta, 2 vefat, veremden 41 hasta, 32 vefat, koleradan 86 hasta, 79 vefat vakası meydana gelmiştir. Raporda ordunun %11,1'inin hastalandığı, %4,3'ünün vefat ettiği belirtilmiştir. Yine raporda Trabzon'da tek tük

⁴¹³ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 89-1/12.

⁴¹⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 143-144.

⁴¹⁵ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 89-1/13; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 145.

⁴¹⁶ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 145-147.

kolera vakalarının görüldüğü, Erzurum Morgof Hastanesi'nde ise salgının artarak devam etmesi üzerine hastanenin boşaltıldığı ve bunun sonucunda vakalarda gerileme görüldüğü kaydedilmiştir. Kolera salgını ile mücadelede Trabzon'da 3.865, Bayburt'ta 1.831, Erzurum'da 12.870 adet gaita muayenesi yapılmıştır.⁴¹⁷

1915 yılı raporları incelendiğinde tifüs vakalarının çok fazla olduğu görülmektedir. Tifüs vakalarının bu kadar fazla olmasında orduda yaşanan bit salgını oldukça etkili olmuştur. Kasım ayından itibaren de orduda kolera vakaları görülmeye başlamıştır.

2.3.2. 1916 Yılı Aylık Raporları

1916 Yılı Ocak (İkincikânun) Ayı Raporu

Ocak ayı raporuna göre; orduda tifodan 46 hasta, 23 vefat, tifüsten 337 hasta, 175 vefat, humma-yı raciadan 481 hasta, 213 vefat, dizanteriden 38 hasta, 33 vefat, koleradan 2 hasta, yılancıktan 46 hasta, 17 vefat, çiçekten 1 hasta, 1 vefat görüldüğü kaydedilmiştir.⁴¹⁸ Ayrıca rapora göre ordunun %23,1'i hastalanmış, %3,9'u vefat etmiştir. Yine buna göre orduda %3,5 oranında donuk vakalarının yaşandığı belirtilmiştir.

Raporda son olarak Erzurum'dan Erzincan'a bir kısmı yaya bir kısmı araçlar ile olmak üzere 18.080 hastanın sevk edildiği, sevk edilen hastalardan 6.000 kadarının firar ettiği, firar eden hastaların bir kısmının ailelerinin yanına bir kısmının ise farklı hastanelere gitmiş olduklarının tahmin edildiği kaydedilmiştir. 11 Aralık 1915'te ise Suşehri'nde kolera salgının görüldüğü, salgın sonucunda 13 hastadan 8'inin vefat ettiği ifade edilmiştir.⁴¹⁹

1916 Yılı Şubat Ayı Raporu

Bu raporda göre ise; orduda tifodan 8 hasta, 6 vefat, tifüsten 184 hasta, 134 vefat, humma-yı raciadan 156 hasta, 69 vefat, dizanteriden 97 hasta, 56 vefat, koleradan 189 hasta, 121 vefat ve 932 donuk vakası görülmüştür. Yine raporda ordunun %9,6'sının hastalandığı, 3,6'sının da vefat ettiği bilgisi mevcuttur. Ordu Erzurum'dan

⁴¹⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 147-148.

⁴¹⁸ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 89-1/17.

⁴¹⁹ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 89-1/18/19; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 149-150.

geri çekildiği için hastaların Erzincan'a gönderilmelerine devam edildiği de kaydedilmiştir.

Ayrıca rapora göre; Erzincan'da su salgını şeklinde kolera vakalarının görüldüğü, vakalar artmadan salgının önünün alındığı belirtilmiştir. Salgın nedeniyle Erzincan'da 4.251 madde-i gaita muayenesi yapıldığı ifade edilmiştir. Bu ayda Erzincan laboratuvarlarında 47 kilo kolera aşısı hazırlandığı da raporda verilen bilgiler arasındadır.⁴²⁰

1916 Yılı Mart Ayı Raporu

Mart ayı raporuna göre; orduda tifodan 24 hasta, 12 vefat, tifüsten 490 hasta, 250 vefat, humma-yı raciadan 478 hasta, 139 vefat, dizanteriden 517 hasta, 225 vefat, koleradan 112 hasta, 111 vefat, yılançıktan 35 hasta, 13 vefat ve 88 donuk vakası meydana geldiği kayıtlıdır. Buna göre ordunun %15,3'ü hastalığa yakalandığı, %5,4'ü vefat etmiştir.

Raporda sevk edilen hastaların tek bir yol güzergahından geçtikleri ve gerekli önlemlerin alınamaması sonucunda salgın hastalıkların arttığı ifade edilmiştir. Bu dönemde hastaların Erzincan'dan Sivas'a gönderilmeye başlandığı belirtilmiştir. Ayrıca Erzincan'dan giden koleralı hastalar Sivas'a, Suşehri'ne hastalığın yayılmasına neden olmuşlardır. Bu ayda Erzincan laboratuvarlarında 253 kilo kolera aşısı hazırlandığı da belirtilmiştir.⁴²¹

1916 Yılı Nisan Ayı Raporu

Nisan ayı raporuna göre; orduda tifodan 15 hasta, 16 vefat, tifüsten 893 hasta, 327 vefat, humma-yı raciadan 1023 hasta, 309 vefat, dizanteriden 480 hasta, 244 vefat koleradan 28 hasta, 22 vefat ve 118 donuk vakası görüldüğü belirtilmiştir. Buna göre ordunun %9'u hastalanmış, %2,8'i hastalıktan vefat etmiştir. Raporda belirtildiğine göre bu dönemde Erzincan'da kolera vakaları bitmiştir. Fakat Erzincan'dan Sivas'a Kayseri'ye ve Tokat'a gönderilen hastalar kolera buralarda görülmesine neden olmuşlardır. Kolera ile mücadeleye sıkı şekilde devam edildiği ifade edilmiştir.⁴²²

⁴²⁰ ATASE, BDH. Kls. 2430, Dos. 89-1/20/21.

⁴²¹ Sağlık, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 152-153.

⁴²² Sağlık, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, 154-155.

1916 Yılı Mayıs Ayı Raporu

Mayıs ayı raporuna göre; orduda tifüsten 521 hasta, 149 vefat, humma-yı raciadan 533 hasta, 134 vefat, dizanteriden 142 hasta, 97 vefat, koleradan, 70 hasta 36 vefat, veremden 4 hasta, 2 vefat vakası görülmüştür. Raporda ordunun %6,2'sinin hastalandığı, %1,3'ünün ise vefat ettiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca tifüsten vefat oranının %28 civarında olduğu belirtilmiştir. Yine raporda Erzincan'da kolera vakasının görülmediği fakat Sivas'tan kaynaklı olarak Amasya'da kolera vakalarının görüldüğü bildirilmiştir. Ayrıca sahil kenarında kolera küçük salgın halinde devam ettiği bilgisi de yer almıştır. Raporda mayıs ayında 3. Ordu laboratuvarlarında 18. 483 gaita muayenesinin yapıldığı, Erzincan'da 200 kilo kolera aşısının üretildiği ve 2. Ordu'ya da gönderildiği de ifade edilmiştir.⁴²³

1916 Yılı Haziran Ayı Raporu

Haziran ayı raporuna göre; orduda tifüsten 360 hasta, 99 vefat, tifodan 16 hasta, 4 vefat, humma-yı raciadan 529 hasta, 48 vefat, dizanteriden 130 hasta, 34 vefat, koleradan 35 hasta, 25 vefat, yılançıktan 38 hasta, 20 vefat görülmüştür. Raporda ordunun %6'sının hastalandığı, %0,075'inin ise vefat ettiği belirtilmiştir. Ayrıca sahil kenarında kolera salgınının devam ettiği bilgisi de verilmiştir. Yine raporda Haziran ayında Erzincan laboratuvarlarında aşı üretimine devam edildiği bildirilmiştir.⁴²⁴

1916 Yılı Temmuz Ayı Raporu

Bu rapora göre; orduda tifodan 16 hasta, 7 vefat, tifüsten 162 hasta, 48 vefat, humma-yı raciadan 82 hasta, 9 vefat, dizanteriden 35 hasta, 18 vefat, koleradan 244 hasta, 117 vefat, yılançıktan 82 hasta, 20 vefat çiçekten 13 hasta, 3 vefat vakası görülmüştür. Ayrıca raporda ordunun %0,95'inin hastalandığı, %1,3'ünün ise vefat ettiği bilgisi paylaşılmıştır. Bu ayda orduda tifüsten vefat edenlerin oranı %29 civarında olmuştur. Raporda Sivas, Suşehri, Samsun ve Tokat'ta kolera vakalarının görülmeye devam ettiği belirtilmiştir. Ayrıca raporda aşı yapımının Sivas'a nakledildiği ifade edilmiştir.⁴²⁵

⁴²³ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 156,162.

⁴²⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 162-164.

⁴²⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 164-167.

1916 Yılı Ağustos Ayı Raporu

Bu rapora göre; orduda tifodan 44 hasta, 10 vefat, tifüsten 269 hasta, 70 vefat, humma-yı raciadan 256 hasta, 37 vefat, dizanteriden 143 hasta, 55 vefat, koleradan 62 hasta, 47 vefat, yılancıkta 105 hasta, 17 vefat, çiçekten 15 hasta, 2 vefat vakası meydana gelmiştir. Yine raporda ordunun %7,5'inin hastalandığı, %1,6'sının ise vefat ettiği bilgisi verilmiştir. Ayrıca ağustos ayında tifüsten ölüm oranının %26 civarında olduğu ve kolera vakalarının azaldığı belirtilmiştir. Raporda Sivas laboratuvarlarında 254 kilo kolera aşısının üretildiği bilgisi de verilmiştir.⁴²⁶

1916 Yılı Eylül Ayı Raporu

Eylül ayı raporuna göre; orduda tifodan 35 hasta, 18 vefat, tifüsten 346 hasta, 113 vefat, humma-yı raciadan 437 hasta, 77 vefat, yılancıkta 293 hasta, 46 vefat, çiçekten 19 hasta, 4 vefat, dizanteriden 443 hasta, 178 vefat olayı yaşanmıştır. Raporda ordunun %10'unun hastalandığı, %1,8'isinin ise vefat ettiği belirtilmiştir. Ayrıca raporda Seyyar ve Menzil Hastanelerinde görülen kolera salgının 154. Alaya bulaştığı ifade edilmiştir. Bu ayda aşı laboratuvarlarında 118 kilo kolera aşısı üretildiği de raporda verilen bir diğer bilgi olmuştur.⁴²⁷

1916 Yılı Ekim (İlkteşrin) Ayı Raporu

Bu rapora göre; orduda tifodan 19 hasta, 13 vefat, tifüsten 573 hasta, 124 vefat, humma-yı raciadan 1317 hasta, 112 vefat, dizanteriden 276 hasta, 157 vefat, yılancıkta 269 hasta, 49 vefat, çiçekten 22 hasta, 6 vefat olayı görülmüştür. Yine raporda ordunun %14,3'ünün hastalandığı, %2,6'sının vefat ettiği bilgisi de paylaşılmıştır. Ayrıca bu ayda Sivas ve Tokat'ta 21 kolera vakasının görüldüğü ifade edilmiştir. Ekim ayında da aşı üretimine devam edilmiş ve Sivas'ta 318 kilo kolera aşısı, Merzifon'da 150 kilo tifo aşısının hazırlandığı bildirilmiştir.⁴²⁸

1916 Yılı Kasım (İkinciteşrin) Ayı Raporu

Kasım ayı raporunda; orduda tifodan 28 hasta, 6 vefat, dizanteriden 338 hasta, 282 vefat, tifüsten 1.180 hasta, 214 vefat, humma-yı raciadan 1547 hasta, 186 vefat,

⁴²⁶ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 167.171.

⁴²⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 171-172.

⁴²⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 172.176.

yılancıktan 155 hasta, 44 vefat, çiçekten 39 hasta, 6 vefat, koleradan 11 hasta, 4 vefat ettiği belirtilmiştir. Ayrıca ordunun %11,3'ünün hastalandığı, %2,9'unun vefat ettiği raporda verilen bir diğer bilgidir. Yine raporda kasım ayında Sivas'ta 116 kilo kolera aşısının, Merzifon'da 90 kilo tifo aşısının üretildiği de ifade edilmiştir.⁴²⁹

1916 Yılı Aralık (Birincikânun) Ayı Raporu

Bu ayın raporunda; orduda tifodan 11 hasta, 8 vefat, tifüsten 1.326 hasta, 357 vefat, humma-yı raciadan 1543 hasta, 259 vefat, dizanteriden 313 hasta, 236 vefat, koleradan 38 hasta, 26 vefat, çiçekten 27 hasta, 8 vefat, yılancıktan 93 hasta, 24 vefat ettiği ayrıca 71 donma vakasının görüldüğü bilgisi verilmiştir. Yine raporda ordunun %12,2'sinin hastalandığı, %2,93'ünün vefat ettiği de belirtilmiştir.⁴³⁰

1916 yılı raporları bir önceki yılın raporları ile karşılaştırıldığında da tifüs salgınında büyük oranda azalmalar olduğu görülmektedir. Bu oranların azalmasında bit ile mücadelenin etkisi oldukça fazladır. 1915 yılı Kasım ayı itibarıyla orduda etkili olan kolera salgını ise 1916 yılında artmıştır. Kolera ile mücadele özellikle aşılmaya önem verilmiştir. Aşı laboratuvarlarında kolera aşısı üretilmiştir.

2.3.3. 1917 Yılı Aylık Raporları

1917 Yılı Ocak (İkincikânun) Ayı Raporu

Ocak ayı raporuna göre; orduda tifodan 17 hasta, 13 vefat, tifüsten 902 hasta, 288 vefat, humma-yı raciadan 1.246 hasta, 209 vefat, dizanteriden 239 hasta, 166 vefat, koleradan 4 hasta, 4 vefat, çiçekten 52 hasta, 14 vefat, yılancıktan 70 hasta, 16 vefat ve 537 donuk vakası görülmüştür. Yine raporda ordunun %12,7'sinin hastalandığı, %2,97'sinin vefat ettiği belirtilmiştir. Ayrıca raporda geçen aya kıyasla tifüs ve humma-yı racia azaldığı, bu azalmada bit ile yapılan mücadele etkili olduğu ifade edilmiştir. Ocak ayında kolordularda 40.176 kişinin elbiselerinin dezenfekte edildiği bilgisi de raporda yer alan bir diğer bilgi olmuştur. Raporda bu ayda da aşı üretimine devam edildiği, Sivas laboratuvarlarında 110 kilo kolera, Merzifon aşı laboratuvarlarında 60 kilo tifo aşısı üretildiği bilgisi yer almıştır.⁴³¹

⁴²⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 177-178.

⁴³⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 178-179.

⁴³¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 184-187.

1917 Yılı Şubat Ayı Raporu

Bu ayın raporuna göre; orduda tifodan 2 hasta, 2 vefat, tifüsten 416 hasta, 99 vefat, humma-yı raciadan 461 hasta, 96 vefat, dizanteriden 125 hasta, 101 vefat, koleradan 1 hasta, 1 vefat, çiçekten 25 hasta, 11 vefat, yılancıkta 37 hasta, 8 vefat vakası yaşanmıştır. Ayrıca orduda 169 donuk vakasının yaşandığı, 54 kişinin donma sonucunda vefat ettiği bildirilmiştir. Yine rapora göre ordunun %6,1'i hastalanmış, %1,8'i hastalıktan vefat etmiştir.

Raporda ayrıca şubat ayında da bite karşı mücadele devam edildiği, Menzil mıntıkasında 39.787 kişi yıkandığı, 44.205 kişinin kıyafetinin dezenfekte edildiği belirtilmiştir. Aşı üretimine şubat ayında da devam edilmiş ve raporda Sivas'ta 35 kilo kolera aşısının, Merzifon'da 14 kilo tifo aşısının hazırlandığı bildirilmiştir.⁴³²

1917 Yılı Mart Ayı Raporu

Mart ayı raporuna göre; orduda tifüsten 663 hasta, 213 vefat, humma-yı raciadan 641 hasta, 79 vefat, dizanteriden 122 hasta, 116 vefat, koleradan 19 hasta, 10 vefat, çiçekten 22 hasta, 8 vefat, yılancıkta 53 hasta, 18 vefat, veremden 18 hasta, 16 vefat ve donuktan 119 hasta, 40 vefat vakası görülmüştür. Rapora göre; ordunun %12,5'i hastalanmış, %2,9'u ise vefat etmiştir. Ayrıca raporda bit mücadelesi sonucunda orduda tifüs ve humma-yı racia hastalıklarının azaldığı belirtilmiştir. Yine raporda bu ay içerisinde Amasya ve Merzifon'da kolera vakalarının görüldüğü, Rum muhacirlerden kaynaklanmış olabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca raporda cephede 63 buğu sandığı, 71 fırın yapıldığı belirtilmiş ve Sivas'ta 100 kilo kolera aşısının, Merzifon'da ise 300 kilo kolera ile 37 kilo tifo aşısı hazırlandığı bildirilmiştir.⁴³³

1917 Yılı Nisan Ayı Raporu

Bu rapora göre; orduda tifodan 4 hasta, 1 vefat, tifüsten 417 hasta, 95 vefat, humma-yı raciadan 381 hasta, 29 vefat, dizanteriden 141 hasta, 61 vefat, koleradan 25 hasta, 20 vefat, çiçekten 17 hasta, 5 vefat, yılancıkta 22 hasta, 8 vefat vakası yaşanmıştır. Rapora göre ordunun %9,8'i hastalanmış %1,7'si vefat etmiştir. Ayrıca raporda orduda 291.934 kişinin yıkandığı, 308.676 kişinin kıyafetlerinin dezenfekte

⁴³² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 187-189.

⁴³³ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 189-192.

edildiği belirtmiştir. Nisan ayında da aşı üretimine devam edilmiş ve 48 kilo tifo aşısı, 312 kilo kolera aşısının üretildiği ifade edilmiştir.⁴³⁴

1917 Yılı Mayıs Ayı Raporu

Mayıs ayı raporuna göre; orduda veremden 11 hasta, 10 vefat, tifodan 4 hasta, 1 vefat, tifüsten 153 hasta, 38 vefat, humma-yı raciadan 167 hasta, 12 vefat, koleradan 20 hasta, 18 vefat vakası görülmüştür. Ayrıca raporda ordunun %7,2'sinin hastalandığı, %1,2'sinin vefat ettiği bilgisi de verilmiştir. Yine raporda 155.374 kişinin elbiselerinin buğudan geçirildiği bildirilmiştir. Raporda son olarak Hilal-i Ahmer laboratuvarlarında 152 kilo kolera aşısının Merzifon'da ise 12 kilo tifo aşısı üretildiği belirtilmiştir.⁴³⁵

1917 Yılı Haziran Ayı Raporu

Haziran ayı raporuna göre; orduda veremden 12 hasta, 9 vefat, tifüsten 121 hasta, 28 vefat, humma-yı raciadan 179 hasta, 9 vefat, dizanteriden 29 hasta, 9 vefat, koleradan 31 hasta, 13 vefat vakası yaşanmıştır. Ayrıca raporda ordunun %11,4'ünün hastalandığı, %0,7'sinin ise vefat ettiği bilgisi verilmiştir.

Yine raporda; Trabzon ve Sivas'ta kolera vakalarının görüldüğü, Trabzon'da ordu fertlerine yeniden kolera aşısının yapıldığı bildirilmiştir. Bu ayda Sivas Hilal-i Ahmer laboratuvarlarında 225 kilo kolera aşısı, Merzifon'da 83 kilo kolera aşısı, 58 kilo tifo aşısının üretildiği ifade edilmiş ve son olarak 40.000 kişilik çiçek aşısı üretildiği bilgisine yer verilmiştir.⁴³⁶

1917 Yılı Temmuz Ayı Raporu

Bu rapora göre; orduda veremden 13 hasta, 2 vefat, tifodan 7 hasta, 2 vefat, tifüsten 63 hasta, 11 vefat, humma-yı raciadan 93 hasta, 4 vefat, dizanteriden 25 hasta, 13 vefat, koleradan 181 hasta, 120 vefat vakası meydana gelmiştir. Ayrıca raporda ordunun %7,4'ü hastalandığı, %0,71'inin vefat ettiği belirtilmiştir. Yine raporda bu ayda da bit mücadelesine özenle devam edildiği belirtilmiş, cephenin büyük oranda bittin temizlendiği ve cepheye 134.633 kişinin yıkandığı ve elbiselerinin dezenfekte edildiğinden bahsedilmiştir.

⁴³⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 192-194,196.

⁴³⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 196-198.

⁴³⁶ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 198-200.

Raporda koleranın oldukça şiddetli salgın halini aldığı belirtilmiş, Giresun, Espiye, Sivas, Tokat, Amasya Suşehri, Zara Reşadiye Merzifon'da kolera vakalarının görüldüğü bildirilmiştir. Yine bu ayda da aşı üretimine devam edildiği Sivas ve Merzifon laboratuvarlarında 415 kilo kolera aşısı hazırlandığı raporda verilen bir diğer bilgi olmuştur.⁴³⁷

1917 Yılı Ağustos Ayı Raporu

Ağustos ayı raporuna göre; orduda tifodan 2 hasta, 2 vefat, tifüsten 31 hasta, 8 vefat, humma-yı raciadan 143 hasta, 8 vefat, dizanteriden 47 hasta, 17 vefat, koleradan 95 hasta, 65 vefat, çiçekten 3 hasta, 1 vefat vakası görülmüştür. Rapora göre ordunun %8,73'ü hastalanmış, %0,67'si vefat etmiştir. Yine raporda orduda tifüs ve humma-yı racia salgınlarında azalmalar görüldüğü belirtilmiş, bu duruma mevsimin ve bit mücadelesinin etki ettiği ifade edilmiştir. Ayrıca raporda cephede kolera vakası görülmediği bildirilmiş, menzil mıntokasındaki vakaların mahalli olduğu ifade edilmiştir. Raporda birde Tokat, Sivas, Amasya, Merzifon, Suşehri, Zara, Giresun, Reşadiye, Yenihan ve Şarkışla'da kolera vakalarının görüldüğü bildirilmiştir. Rapora göre bu ay koleradan vefat oranı %70,5 civarında olmuştur. Ağustos ayında da aşı üretimine devam edilmiş, Sivas ve Merzifon'da 354 kilo aşısı, 33.500 kişilik çiçek aşısı hazırlandığı raporda verilen bir diğer bilgi olmuştur.⁴³⁸

1917 Yılı Eylül Ayı Raporu

Eylül ayı raporuna göre; orduda veremden 4 hasta, 5 vefat, tifodan 8 hasta, 2 vefat, tifüsten 14 hasta, 3 vefat, humma-yı raciadan 73 hasta, 3 vefat, dizanteriden 72 hasta, 22 vefat, koleradan 22 hasta, 14 vefat vakası yaşanmıştır. Rapora göre ordunun %11,7'si hastalanmış, %0,97'si vefat etmiştir. Raporda ayrıca Humma-yı racia ve tifüs vakalarının azaldığı, koleranın ise büyük çoğunluğu Sivas'ta olmak üzere toplamda 22 vaka olarak görüldüğü bildirilmiştir. Raporda koleradan ölüm oranı %70 civarında olarak belirtilmiştir.

Eylül ayında da aşı üretimine devam edilmiştir. Yine raporda Sivas, Merzifon ve Zencidere aşı laboratuvarlarında 196,7 kilo kolera aşısı, 196.755 kişilik çiçek aşısı hazırlandığı ifade edilmiştir. Raporda birde 187.054 kişinin yıkandığı 189.340 kişinin

⁴³⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 200-203.

⁴³⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 203-207.

kıyafetlerinin dezenfekte edildiği yazılmıştır.⁴³⁹ Raporda son olarak 24 Eylül'de Ulukışla'ya çiçek aşısı ve mayası ile üç mikroskopun, 27 Eylül'de de Çorum ve Yozgat'a 30 kilo kolera aşısı gönderildiği belirtilmiştir.⁴⁴⁰

1917 Yılı Ekim (Birinciteşrin) Ayı Raporu

Bu rapora göre; orduda veremden 34 hasta, 3 vefat, tifodan 2 hasta, 1 vefat, tifüsten 9 hasta, 1 vefat, humma-yı raciadan 96 hasta, 3 vefat, dizanteriden 43 hasta, 34 vefat görülmüştür. Rapora göre ordunun %9,58'i hastalanmış %0,98i vefat etmiştir.

Ayrıca raporda askerler arasında kolera vakası görülmediği belirtilmiş, Niksar da halk arasında sadece 2 vaka görüldüğü ifade edilmiştir. Ekim ayında da aşı üretimine devam edilmiştir. Bu ayda Sivas, Merzifon ve Zencidere aşı laboratuvarlarında 25 kilo tifo aşısı, 143 kilo kolera aşısı ve 183.460 kişilik çiçek aşısı üretilmiştir. Son olarak raporda orduda 161.715 kişinin elbisesinin dezenfekte edildiği kaydedilmiştir.⁴⁴¹

1917 Yılı Kasım (İkinciteşrin) Ayı Raporu

Kasım ayı raporuna göre; orduda veremden 10 hasta, 4 vefat, tifodan 5 hasta, tifüsten 21 hasta, 3 vefat, humma-yı raciadan 57 hasta, 1 vefat, dizanteriden 51 hasta, 23 vefat vakası yaşanmıştır. Rapora göre ordunun %7,8'i hastalanmış %0,71'i ise vefat etmiştir. Raporda geçen aya oranla hasta adedinde azalmalar olduğu belirtilmiştir.

Yine rapora göre kasım ayında orduda kolera ve çiçek vakası görülmemiştir. Fakat frengiden 92 hasta, belsoğukluğundan 84 hasta vakası yaşanmıştır. Ayrıca raporda kasım ayında Sivas, Merzifon ve Zencidere aşı laboratuvarlarında 136 kilo kolera aşısı, 70 kilo tifo aşısı ve 720.000 kişilik çiçek aşısı hazırlandığı bildirilmiştir. Son olarak raporda 155.537 kişinin elbisesinin dezenfekte edildiğinden bahsedilmiştir.⁴⁴²

1917 Yılı Aralık (Birincikânun) Ayı Raporu

Bu rapora göre; orduda veremden 19 hasta, 9 vefat, tifodan 5 hasta, 1 vefat, tifüsten 33 hasta, 5 vefat, humma-yı raciadan 84 hasta, 2 vefat, dizanteriden 63 hasta, 31

⁴³⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 208-211.

⁴⁴⁰ ATASE, BDH. Kls. 2227, Dos. 122.4-2/3.

⁴⁴¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 211, 213, 215.

⁴⁴² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 216-218.

vefat vakası görülmüştür. Rapora göre ordunun %9,98 hastalanmış, %1,16'sı vefat etmiştir. Ayrıca raporda aşı üretimine devam edildiği ve aşı laboratuvarlarında 50 kilo tifo, 66.110 kişilik çiçek aşısı hazırlandığı belirtilmiştir.⁴⁴³

1917 yılı raporları incelendiğinde geçen seneye oranla tifüs vakalarında bayağı azalma olduğu görülmektedir. Bu azalmalarda üretilen buğu sandıklarının, fiçilerinin etkileri oldukça büyüttür. Yine raporlar incelendiğinde kolera vakalarında da azalmalar olduğu görülmektedir. Umumi sağlık müfettişi umumiliği kolera, tifo, dizanteri gibi hastalıkların aşı uygulamalarının düzenli yapılmasına önem vermiştir. Alınan tedbirler, verilen mücadeleler olumlu sonuçlar vermiştir.

2.3.4. 1918 Yılı Aylık Raporları

1918 Yılı Ocak (İkincikânun) Ayı Raporu

Ocak ayı raporuna göre; orduda veremden 5 hasta, 2 vefat, tifodan 2 hasta, 1 vefat, tifüsten 85 hasta, 15 vefat, humma-yı raciadan 197 hasta, 3 vefat, dizanteriden 77 hasta, 23 vefat, çiçekten 4 hasta vakası görülmüştür. Rapora göre ordunun %10,39'u hastalanmış, %1,29'u vefat etmiştir. Ocak ayında tifüs ve humma-yı racia hastalıkları daha çok Kayseri civarında görülmüştür. Raporda ayrıca 115 sıtma vakasının görüldüğü belirtilmiş ve sıtma vakaları daha çok sahil kenarlarında görüldüğü ifade edilmiştir. Rapora göre ayrıca orduda 128 frengi, 81 belsoğukluğu vakası da görülmüştür. Raporda son olarak ocak ayında aşı üretimine devam edildiği, laboratuvarlarda 67 kilo tifo aşısı, 187.550 kişilik çiçek aşısı hazırlandığı belirtilmiştir. Orduda 119.666 kişinin elbisesinin dezenfekte edildiği de raporda yer alan bir diğer bilgidir.⁴⁴⁴

1918 Yılı Şubat Ayı Raporu

Rapora göre; orduda veremden 7 hasta, 3 vefat, tifüsten 101 hasta, 12 vefat, humma-yı raciadan 133 hasta, 9 vefat, frengiden 114 hasta, belsoğukluğundan 89 kişi hastalanmıştır. Ayrıca rapora göre ordunun %15,4'ü hastalanmış, %1,95'i ise vefat etmiştir. Yine raporda kolera ve tifo aşısı hâlihazırda var olduğu içi bu aşılardan üretilmediği, 153.030 kişilik çiçek aşısının üretildiği belirtilmiştir. Raporda birde 165.036 kişinin elbisesinin dezenfekte edildiği bilgisine yer verilmiştir.⁴⁴⁵

⁴⁴³ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 219,222.

⁴⁴⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 222-224,226-227.

⁴⁴⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 227-228, 231.

1918 Yılı Mart Ayı Raporu

Mart ayı raporuna göre; orduda veremden 8 hasta, 6 vefat, tifodan 1 hasta, 1 vefat, tifüsten 130 hasta, 20 vefat, humma-yı raciadan 147 hasta, 8 vefat, dizanteriden 52 hasta, 17 vefat, çiçekten 10 hasta, 1 vefat, sıtmadan 60 hasta, frengiden 86 hasta, 1 vefat, belsoğukluğundan 69 hasta, donuktan 915 hasta, 79 vefat vakası görülmüştür. Ayrıca raporda ordunun %14,5'inin hastalandığı %1,93'ünün ise vefat ettiği belirtilmiştir. Rapora göre Sivas aşı laboratuvarlarında 54.460 kişilik çiçek aşısı, Merzifon laboratuvarlarında 50 kilo kolera aşısı hazırlanmıştır.⁴⁴⁶

1918 Yılı Nisan Ayı Raporu

Rapora göre; orduda veremden 6 hasta, 3 vefat, tifodan 5 hasta, 1 vefat, tifüsten 64 hasta, 15 vefat, dizanteriden 21 hasta, 15 vefat, sıtmadan 60 hasta, frengiden 82 hasta, belsoğukluğundan 77 hasta, donuktan 10 hasta vakası meydana gelmiştir. Rapora göre bu ay ordunun %11,3'ü hastalanmış, %1,26'sı ise vefat etmiştir. Ayrıca raporda Sivas'ta 140.195 kişilik çiçek aşısı, hazırlandığı, 81.358 kişinin ise elbiselerinin dezenfekte edildiği ifade edilmiştir.⁴⁴⁷

1918 Yılı Mayıs Ayı Raporu

Mayıs ayı raporuna göre; orduda veremden 12 hasta, 5 vefat, tifodan hasta, tifüsten 46 hasta, 9 vefat, humma-yı raciadan 125 hasta, 4 vefat, dizanteriden 14 hasta, 6 vefat, çiçekten 3 hasta, 1 vefat, sıtmadan 65 hasta, frengiden 68 hasta, belsoğukluğundan 72 hasta vakası görülmüştür. Rapora göre ordunun %9,3'ü hastalanmış, %0,6'sı vefat etmiştir.⁴⁴⁸

1918 Yılı Haziran Ayı Raporu

Haziran ayı raporuna göre; orduda veremden 12 hasta, 7 vefat, tifüsten 88 hasta, 4 vefat, humma-yı raciadan 164 hasta, 5 vefat, dizanteriden 15 hasta, çiçekten 4 hasta, sıtmadan 31 hasta, frengiden 12 hasta, belsoğukluğundan 129 hasta vakası görülmüştür. Ayrıca rapora göre ordunun %8,6'sı hastalanmış, %0,79'u vefat etmiştir. Yine rapora

⁴⁴⁶ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 231-232, 235.

⁴⁴⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 236,241.

⁴⁴⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 241-242.

göre haziran ayında Sivas'ta 42750 kişilik çiçek aşısı, 125 kilo kolera aşısı ve 60 kilo tifo aşısı hazırlanmıştır.⁴⁴⁹

1918 Yılı Temmuz Ayı Raporu

Bu rapora göre; orduda veremden 10 hasta, 5 vefat, tifüsten 54 hasta, 5 vefat, humma-yı raciadan 129 hasta, 11 vefat, dizanteriden 83 hasta, 23 vefat, koleradan 61 hasta, 28 vefat, sıtmadan 69 hasta, frengiden 46 hasta, belsoğukluğundan 102 hasta vakası meydana gelmiştir. Raporda ordunun %9,2'sinin hastalandığı ve %1,4'ünün vefat ettiği belirtilmiştir.

Ayrıca rapora göre; Batum'da kolera ortaya çıkmış ve Tiflis'e gelen Osmanlı esirleri arasında görülmüştür. Yine rapora göre koleradan askerlerde 59 hasta, 28 vefat, ahalide 5 hasta, 2 vefat vakası yaşanmıştır. Raporda Temmuz ayında Batum laboratuvarlarında 284 kilo kolera aşısının üretildiği ve 9. Kolordu'ya menzil mıntikasına dağıtıldığı bilgisi verilmiştir. Raporda son olarak 157 kilo tifo aşısı hazırlandığı da ifade edilmiştir.⁴⁵⁰

1918 Yılı Ağustos Ayı Raporu

Ağustos ayı raporuna göre; orduda veremden 9 hasta, 3 vefat, tifüsten 5 hasta, 2 vefat, humma-yı raciadan 26 hasta, dizanteriden 9 hasta 1 vefat, koleradan 73 hasta, 44 vefat, yılancıktan 2 hasta, 1 vefat, sıtmadan 738 hasta, frengiden 50 hasta, belsoğukluğundan 54 hasta vakası görülmüştür. Raporda verilen bilgiye göre ordunun %7,2'si hastalanmış, %0,5'i vefat etmiştir.

Raporda verilen 73 kolera vakasından 46 hasta, 23 vefat Batum'da, 27 hasta, 21 vefat ise Samsun'da görülmüştür. Ayrıca Batum'da halk arasında 6 kişide kolera vakasının görüldüğü belirtilmiştir. Yine rapora göre; Batum'da 50 kilo tifo, 388 kilo kolera aşısı, 78 kilo dizanteri aşısı hazırlanmıştır.⁴⁵¹

1918 Yılı Eylül Ayı Raporu

Eylül ayı raporuna göre; orduda veremden 8 hasta, 2 vefat, tifüsten 8 hasta, dizanteriden 12 hasta, 2 vefat, sıtmadan 866 hasta, frengiden 34 hasta, koleradan 22

⁴⁴⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 243-244.

⁴⁵⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 245-247.

⁴⁵¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 248-249.

hasta, 19 vefat vakası görülmüştür. Yine rapora göre Batum'da hak arasında 2 kişide ve Samsun'da sevkıyat fertlerinden 2 kişide kolera görülmüştür. Ayrıca raporda aşı üretimine devam edildiği ve Batum'da 388 kilo 500g kolera aşısı, 78 kilo dizanteri aşısı hazırlandığı ifade edilmiştir.⁴⁵²

1918 yılı raporları incelendiğinde ise tifüs, kolera gibi hastalıkların çok etkili olmadıklarını hatta kolera vakalarının belli bir dönem görülmediği anlaşılmaktadır. Daha sonra Tiflis, Batum dolaylarında çok etkili olmayan kolera vakaları görülmüştür. Raporlardan da anlaşılabacağı üzere orduda aşuya, temizliğe oldukça önem verilmiştir.

⁴⁵² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 250-251.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ORDU'DA SALGIN HASTALIKLARA KARŞI MÜCADELE VE ALINAN TEDBİRLER

3.1. Sağlık Personeli

Osmanlı Devleti'nde savaş öncesi dönemlerde hatta seferberlik ilanı öncesinde de sağlık personeli eksikliği olmuştur. Sıhhiye Müdür-i Umumisi Esat (Işık) Paşa⁴⁵³ 6 Temmuz 1914'te mecliste yapmış olduğu bir konuşmasında doktor yetersizliğini belirttiikten sonra doktor bulunmayan köy sayısının üç beş veya on değil daha fazla olduğunu bildirmiştir.⁴⁵⁴ 5 Ekim 1914'te 3. Ordu Sıhhiye Reisi, Sahra-i Sıhhiye Müfettişi Umumiliğine çektiği telgrafta orduda toplam 234 doktorun mevcut olduğunu, kıtalar için 297, menzil hastaneleri için ise 60 olmak üzere toplam 357 doktora ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁵ Orduda yaşanan salgın hastalıklardan doktorlar, hasta bakıcıları da etkilenmiştir. Doktorların hastalanıp görev yapamaz hale gelmesi ile doktor ihtiyacı daha da artırmıştır.⁴⁵⁶ Ortaya çıkan bu durumdan hakkında Fevzi Çakmak Paşa “*Sağlık meselesi ihmal edilmişti. Doktor meselesi de böyleydi. Birçoğu hastalanıp ölmüş veya ayrılmış olduklarından 250-300 hastaya bir doktor düşüyordu. Bu hepimizin yüreğini sızlatan bir sonuç doğurmuştur.*” şeklinde yorum yapmıştır.⁴⁵⁷

Cephede Alman doktor ve hemşireler de görev yapmıştır. 1915-1916 yıllarında Erzincan'da üç Alman doktorun bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Erzincan'da tifüsten vefat etmiştir. Diğer iki doktor ise hastalıktan çalışamayacak hale gelince görevlerinden ayrılmışlardır. Yine Elvers ve Vedel Yarlisberg isimli iki Alman hasta

⁴⁵³ Esat Işık: Asıl ismi Mehmet Esat'tır. 16 Nisan 1865'te İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1889 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olmuştur. Aynı yıl göz hastalıkları üzerine ihtisas yapmak için Paris'e gönderilmiştir. Paris'te eğitimini tamamladıktan sonra 1894 tarihinde İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye'de asistan, daha sonra da göz hastalıkları bölümünde hoca olmuştur. 1910 yılında Askeri Tıbbiyeden emekli, olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde Sıhhiye Umumi müdürlüğü yaptığı bilinmektedir. Balkan Savaşı'nda ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nde de görev yapmıştır. 1920'de İstanbul'un işgal edilmesinin ardından Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. 1921'de sürgün hayatı bitmiştir. Göz hekimliği alanında ise “Esat Oftalmoskopu” adıyla anılan buluş yapmıştır. İstanbul'da görme engellileri için eğitim kurumlarının açılmasında önayak olmuştur. 1936 yılında vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Basri Sayı, *Osmanlı Belgeleri Işığında Dr. Esat Bey'in Biyografisi ve Görme Engellilere Yönelik Eğitim Çalışmaları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.

⁴⁵⁴ MMZC, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 1, 6 Temmuz 1330, s. 411.

⁴⁵⁵ Sağlam, “*Büyük Harbde Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik*”, s. 491.

⁴⁵⁶ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 39.

⁴⁵⁷ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 315-316.

bakıcı hemşirenin de tifüs salgının hız kazandığı dönemde Erzurum’da görev yapmakta oldukları kayıtlarda mevcuttur.⁴⁵⁸

Doktor eksikliği nedeniyle vilayet, liva ve kazalarda sıhhiye memurlarına ve aşı memurlarına daha çok iş yükü düşmüştür. Vilayet, liva ve kazanın büyüklüğüne göre aşı ve sağlık memuru sayısı değişmiştir. 10 ila 20 köye bir sağlık memuru, 100 köye bir aşı memuru düşmüştür. 3. Ordu mıntıkasında 107 sıhhiye memuru ve 28 aşı memuru olmasına rağmen toplamda 145 sağlık ve 57 aşı memuruna daha ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁵⁹

Salgın hastalıklar ile mücadelede her livada en az bir laboratuvar olması gerekirken söz konusu bölgede halihazırda toplam 18 laboratuvar mevcuttu. Yeni laboratuvarlara ve laborantlara gereksinim had safhadaydı. Seferberlik ile bölgeye 22 laboratuvar ve laborant gönderilmiş olmasına rağmen savaş süresince 29 laboranta ve bir o kadar da laboratuvara ihtiyaç olduğu yine bilinmektedir.⁴⁶⁰

Sağlık personeli eksikliğin giderilmesine yönelik alınan tedbirler kapsamında menzil hastanelerinde görev yapan sivil personelin silahaltına alınması üzerine Hilal-i Ahmer Hastanelerinde hasta bakıcı olarak çalışan kadın personellerden yararlanılması yoluna gidilmiştir. Bu kadınlar, hastanede hasta ve yaralıların istirahatlerini temin etme ve koğuşların temizlenmesi gibi işleri yapmışlardır. Bu görevlilerin yaşları hastaneden temin edilmiştir. Belli bir miktar maaş verilmiştir. Terzilik, hasta bakıcılığı gibi görevlerde de bulunmuşlardır. Ayrıca bu kişilerin sağlık kontrolleri de hastane heyeti tarafından yapılmıştır.⁴⁶¹

Yine söz konusu tedbirler kapsamında muvazzaf subaylar silahlı mücadele yapar iken sağlık subayları da hastalıklar ile mücadele etmişlerdir. Bu mücadelede 164 sağlık subayının şehit olduğu bilinmektedir. Toplamda sayısı 164 olduğu bilinen sağlık subaylarının 125’i doktor, 25’i eczacı, 1’i diş hekimi, 6’sı cerrah, 7’si tıbbiye son sınıf öğrencisidir.⁴⁶²

1946 yılında o sırada 3. Ordu Sıhhiye Reisi olarak görev yapan Dr. General Nahit Tunaşar tarafından Erzurum Mareşal Fevzi Çakmak Askeri Hastanesi girişine dikilen mermer kitabede I. Dünya Savaşı’nda hayatını kaybeden söz konusu 164 şehit

⁴⁵⁸ Guse, “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler”, s. 61.

⁴⁵⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 257; *Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri*, s. 40.

⁴⁶⁰ *Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri*, s. 40.

⁴⁶¹ Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 155-156.

⁴⁶² Feridun Ferik, “Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklar”, *Dirim*, Cilt:56, Sayı: 9-10, Eylül – Ekim 1981 s. 311-312.

sağlık subayının isimleri tek tek belirtilmiştir. Fakat bu konuda farklı rakamlar ve bilgilerde mevcuttur. Mesela; Şahap Erkoç, I. Dünya Savaşı'nda şehit olan sıhhiye subaylarının sayısının 215 olduğunu kaydetmiştir. Diğer taraftan 1997 yılında Adnan Ataç tarafından yayımlanan bir diğer listede ise bu sayı 301 olarak gösterilmiştir.⁴⁶³

3.2. Sağlık Kuruluşları

3.2.1. Hastaneler

Seferberliğin başlangıcında herhangi bir şekilde geri sıhhi hizmet tertip edilememiş ve bir sıhhi teşkilatı kurulamamıştır.⁴⁶⁴ Seyyar hastaneler kurulana kadar Köprüköy'de 15 civarı ev, samanlık ve ahır, hasta, yaralı ve firarilerle dolmuştur. Hertev'de⁴⁶⁵ 1.000 hasta toplanmış fakat bunlara bakacak doktor bulunamamıştır. Alvar köyünde yatan 230 hastaya bir eczacının baktığı, çevredeki boş Ermeni evlerinin de hastane olarak kullanıldığı kayıtlarda mevcuttur.⁴⁶⁶ 1915 yazında sıhhiye teşkilatı kuvvetlendirilmeye başlanmıştır. Mevsimin de etkisi ile Erzurum'da bir kısım hasta, seyyar çadırlarda ve nekâhethanelerde tedavi edilmiştir. Ilıca'da çadırlarda 1.600 yataklı nekâhethane ve 400 yataklı bir hastane teşkil edilmiştir. Yatak sayıları Trabzon'da 1.500'e, Erzincan'da 5.000'e Sivas'ta 1.000'e çıkarılmıştır. Kısa sürede iyi olamayacak hastalar, Erzurum'dan Erzincan'a ya da Sivas'a gönderilmişlerdir. Bu şekilde Erzurum'daki hasta sayısı azaltılarak hastaneler temizlenmiştir. Kışın hasta nakillerinin zor olması nedeniyle Erzurum'da yatak sayısının 10.000'e çıkartılması, Nortab ve Karagöbek⁴⁶⁷ menzil hastanelerinin yatak sayısının 500'e yükseltilmesi de planlanmıştır. Bundan maksat, Erzurum'dan geriye hasta gönderilmemesidir. Çünkü hastaların cepheye yakın olması, tedavileri sonrasında ise zaman kaybetmeden görev yerlerine gitmeleri muharebe açısından önemlidir.⁴⁶⁸

Bu dönemde hastanelerin en önemli sorunlarından biri de hijyen meselesidir. Mesela; Tevfik Salim (Sağlam) Bey, Zincidere⁴⁶⁹ Hilal-i Ahmer Hastanesi'ni teftişi sonucunda Hilal-i Ahmer Riyasetine gönderdiği raporda hastaneyi 4. defa teftiş ettiğini buna rağmen hijyen açısından her defasında bir öncekinden daha kötü olduğunu

⁴⁶³ Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölüm*, s. 298-299.

⁴⁶⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 8.

⁴⁶⁵ Bugünkü Pasinler/Otlukkapı Mahallesi.

⁴⁶⁶ Balcı, *Sarıkamış Duruşması*, s. 96-97.

⁴⁶⁷ Erzurum/Yakutiye'ye bağlı mahalle.

⁴⁶⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 21.

⁴⁶⁹ Kayseri/Talas'a bağlı mahalle.

belirtmesi sorunun boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Buradan da anlaşılmaktadır ki hijyen sorununu gidermek için yetkililerce hastanelere yönelik sürekli bir teftiş söz konusudur.

Hastanelerin bir diğer sorunu ise iâşedir. Salim Bey, söz konusu raporunda bu sorunu da dile getirmiş, umumi temizlik ile birlikte iâşenin de noksan olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Salim Bey raporunda; görevlilerin değil hastaneyi, kendi kıyafetlerini dahi düzenleyemeyecek halde olduklarını belirterek iş görebilecek kişilerin tayin edilmesini istemiştir.⁴⁷⁰ Guse ise eserinde bu konu hakkında “*Hastanelerin adedi ve büyüklüğü kafi değildi, mevcut hastaneler çok kirli idi. Çamaşır ve yatak noksandı. Doktorların miktarı da ihtiyaçla mütenasip değildi. Islahına çalışılan vaziyet bu kadar felaketaver idi.*”⁴⁷¹ şeklinde ifadelere yer vermiştir.

Yine Alptekin Müderrisoğlu ise Enver Paşa’nın Sarıkamış Harekatı esnasında cepheye gelişi ve buradaki teftiş faaliyetler yürüttüğü esnada hastanelerin hijyen sorunu ile ilgili durumuna dair şunları yazmıştır:

*“Hastaneleri gezerken Erzurum Valisini de yanına almıştı. Gördüklerinden suratı iyice asılmıştı Enver Paşa’nın. Her yer pislik, düzensizlik ve yokluk sırtıyordu. Hele bir hastanenin durumu yürekler acısıydı. Koğuşlar pis ve kalabalıktı. Hastalar, yaralılar kucak kucağa yatıyorlardı. İyi bakılmadıkları ortadaydı. Enver Paşa, hastane sorumlusu doktor yarbaya hastalara iyi bakılmadığını azarlar bir biçimde söyledi. Doktor yarbay aynı kanıda değildi. Sağlık malzemesi az, ilaçlar yetersizdi. Hastaneye verilenlerle istenilen düzeyde tedavi yapmak olanaksızdı. Eldekilerle ancak bunlar yapılabilmışti. Eğer yetecek miktarda ilaç ve sağlık malzemesi verilirse, hastane kısa zamanda düzene kavuşturulabilirdi.”*⁴⁷²

Yukarıda da belirtildiği gibi ordu mıntikasındaki hastane ihtiyacının karşılanması için sivil binalardan da yararlanıldığı bilinmektedir. 12 Ocak 1916 tarihli bir raporda; Erzurum’dan gönderilen hasta askerler için Ilgın’da Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından bir hastane teşkil edilmesi için 2500 liranın söz konusu olması da hastane eksiğinin giderilmesine yönelik çalışmaların göstergelerindendir.⁴⁷³ 12 Nisan 1916’da 3. Ordu Komutanlığı’ndan Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen bir telgrafta bu hususa dair

⁴⁷⁰ ATASE, BDH. Kls. 2227, Dos. 122.3-1.

⁴⁷¹ Guse, “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler”, s. 61.

⁴⁷² Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s. 178-179.

⁴⁷³ Kızılay Arşivi, Ku. 27, Bel. 66.

bilgiler mevcuttur. Söz konusu telgrafta; Kayseri’de kurulacak 500 yataklı hastane için uygun binaların en kısa sürede Sıhhiye Heyeti’ne teslim edilmesi istenmiştir.⁴⁷⁴ Hastanelerin bir kısmı kışla, okul, depo gibi binalardan ve küçük evlerden tesis edildiği de rastlanan bilgiler arasındadır.⁴⁷⁵ 13 Nisan 1916’da Tevfik Salim Bey tarafından, Asker Alma Dairesi Başhekimisi Necip Bey’e gönderilen yazıda da bu hususla ilgili ifadeler yer almıştır. Yazıda; Harput’ta yatak sayısının 5.000’e çıkarılması istenmiş, bu ihtiyacın karşılanmaması durumunda ise Erzurum’da bir önceki yıl yaşanan sefaletin yeniden ortaya çıkabileceği uyarısında bulunulmuştur.⁴⁷⁶

1916 yılı Mayıs ayında ordu sıhhi teşkilatı dahilinde bulunan hastaneler ve teçhizatları şu şekildedir: Refahiye Hastanesi (500 yataklı), bir laboratuvar ve bir etüv makinası, Suşehri Hastanesi (500 yataklı), bir laboratuvar ve bir etüv makinası, Zara Hastanesi (1000 yataklı), bir laboratuvarı ve bir etüv makinası, Sivas Hastanesi (4000 yataklı) bir hamam ve bir etüv makinası, Kayseri Hastanesi (300 yataklı), Zincidere’de Kızılay’a ait bir nekâhethane (1500 yataklı), Tokat’ta bir hastane (1000 yataklı), bir laboratuvar ve bir etüv makinası, Zile Talimghahında bir hastane (300 yataklı), bir fırın ve bir hamam, Amasya Hastanesi (1.000 yataklı), Merzifon Amerikan Hastanesi ve Koleji’nde (2000 yataklı) bir şifa yurdu, bir cerrahi kısım (150 yataklı), Samsun Hastanesi (500 yataklı) ve yine Samsun’da Frengi Hastanesi mevcut, Ordu Hastanesi (400 yataklı) ve Giresun Hastanesi (500 yataklı).⁴⁷⁷

Bir Doktorun Harp ve Memleket Hatıraları adlı eserinde Dr. Derviş Kuntman 1917 yılı Ocak ayında Zara Hastanesi’nde görev yaptığı esnada hastane hakkında aktardığı şu bilgiler dikkat çekicidir:

“Zara Hastanesi, cepheye yakın en büyük menzil hastanesi olduğu için hemen daima hastalarla dolar, boşalır. Kadrosu 1000 yatağa çıkarıldığı halde tıklım tıklım doldu. Bu sebepten başhekimden en ufak hademesine kadar herkes sabahtan akşama kadar cepheden gelen hastaların yardımına koşar dururdu. Hastanenin en çok beğendiğim tarafı karantina koğuşunun yanındaki hamam ve buğu sandıklarından oluşan temizleme dairesiydi. Burada büyük bir dikkat ve titizlikle hastaların her tarafı tıraş edilir, elbiseleri buğudan geçirilir, kendileri de hamama sevk edilerek

⁴⁷⁴ Doğu Cephesinde Sağlık Hizmetleri, s. 47.

⁴⁷⁵ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s. 42.

⁴⁷⁶ Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri, s. 47; Aydın, Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri, s. 165.

⁴⁷⁷ Sağlam, 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s. 32-33; Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri, s. 44, 46.

*yıkattırıldıktan sonra hastalar bittin, sirkeden, kirden kurtulmuş olarak karantina koğuşuna yatırılırdı. Zavallı hastalar, daha ilk günde bu şefkatli bakımdan memnun ve minnettar kalır, yarı yarıya tedavi olmuş olurlardı. Ertesi gün bu tertemiz hastalar, her türlü tahlil ve muayeneleri yapılarak yatacakları servise gönderilir ve hastaların sonraki tedavilerine devam edilirdi.”*⁴⁷⁸ Kuntman’ın bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere muharebe alanından uzak olmasına rağmen yine 3. Ordu mıntıkasındaki Zara Hastanesi’nde çok sayıda hastanın tedavi edildiği, zaman zaman hastanenin kapasitesinin üstünde bir yoğunluğun yaşandığı görülmüştür, buna rağmen hijyen ve temizlik hususuna da mümkün mertebe dikkat edilmiştir. Buda her türlü yokluğa rağmen ordu hastanelerinde verilen mücadeleyi göstermesi açısından önemlidir.

Aşağıdaki tabloda 1917 yılında 3. Ordu Menzil Mıntıkası’nda mevcut hastaneler ile yatak sayıları verilmiştir. Yukarıda verilen 1916 yılına ait bilgiler ile karşılaştırıldığında yatak sayılarının arttığı görülmektedir.⁴⁷⁹

HASTANELER	YATAK SAYISI
Refahiye	500
Suşehri (Yeniköyle beraber)	1000
Zara	1000
Koçhisar	500
Sivas	5000
Kayseri	500
Talas	2000
İncesu	500
Niğde	500
Tokat	2000
Zile	470 (120 yatağı revir)
Amasya	1000
Merzifon	3500
Samsun	750
Karahisar	500

⁴⁷⁸ Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, s. 128.

⁴⁷⁹ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 40.

Giresun	500
Ordu	750
Niksar	500
Koyulhisar	250
Divriği	220
Toplam	21.940

Yine 1917 yılı verilerine göre 3. Ordu Mıntıkasındaki Hilal-i Ahmer Hastaneleri ve yatak sayıları ise şu şekildedir:

Sivas	300
Sivas'ta Konya Kızılayı	100
Zencidere	2.000 (1.000 yatak nekâhethane)
Toplam	2.400

Hastanelerdeki tedbirlere bakıldığında görülmektedir ki her hastanede temizlikle ilgili bir kısım yapılmıştır. Bu kısımda dışardan gelen kirli askerlerin gireceği koğuşlar hazırlanmıştır. Bulaşıcı hastalıklar açısından hastanenin en tehlikeli bölgesi buralar olmuştur. Bu nedenle hastalar temizleme kısmında oldukça kısa tutulmaya çalışılmıştır. Temizleme evi de denilen bu kısımların ikinci bölümünü ise hamamlar oluşturmuştur. Hastalar bu kısımda yıkanıp temizlenirken elbiseleri de buğu sandıklarında dezenfekte edilmiştir. Ardından hastalar temiz kısma geçip, temiz kıyafetlerini giyerek ait oldukları kısma gönderilmişlerdir.⁴⁸⁰ Bu uygulama sonucunda karantina koğuşları kaldırılmıştır. Temizleme evlerinin kalıcı olması için devamlı çalışan memurlara gerek duyulmamış, gerektiğinde ücret karşılığında çalışan bulunmasının daha iyi olacağı düşünülmüştür.⁴⁸¹

Bunlardan başka hastanelerde çamaşırhane ve bulaşikhane yerleri de tesis edilmiştir. Bu iki yerde de temiz ve kirli kısımlar birbirinden ayrılmıştır. Buralarda dezenfeksiyona oldukça dikkat edilmiştir. Bu şekilde hastanede görülen hastalıkların önü alınmıştır.⁴⁸²

⁴⁸⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 41-43.

⁴⁸¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 297-299.

⁴⁸² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 44.

3.2.2. Nekâhethaneler

Hastalıktan yeni kurtulmuş olan kişilerin tam olarak iyileşmeleri için geçirdikleri döneme nekâhet dönemi, nekâhet döneminin geçirildiği yere ise nekâhethane denilmiştir.⁴⁸³ Nekâhethaneler Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından açılmış kurumlardır.⁴⁸⁴ Artan sağlık hizmetleri sonucu sivil binalar nekâhethane olarak kullanılmıştır.⁴⁸⁵ Hilal-i Ahmer'in yardım kurumlarından olan nekâhethanelerin ilki Ordu Sıhhiye gerek görmesi üzerine Erzurum'da Ilıca'da 500 yataklı olarak kurulmuştur. İlk olarak Dr. İsmail Hakkı Bey daha sonra Mehmet Emin Bey isimdeki ordu hekimleri başhekimlik görevini üstlenmişlerdir. Savaş koşulları nedeniyle bu nekâhethane önce Erzincan'a sonra Kemah'a en son da Kayseri'ye taşınmıştır. Ayrıca Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'da 1.000 yataklı bir nekâhethane daha kurduğu da bilinmektedir.⁴⁸⁶

3.2.3. Sıhhiye İstasyonları

Sıhhiye istasyonları, hasta ve yaralıların sevkini sağlamak amacıyla kurulmuştur. Hem cepheden ilk menzil hastanelerine kadar, hem de bir menzil hastanesinden diğerine uzana mesafede, 15-20 km aralıklarla yapılmıştır. İstasyonların bu kadar sık yapılma nedeni hasta ve yaralıları geriye nakledecek araçların noksanlığı olmuştur. Hasta ve yaralıların birçoğu yaya olarak gönderildiği için istasyonlar arasındaki mesafe de yayalara göre ayarlanmıştır. Sıhhiye istasyonları mevkiinin önemine göre 50 ila 400 yataklı yapılmıştır. Yine ehemmiyetine göre içerisinde bir doktor, bir cerrah, bir eczacı veya bir sıhhiye erbaşı mevcut bulundurulmuştur. Her sıhhi istasyonda buğu sandığı ve hamamdan oluşan temizleme kısmı yer almıştır. Gelen hastalar istasyon amiri tarafından gözden geçirilmiş, bitliler hemen temizleme kısmına gönderilmiş, yıkanıp, elbiseleri dezenfekte edildikten sonra koğuşlara yönlendirilmişlerdir. Sıhhiye istasyonuna gelen hastaların aşıları da kontrol edilmiş, eksik olduğu durumlarda aşıları yapılmış,

⁴⁸³ Cemal Sezer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri", *History Studies: International Journal of History*, Cilt: 4, Sayı: 4 (Kasım 2012), s. 380.

⁴⁸⁴ Nil Sarı, Zuhale Özyayın, "I. Dünya Savaşında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", *II. Tıp Tarihi Kongresi 20-21 Eylül 1990 İstanbul Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, s. 163.

⁴⁸⁵ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 50.

⁴⁸⁶ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a I*, Ankara 2002, s. 204.

yaralıların pansumanları yapılmıştır. Sıhhiye istasyon amiri her gün ne kadar hasta geldiğini, bitli olup olmadıklarını üst makamlara bildirmiştir.⁴⁸⁷

1916 yılının Mayıs ayında geri sıhhi teşkilatta Erzincan ile Refahiye arasında 4 sıhhiye istasyonu, Refahiye ile Suşehri arasında 4 sıhhiye istasyonu, Suşehri ile Zara arasında 3 sıhhiye istasyonu, Zara ile Sivas arasında 2 sıhhiye istasyonu, Sivas ile Kayseri arasına 3 sıhhiye istasyonu tesis edilmiştir. Sivas ile Tokat arasında 2 sıhhiye istasyonu, Tokat ile Amasya arasında da 1 sıhhiye istasyonu kurulmuştur.⁴⁸⁸

3.2.4. Sıhhiye Depoları

Sıhhiye depoları, sıhhiye malzemelerin toplandığı yerlerdir. Savaş öncesinde Erzurum'da 3 sıhhiye deposu bulunmaktaydı. Bunlar Müstahkem Mevki, 9. Kolordu ve 11. Kolordu sıhhiye depolarıdır. Menzil sıhhiye deposu henüz kurulmamıştır. İstanbul'dan gönderilen sıhhi malzemeler Erzurum'daki bu depolarda toplanmıştır.⁴⁸⁹ Depolar savaş başladığında da kullanılmışlardır. Savaş zamanında İstanbul'dan malzeme getirmek güç olduğu için daha sonra her vilayette ve liva merkezinde birer sıhhiye deposu kurulduğu bilinmektedir.⁴⁹⁰

3.2.5. Cankurtaranlar

Cephede ve menzil noktaları dâhilinde bilhassa kışın tipi hadislerinin sık yaşandığı mıntikalara tesis edilmişlerdir. Mesela; II. Kafkas Kolordusu'na bağlı olarak Kanlıca yaylasında Dr. Nazım tarafından oluşturulan cankurtaran, oldukça etkili hizmetlerde bulunmuştur. Kolordu buraya Nizamiye Hastanesi ismini vermiştir. Suşehri ile Zara arasında bulunan Karabayır'da da 3 cankurtaran tesis edilmiştir. Bu tesisler 100 kişi alacak şekilde hazırlanmışlardır. İçerisinde; bir sıhhiye onbaşı ve gerekli olduğu kadar sıhhiye eri bulundurulmuştur. Cankurtaranların birbirleri ile iletişimi telefon ile gerçekleştirmişlerdir. Her cankurtaranın yanında büyük bir çan asılı bulunmuştur. Tipi zamanında sıhhiye erleri bu çanı çalmışlar, bu şekilde tipiyeye tutulup yolunu kaybeden askerlerin cankurtaranı bulmaları sağlanmıştır.⁴⁹¹

⁴⁸⁷ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 45; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 51.

⁴⁸⁸ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 32-33.

⁴⁸⁹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 7.

⁴⁹⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 302; Aydın, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, s. 173.

⁴⁹¹ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 46.

3.3. Sıhhi Malzemeler

Sıhhi malzeme; gerek savaş öncesinde, gerekse de savaş esnasında sürekli eksikliği görülen ve bu anlamda sıkıntıya sebep olan bir unsur olmuştur. Seferberlikten hemen önce mecliste Sıhhiye Müdür-i Umumisi Esat Paşa (Işık) yaptığı bir konuşmada bu sıhhi malzeme eksikliği hakkında şu sözleri sarf etmiştir: “... *şimdiye kadar umur-ı sıhhiye mesail-i mühimmesi hiçbir vakitte ve hiçbir zaman müstahak olduğu derecede nazarı dikkat ve ehemmiyyete alınmamıştır. Bundan dolayı teşkilat-ı sıhhiyemiz ihtiyacat-ı lazimeye karşı pek noksandır. Hastalıklar düşman farz edilecek olursa ona karşı milleti memleketi müdafaa edecek Ordu, memurin-i sıhhiyedir. Bu memurin-i sıhhiyenin de teşkilat-ı hazırası hiçbir vakitte bu vazife-i mühimmeyi ifaya kâfi değildir efendim.*”

Esat Paşa'nın bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere sıhhi malzeme hem savaş öncesinde ve hem de savaş esnasında oldukça yetersiz bir durumdadır.⁴⁹² Cephede sıhhiye malzemelerinin yanı sıra çarşaf, yorgan kılıfı, battaniye gibi yatak malzemelerinin de eksikliği dikkat çekici bir boyutta sıkıntı yaşanmasına neden olmuştur. Hastanelerde yatak ihtiyacını karşılamak amacıyla imalathaneler açılmıştır. Cephede genel olarak sıhhi malzeme ihtiyacını karşılamak için takviye ve nakil usulüne de gidilmiştir. Az miktarda dahi olsa bir bölgedeki mevcut sıhhi malzemenin bir kısmı veya tamamı diğer bölgelere gönderilmiş bu suretle çözüm üretme yoluna gidilmiştir.⁴⁹³

Yaşanan eksiklik Avrupa'dan malzeme ve ilaç getirerek giderilmeye de çalışılmıştır.⁴⁹⁴ Bunun yanında 3. Ordu Sıhhiye Reisliğinin, cephede yaşanan malzeme eksikliğini Erzurum'da uygulamaya koyduğu tekalif-i harbiye⁴⁹⁵ ile tamamlamaya çalıştığı da bilinmektedir.⁴⁹⁶ Yine Akşehir Hilal-i Ahmer Şubesi'nin, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden, Erzurum'daki hastaneye 400 adet yorgan talebinde bulunması⁴⁹⁷ ise adı geçen cemiyetin de bu surette 3. Ordu sahasındaki sıhhi malzeme eksikliğini gidermeye çalıştığının bir göstergesidir. Fakat tüm bu çalışmalara rağmen ordu mevcudunun ihtiyacını karşılayacak sıhhi malzeme hiçbir zaman tam olarak temin

⁴⁹² MMZC, Devre 3, Cilt 2, İctima Senesi 1, 6 Temmuz 1330, s. 409.

⁴⁹³ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 57, 59.

⁴⁹⁴ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 55.

⁴⁹⁵ Ordunun ihtiyacını karşılamak için halkın elindeki kaynaklardan yararlanmak. Öğün, *Kafkas Cephesinin Lojistik Desteği*, s. 37.

⁴⁹⁶ Sağlam, *3. Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 7; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 55.

⁴⁹⁷ Kızılay Arşivi, Dos: 81, Belge: 22.

edilememiştir. Bilhassa başta ilaç ve pansuman malzemesi olmak üzere, ilaç, taşıma, temizleme ve çeşitli sıhhi araç-gereçlerin sürekli eksikliği yaşanmıştır.⁴⁹⁸

3.4. Aşı Uygulamaları

Salgın hastalıklardan korunmada hijyen, iklimle uygun giyinme, düzenli beslenmenin yanı sıra aşılama da önemli bir mücadele yöntemi olmuştur. Savaş başlamadan önce seferberlik döneminde çiçek, tifo, kolera, dizanteri aşıları yapılmıştır. Doğuya 70-80 bin kişiye yetecek kadar aşı gönderilmiştir.⁴⁹⁹ Savaş döneminde tifüs, çiçek, kolera, tifo ve dizanteri gibi salgın hastalıklarla mücadelede aşı, hem askeriye hem de halka uygulanmıştır. 3. Ordu'da gerekli olan aşılar harp öncesinde sıhhiye dairesinden gönderilmiştir. İmkanlar doğrultusunda da gönderilmeye devam edilmiştir. Gönderilen aşılardan yeterli olmaması üzerine Erzurum'da, Sivas'ta, Merzifon'da aşı laboratuvarları kurulmuş ve üretim yapılmıştır.⁵⁰⁰ 3. Ordu'ya 83.000 kişilik çiçek, 220 kilo kolera ve 165 kilo tifo aşısı gönderilmiştir.⁵⁰¹ Fakat bu aşılar yerlerine tam olarak ulaşmamıştır. Bir kısım asker aşılanabilmiştir.

Orduda kolera, tifüs, tifo, çiçek, dizanteri gibi hastalıklara karşı aşı uygulamasına önem verilmiştir. Ordu Sıhhiye Komutanlığına aşı uygulama cetvelleri dahi gönderilmiştir.⁵⁰² Aşılardan takip etmek için askeriyelerde aşı takip defterleri tutulmuş, askerlere de bilgileri içeren belgeler verilmiştir.⁵⁰³

3. Ordu'da etkili bir şekilde salgın halini alan tifüse karşı verilen mücadelede aşı çalışmaları yapılmıştır. Tifüse karşı ilk aşı çalışmaları Dr. Reşat Rıza Bey tarafından başlatılmıştır. Dr. Reşat Rıza, Erzurum'a gitmeden görüştüğü Tevfik Sağlam'a kendi usulü ile hazırlanan aşının uygulanmasını teklif etmiştir.⁵⁰⁴ Reşat Rıza bu aşığı; tifüslü hastanın kanı ile hazırlamıştır. Ateşli devredeki tifüs hastasından alınan kanlar, boncuklu şişelerde çalkalanarak fibrininden tamamen ayrıldıktan sonra 60°lik sıcak su banyosunda sık sık çalkalanmak suretiyle bir saat bekletilmiştir. Bu şekilde tifüs etkeni zararlı hale getirilmiştir. Hazırlanan ilaç, aşı şeklinde 5 sm³ miktarında deri altına

⁴⁹⁸ Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, s. 124.

⁴⁹⁹ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 14.

⁵⁰⁰ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 101.

⁵⁰¹ Sağlam, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik", s. 493.

⁵⁰² TİTE, Ku. 159, Bel. 19-6001/7001.

⁵⁰³ Keskin-İlhan-Demireğen, "Kolera ve Kolera ile Mücadele", s. 91.

⁵⁰⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 88; Zeynep Arabacı-Ayşe Doğru, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Döneminde Aşılama Uygulamaları ve Hemşirelik", *Kastamonu Sağlık Akademisi*, Cilt: 2. Sayı: 1 (Nisan 2017), s. 42.

enjekte edilmek suretiyle uygulanan bir aşıdır.⁵⁰⁵ Orduda ilk tifüs aşısı ise Tevfik Sağlam tarafından Hasankale’de hazırlanmıştır. 28 Mart 1915’te, kendi istekleri doğrultusunda Dr. İhsan Arif, Dr. Tevfik İsmail (Gökçe), Dr. Haydar Cemal, Dr. Selahattin ve Dr. Süleyman Beyler ile birlikte 4 subaya uygulanmıştır.⁵⁰⁶ Aşılanan dört kişinin üç, beş, yedi gün sonra tifüse yakalanmaları aşırıya tereddütle yaklaşılmasına neden olmuştur. Daha sonraları bu kişilerin aşidan önce hastalığa yakalandıkları anlaşılmıştır.⁵⁰⁷ Hazırlanan aşı Erzurum’da Alaeddin Bey tarafından 263 kişiye uygulanmış bu kişilerden sadece üçü tifüse yakalanmıştır. Bayburt’ta Abdulhalim Bey 130 kişiye aşırıyı uygulamış herhangi bir olumsuz durumun gerçekleşmediği rapor edilmiştir. Sivas’ta İzak Bey 156 kişiye aşırıyı uygulamış, bu kişilerden beşi hastalığa yakalanmış bir kişi vefat etmiştir. Erzurum’da Tevfik İsmail Bey 110 kişiye aşırıyı uygulamış, Erzurum Kızılay Hastanesinde Server Kamil Bey 166 kişiye aşı yapmış, bu kişilerden biri tifüse yakalanmış oda hafif atlatmıştır. Hasankale’de Mihran Bey ise 44 kişiye aşı uygulamıştır.⁵⁰⁸

Aşı üretmek için tifüslü hasta kanı gerektiği için elde edilen aşılardan miktarı hiçbir zaman yeterli seviyede olmamıştır. Bu yüzden hastalığın yayılma hızını düşürmek için risk grubunda olmaları hasebiyle başta doktorlar olmak üzere, hasta bakıcılara ve bir kısım sıhhi kadro mensuplarına aşılama da öncelik verilmiştir.⁵⁰⁹ Tifüse, 1939’da Dr. Cox’un kendi ismiyle hazırladığı aşı ve 1944 yılında kullanılmaya başlanan D.D.T. ile yok edilmiştir.⁵¹⁰

3.5. Etüv (Buğu) Uygulamaları

Bitle bulaşan hastalıklardan korunmak için dezenfeksiyon işlemi önemli olmuştur. Bu nedenle de dezenfeksiyon malzemelerine ihtiyaç duyulmuştur.⁵¹¹ Buğu ile

⁵⁰⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 88.

⁵⁰⁶ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 35.

⁵⁰⁷ Özer, “Tifüs Salgını”, s. 250; Arabacı-Doğru, “Aşılama Uygulamaları”, s. 42.

⁵⁰⁸ Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 175; Özer, “Tifüs Salgını”, s. 250; Arabacı-Doğru, “Aşılama Uygulamaları”, s. 45. Abdülkadir Lütfi Noyan da Bağdat’ta 6. Orduda 76 subaya, 30 doktora ve 20 hasta bakıcıya bu aşırıyı uygulamıştır. Bk. Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, s. 53; Özer, “Tifüs Salgını”, s. 250.

⁵⁰⁹ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 36-37.

⁵¹⁰ Yıldırım, “Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, s. 1328.

⁵¹¹ Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri, s. 56.

yapılan dezenfeksiyon oldukça etkili olmuştur. Buğu ile dezenfeksiyon yapan araçlara etüv adı verilmiştir. Etüvler sabit ve seyyar olmak üzere iki şekilde yapılmıştır.⁵¹²

3. Ordu'da sadece Erzurum ve Trabzon ikisi sabit, ikisi seyyar olmak üzere toplam 4 etüv mevcuttur. Fakat bu etüvler yeterli olmadığı için ordunun ihtiyacını karşılayamamıştır.⁵¹³ Ayrıca bir başka olumsuz durum olarak dağlık ve yüksek kesimlere seyyar etüvler çıkarılamamıştır.⁵¹⁴ Bu yüzden ordu içerisinde bit oldukça yayılmış, bu durum tifüs hastalığının da yayılmasına neden olmuştur. Bu salgını önlemek adına ordu mensubu bir kısım doktorlar tarafından çeşitli dezenfeksiyon araçları geliştirilmiştir. Mesela; Dr. Ahmet Fikri Bey'in buğu sandığı, Dr. Hüseyin Bey'in seyyar buğu fiçisi ve Dr. Ahmet Lütfi Bey'in buğu kazanı, orduda bite karşı mücadelede oldukça etkili olmuştur.⁵¹⁵

Yaşanan bit salgına karşı askerler de kendi yöntemlerini uygulamışlardır. İlk olarak elbiselerini toprakla örterek kümbet yapan askerler daha sonra kümbetin tepesine silah yardımı ile delik açıp beklemeye başlamışlardır. Havasız kalan bitler bir süre sonra bu delikten dışarı çıkmışlardır. Bu işlemde sirkeler ölmemiştir. Fakat kısa sürelide olsa bitlerden kurtulabilmişlerdir.⁵¹⁶

Orduda Binbaşı olarak görev yapan Rahmi (Apak) Bey de bit salgınına karşı uyguladıkları temizlik yöntemini şöyle anlatmıştır: “...Bitleri öldürmek için erlerin çamaşırlarını etüvden geçirecek vasıtalarımız yoktu. Her gün, yemeklerden önce ve sonra kazanlarda çamaşırları kaynatıp bit öldürüyorduk. Ayrıca her kıta günde bir saati bitlerden kurtulmaya tahsis ediyordu. Tifüsün başlıca sirayet vasıtası olan bu parazitleri yok edecek D.D.T. o zaman mevcut olsaydı, yalnız bizim tümenden tifüsten ölen binlerce er ve subayın hayatları kurtulmuş olacaktı.”⁵¹⁷

3.6. Karantina Uygulamaları

Karantina, kolera, veba, tifüs, humma-yı racia ve çiçek gibi bulaşıcı hastalıklardan birinin görüldüğü bir taşıma aracında yolculuk yapan veya bu hastalıklardan herhangi birinin salgın halinde olduğu bir ülkeden gelen yolcu veya

⁵¹² Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 73-74.

⁵¹³ Çakmak, *Doğu Cephesi*, s. 315.

⁵¹⁴ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 84.

⁵¹⁵ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 44,46.

⁵¹⁶ Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 174; Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 32.

⁵¹⁷ Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak*, s. 223.

eşyaların, girmek istedikleri ülkenin halkı ile temas etmeden önce belirli bir yerde veya gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresine ve uygulanan önlemlerin tümüne denir.⁵¹⁸ Karantina adı quarante kelimesinden türemiştir. Eskiden karantina 40 gün süren bir uygulamaydı.⁵¹⁹ Osmanlı Türkçesi'nde karantinaya karşılık olarak usul-ı tahaffuz, karantina mahallerine ise tahaffuzhane veya karantinahane isimleri kullanılmıştır.⁵²⁰

Karantina uygulaması, Osmanlı Devleti'nde ilk ve etkili bir şekilde 1831 yılında görülen kolera salgını ile gündeme gelmiştir.⁵²¹ Galata Nazırı Sarım Bey'in dost devletlerin sefaret tercümanları ile yaptığı toplantıda Karadeniz'den gelenler için İstinye ve Liman-ı Kebir'de (Karadeniz'e çıkarken Rumeli Feneri işaretinin anındaki koy) karantina uygulaması yapılması kararlaştırılmıştır.⁵²² 1835'te kolera salgını sonucunda Çanakkale'de geçici bir tahaffuzhane kurularak hastalığın yayılması önlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte birkaç evde kolera vakası görülmüş ve bu evler kordon altında tutularak salgın önlenmiştir.⁵²³ Kordon usulü karantinanın dar kapsamlı şeklidir ve süresi 10 gündür.⁵²⁴

1837'de mecliste yapılan tartışmalar sonucunda karantinanın şeriata aykırı olmadığı kabul edilmiş, karantina teşkilatının kurulması kararlaştırılmıştır. Ardından Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi karantinanın şeriata uygun olduğu yönünde fetva vermiştir. Meclis-i tahaffuz (Karantina Meclisi) 1837'de kurularak göreve başlamıştır.⁵²⁵ İstanbul Kuleli Kışlası ilk tahaffuzhane sayılır. 1842'ye kadar Sıhhiye Nezareti'nin idari merkezi olmuştur.⁵²⁶

Meclis-i Tahaffuz (Karantina Meclisi)'da Meclis-i Tahaffuz-u Ula (Yüksek Karantina Meclisi) ve Meclis-i Tahaffuz-ı Sani (Yüksek Karantina Meclisi Bürosu) olmak üzere iki meclis görev yapmıştır. Meclis-i Tahaffuz-ı Ula, Meclis-i Umur-ı

⁵¹⁸ Bedi Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, İstanbul 1957, s. 3; Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1322.

⁵¹⁹ Şehsuvaroğlu, *Karantina Tarihine Giriş*, s. 175; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını*, s. 377.

⁵²⁰ Şehsuvaroğlu, *Karantina Tarihine Giriş*, s. 4.

⁵²¹ Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar Karantina İstemezük!", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı:150, Haziran 2006, s. 1; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera*, s. 379.

⁵²² Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt: LVIII, Sayı: 222, Yıl: 1994, s. 333.

⁵²³ Yıldırım, "Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s. 1322; Bedi Şehsuvaroğlu-Ayşegül Erdemir Demirhan-Gönül Cantay Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Taş Kitapçılık-Yayıncılık, Bursa 1984, s. 176.

⁵²⁴ Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar", s. 247.

⁵²⁵ Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 335-336; Nuran Yıldırım, "Karantina", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 4, 1994, s. 459.

⁵²⁶ Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını*, s. 380.

Sıhhiye adını alan Karantina Meclisi'nin, Meclis-i Tahaffuz-ı Sani ise günümüzdeki sağlık teşkilatının temeli olmuştur.⁵²⁷ Karantina idaresi daha sonra Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, 1914'te Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti'ne bağlanmış ve Hudut Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi adını almıştır.⁵²⁸

Osmanlı Devleti'nde karantina işlerini yürütecek uzmanlar bulunmadığı için yabancı devletlerden doktorlar getirilmiştir. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin 30 kişiden oluşan delegelerinin 23'ünü yabancı doktorlar oluşturmuştur. Ülkede karantina usulü yabancı doktorların yardımı ile kurulmuştur. Bu şekilde sağlık alanında da yabancılara kapitülasyon verilmiştir.⁵²⁹

Taşrada karantina hanelerine gayrimüslim doktorlar atanmıştır. Halk bu doktorların uyguladıkları karantina usullerine güvenmemiş, verilen kolera ilaçlarına kuşkuyla yaklaşmıştır. Amasya'da görev yapan Dr. Paldi'nin halkın hassasiyetlerine önem vermemesi halk ile doktor arasında sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Amasya'da veba vakalarında erkek ve kadın ölümlerin mahrem yerlerine bakılması, ölümlerin kireçlenerek gömülmesi üzerine din ulemalarının tahrikleri sonucunda Dr. Paldi öldürülmüştür.⁵³⁰

Karantina usulü uygulanmaya başladıktan sonra karantina altında olan gemilere sarı bayrak çekilmiştir. Karantina Meclis'i kararı ile 1852'den itibaren sıhhiye gardiyanlarına sarı şeritli üniformalar giydirilmiştir.⁵³¹

3.7. Talimatnameler

Savaş zamanı yaşanan olumsuzluklar nedeniyle cephedeki salgın hastalıklarla mücadele kapsamında çeşitli zamanlarda talimatnameler de yayımlanmıştır. Bu talimatnameler hastalıklarla mücadelede oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü tüm mücadele yöntemleri bu talimatnameler doğrultusunda uygulanmıştır.

3.7.1. Tifüs (Lekeli Humma) ile Mücadele Talimatı

⁵²⁷ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını*, s. 383; Yıldırım, "Karantina", s. 460.

⁵²⁸ Yıldırım, "Karantina", s. 460.

⁵²⁹ Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina, *Belleten*, Cilt: II, Sayı: 7-8 Yıl: 1938, s. 450.

⁵³⁰ Yıldırım, "Karantina İstemezük!", s. 21.

⁵³¹ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını*, s. 384.

Tifüs tüm memlekette etkili şekilde hüküm sürmüştür. Bildirilen sayılar eksik kalmıştır. Memlekette bu hastalığın sonunu getirmek için oldukça ciddi mücadele edilmesi gerekmiştir. Tifüs bit ile yayılan bir hastalıktır. Bitlenmemiş tifüslü bir hasta sağlıklı birine hastalığı bulaştıramaz. Tifüsle mücadele de iki aşama önemli olmuştur. Bunlardan ilki; tifüslü hastayı bulup tanımak, ikincisi ise gerek hastanın kendisinin ve gerekse etrafındakilerin bitlerini tamamen öldürmek.

24 Şubat 1917'de salgın hastalıklarla mücadele projesi kapsamında tifüse karşı alınacak tedbirlerle ilgili olarak yayımlanan talimatname şöyledir:

Küçük Sıhhiye Memurunun Yapacağı İş;

1. Bir köyde, bir kasabada bir tifüs vakası görüldüğünde hastalığın başladığı günden 12 gün önce hastanın nerede bulunduğu, kimlerle temas ettiği araştırılır. Aynı evde yaşayan kişiler muayene edilip hasta olup olmadıkları belirlenir. Çevre köy ve kasabalarda kontrol edilip hasta sayısı belirlendikten sonra telgraf ile bağlı olunan doktora bildirilir.
2. Vaka tek bir tane ise hasta ile aynı evde yaşayan kişiler, komşular ve eşyaları bitten temizlenir.
3. Vaka birden fazla ise son ay da o köyde birden fazla görülmüş ise köyün tamamı bitten temizlenir.
4. Tifüs vakası görülen yerlerde kullanılmış elbise ve eşyanın bitten temizlenmeden satılması yasaklanmıştır.
5. Cami, hamam, kahvehane gibi halka açık yerlerde eşyalar bitten temizlenmelidir.
6. Sağlık memuru hastalık hakkında halka bilgi verecektir.

Kaza Sahibinin Yapacağı İş;

1. Bir yerde tifüs vakası görülür veya haber alınırsa kaza tabibi o yere gider, eğer gidemez ise sıhhiye memuru gönderir ve memurun yapmış olduğu işleri takip eder.
2. Bir kasabada veya köyde tifüs vakası görülür ise o bölgeye giderek hastalığın kökenini araştırarak, temasta bulunulan herkes bitten arındırılacaktır.
3. Vakalar hemen telgraf ile sıhhiye müdüriyetine bildirecektir.⁵³²

⁵³² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 267-268; *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 64-65.

3.7.2. Kolera ile Mücadele Talimatı

Osmanlı Devleti her daim kolera tehdidi altında olmuştur. Kolera bazı kesimlerde hafif şekilde görülür iken bazen ciddi salgın şeklini almıştır. Kolerayı tamamen bitirmek için ciddi bir şekilde mücadele edilmesi gerekmiştir. Bu amaçla 1917 yılında kolera mücadelesi hakkında talimatname çıkarılmış ve koleraya karşı alınması gereken tedbirler şu şekilde belirtilmiştir:

1. Kolera belirtileri taşıyan hasta, şüpheli kabul edilerek gaitası laboratuvara gönderilir.
2. Hastalığı nereden aldığı ve kimlerle temasta bulunduğu araştırılarak hasta ile temasta bulunanların da gaitaları laboratuvara gönderilir.
3. Gaitalarında mikrop bulunmayanların da elbiseleri etüv ve buğu sandıklarında dezenfekte edilir.
4. Gaitalarında hastalık mikrobunu tespit edilenler, tecrit altına alınarak elbise ve eşyaları dezenfekte edilir.

Birlik ve hastanelerde koleraya karşı alınması gereken tedbirler şu şekilde bildirilmiştir.

1. Kışlalar ve diğer askeri mekanlarda, izdihamın önlenmesi ile koğuşların bol güneş ve temiz hava alması ve rutubetin önlenmesi sağlanacaktır.
2. Koğuşlar kirli ise derhal badana ettirilecek, zeminleri de yumuşak kireç ile dezenfekte edilecektir.
3. Kışladaki tuvalet taşlarına birer mermer basamak eklenecek ve buralar sık sık badana ettirilip tuvalet deliği kenarları yumuşak kireç ile temizlettirilecek ve lağımlara bir kilogram yumuşak kireç veya kibrit-i hadid mahlulü⁵³³ dökürülecektir.
4. Pis veya bozuk ot minderler yakılacak ve yerlerine yenileri tedarik ettirilecek; pamuk şilteler ile askerlerin elbiseleri etüvden geçirilip iç çamaşırları ve diğer eşyaları yarım saat kaynatılacaktır.
5. Askerlerin düzenli olarak hamama sevk edilmeleri, bedenlerinin sabun ve sıcak su ile temizlenmesi, her gün sabah ve akşam elleri, ayakları, ağızları ve burunlarının sabun ile yıkanması sağlanacak ve bu durum subaylar tarafından her gün teftiş edilecektir.

⁵³³ Eritilmiş kükürt.

6. Askerlerin yiyeceklerine özen gösterilip kolera mikrobunu kolaylıkla geçiren çiğ meyve ve sebze, süt, taze peynir, tereyağı yedirilmeyip bunların pişirilmesine ve ateşten geçirilmesine dikkat edilecektir.
7. Dere ve nehir suları ile temizliğinden emin olunmayan kaynak sularının her ne surette olursa olsun süzdürülüp veya kaynatılarak içirilmesi sağlanacak ve mutfak ile temizlenmek için kullanılacak suların da bu suretle temizliğine özen gösterilecektir.⁵³⁴

Kolera hastalıklar içerisinde en ağır olanlarından biridir. Eskiden beri koleralı hastalar tedaviye ve bakılmaya muhtaçtır. Kolera hastaları gerek kolera hastanesinde gerek kendi evlerinde iyice tedavi edilmelidir. Her kaza da bir kolera tecrithanesi yapılmalıdır. Bu iki kısımdan oluşmalıdır. Bir kısmı kolera hastalarına mahsus hastane diğer kısmı kolera mikrobi taşıyıcılarına ait tecrithanedir. Kolera hastanesinin bütün yatak gereçleri hazır ve muntazam olmalıdır.⁵³⁵

13 Nisan 1918’de Başkumandan vekili Enver Paşa, Çiçek, Kolera, Karahumma ve Dizanteri aşılı hakkında yayımlanan talimatnamenin eksiksiz uygulanmasını emretmiştir. Talimatnameye göre: Her üç ayda bir kere kolera aşısı, her altı ayda bir kere karahumma aşısı ve ordu sıhhiye riyasetlerince lüzum görülmesi durumunda dizanteri aşısı yapılacaktır. Ayrıca orduya yeni katılan efrada, birinci gün çiçek ve birinci tifo aşılı, üçüncü gün birinci kolera aşısı, beşinci gün ikinci tifo aşısı, yedinci gün ikinci kolera aşısı, onuncu gün üçüncü tifo aşısı, on ikinci gün birinci dizanteri aşısı ve on dördüncü gün ikinci dizanteri aşısı uygulanacaktır. Talimatnamede bir de aşılıların günü gününe not edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵³⁶

3.8. Tedbirler

Orduda salgın hastalıklara karşı mücadele de tedbirler de uygulanmıştır. Tedbirler içerisinde aşılama oldukça önemli olmuştur. Askerlerin aşılınmalarına oldukça önem verilmiştir. Bir diğer tedbir yöntemi dezenfeksiyon uygulamaları olmuştur. Özellikle bit mücadelesinde etüvlerin yetersiz olması nedeniyle doktorlar buğu sandıkları, fiçileri yapmışlardır. Ayrıca Erzurum Hastanesi’nde, salgınlarla savaş,

⁵³⁴ Keskin-İlhan-Demireğen, “Kolera ve Kolera ile Mücadele”, s. 97-98; *Doğu Cephesi’nde Sağlık Hizmetleri*, s. 66-67.

⁵³⁵ Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 279.

⁵³⁶ TİTE, Ku. 159, Bel. 19-1001/2001.

alınacak tedbirler, cerrahi vakalarla ilgili doktorlar arasında on günde bir konferanslar yapılmıştır. Laboratuvar çalışmaları hakkında da on beş kişilik gruplar halinde seminerler düzenlenmiştir. Tevfik Sağlam, Server Kamil ders vermiştir.⁵³⁷

3.8.1. Tifüse Karşı Alınan Tedbirler

Tifüse karşı verilen mücadele de hastalığın yanlış teşhis edilmesi büyük sorun teşkil etmiştir. Tifüs, humma-yı racia, nezle, tifo ile karıştırıldığı görülmüştür. Bu karışıklığın önüne geçmek için en etkili tedbir olan kan tahlilinin yapılması uygun görülmüştür.⁵³⁸

Tifüs ile mücadele etmenin bir diğer yolu bit ile mücadele etmek olmuştur. 3. Ordu'da bit salgınının önünü almak bu şekilde tifüs salgınına da azalmak amacıyla birliklere fırın yapmaları ve bitli elbiselerin bu fırınlardan geçirilerek temizlenmesi emredilmiştir.⁵³⁹

Tifüse karşı verilen mücadele de etkili olan bir diğer yöntem ise aşı olmuştur. Dr. Reşat Rıza'nın vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda⁵⁴⁰ 3. Ordu'da ilk olarak Tevfik Sağlam tarafından Hasankale'de tifüs aşısı hazırlanmıştır. Hazırlanan aşı 28 Mart 1915'te, kendi istekleri doğrultusunda Dr. İhsan Arif, Dr. Tevfik İsmail (Gökçe), Dr. Haydar Cemal, Dr. Selahattin ve Dr. Süleyman Beyler ile birlikte 4 subaya uygulanmıştır.⁵⁴¹ Aşılanan dört kişinin üç, beş, yedi gün sonra tifüse yakalanmaları aşuya tereddütle yaklaşılmasına neden olmuştur. Daha sonraları bu kişilerin aşidan önce hastalığa yakalandıkları anlaşılmıştır.⁵⁴² Tifüs aşısı hazırlamam için tifüslü hasta kanına ihtiyaç duyulmuştur. Bu durumda üretilen aşı miktarının yeterli seviyede olmasına engel olmuştur. Bundan dolayı hastalığın yayılma hızını düşürmek için risk grubunda olmaları hasebiyle başta doktorlar olmak üzere, hasta bakıcılara ve bir kısım sıhhi kadro mensuplarına aşılama da öncelik verilmiştir.⁵⁴³

⁵³⁷ Özbay, *Türk Asker Hekimliği*, s. 150; Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 142.

⁵³⁸ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 70-71.

⁵³⁹ Kuntman, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, s. 116.

⁵⁴⁰ *Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, s. 71-73.

⁵⁴¹ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 35.

⁵⁴² Özer, "Tifüs Salgını", s. 250; Arabacı-Doğru, "Aşılama Uygulamaları", s. 42.

⁵⁴³ Karatepe, *Tifüsle Mücadele*, s. 36-37.

Tifüs 1914/1915 kışında oldukça etkili olmuştur. Şiddetli bir şekilde yapılan bit mücadelesi, dezenfeksiyon gereçlerinin artması ve üretilen aşının da etkisiyle 1917'den sonra tifüs önemli seviyede azalmıştır.⁵⁴⁴

Bu mücadele yöntemlerinin yanı sıra dönemin gazetelerinde de tifüs salgınına, bit temizliğine yönelik haberler yayımlanmıştır. Mesela; 8 Ağustos 1916'da *İkdam* gazetesinde "Sıhhat-ı Umumiye" başlığı altında Dahiliye Nezareti'nin tamimi yayımlanmıştır. Anadolu'da pislikler yüzünden birçok hastalık yaşandığını ve bu durumun Türk Ocaklarında verilen konferansta öğrenildiğinden bahsedilmiştir. Daha sonrada hastalıkların önünü almak için lağımların üzerlerinin kapalı olmasından, su kuyularının özellikle tuvaletlerden uzakta olmasına dikkat edilmesinden, her köyde umumi 2 veya 3 tuvalet inşa edilmesinden, köy evlerinin ahırlardan uzak yerlerde yapılmasından bahsedilmiştir.⁵⁴⁵

Ahmed Cevad, *Sabah* gazetesinin 12 Nisan 1917 tarihli sayısında "Böcekler Muharebesi" isimli yazısında tifüse değinmiştir. Yazıda tifüs hakkında bilgi verilmiş, bulaşma yolunun bit olduğu belirtilmiş, tifüsten korunmak için bitlerle mücadele etmenin öneminden bahsedilmiştir.⁵⁴⁶ 14 Nisan 1917 tarihli sayıda da "Sıhhi Mücadele" başlığı altında tifüsün yayılmaması önlemek için temizliğin öneminden, tifüsle mücadelenin zorunlu bir görev olduğundan, kirli ve bitli kişilerin toplu alanlardan uzak olmaları, araçlara binmemeleri gerektiğinden ve hamamların, çamaşırhanelerin sürekli açık olacağından bahsedilmiştir.⁵⁴⁷

I. Kolordu Hıfzıssıhha Müşaviri Doktor Abdülkadir Bey, Şubat 1915 tarihli *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* dergisinde "Sari Hastalıklarda Sirayeti Tehdit Edecek Tedabir" başlıklı yazısında tifüs ve humma-yı racia hastalıklarından kurtulmak için orduda yapılacaklardan bahsetmiştir. Abdülkadir Bey, tifüs ve humma-yı racia hastalıkları hakkında genel bilgiler verdikten sonra bu hastalıkların yayılmasına engel olmak için öncelikle hasta olan kişilerin, hastalık belirtileri gösteren kişilerin tecrit edilmesinin öneminden ayrıca bu hastalıkların yayılmasına neden bit, tahtakurusu, pire gibi parazitlerden özellikle bitlerden kurtulmak gerektiğini belirtmiştir. Abdülkadir Bey yazısının devamında tecrit uygulanmasının kolera ve dizanteri gibi hastalıklarda da

⁵⁴⁴ Nuran Yıldırım, "Salgınlar", s. 425.

⁵⁴⁵ "Sıhhati Umumiye Hakkında Dahiliye Nezaretinin Bir Tamimi", *İkdam*, 8 Ağustos 1916, s. 2.

⁵⁴⁶ Ahmed Cevad, "Böcekler Muharebesi", *Sabah Gazetesi*, 12 Nisan 1917, s. 3.

⁵⁴⁷ "Sıhhi Mücadele", *Sabah Gazetesi*, 14 Nisan 1917, s. 1.

uygulandığını ve olumlu sonuçlar verdiğine değinmiştir. Özet olarak tifüs ve humma-yı racia hastalıklara karşı orduda uygulanacak en etkili yöntemin tecrit uygulaması olduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁸

3.8.2. Koleraya Karşı Alınan Tedbirler

Ağustos 1915'te Sahra Sıhhiye Müfettişliğinin cephede kolera salgının hüküm sürdüğünü bildirmesi sonrasında 3. Orduda sıkı tedbirler alınmıştır. Bu kapsamda; hastalığın muhacirler, mülteciler ve esirler ile bulaşması ihtimaline karşı bu kişilere detaylı bir şekilde muayene, dezenfeksiyon ve tecride tabi tutulmuşlardır. Her kolorduya bir sıhhiye müşaviri tayin edilmiş, seyyar laboratuvarlar verilmiştir.

Salgın hastalıklara karşı korunmak amacıyla alınan tedbirlerde askerlerin aşılanmasına önem verilmiştir. Aşıları takip etmek için askeriyelerde aşı takip defterleri tutulmuş, askerlere de bilgileri içeren belgeler verilmiştir. 17 Ağustos 1915'te Ordu Baştabipliği tarafından yaralılara aşı yapılması gerektiği bildirilmiştir. Bunun üzerine ordu genelinde aşılama işlemi tekrar başlamıştır. Aşı miktarının yeterli olması için Erzurum aşı laboratuvarları sadece kolera aşısı üretimi yapmışlardır. Ekim 1915'te orduda aşılama tamamlanmıştır. Fakat 29 Kasım'da kolera aşısı yapılmamış kişiler tespit edilmiştir. Bu olay sonrasında Sıhhiye Riyaseti'nden kolera aşı istenmiştir.⁵⁴⁹ Orduda koleraya ve tifoya karşı verilen mücadelede aşılamaya özen gösterilmiştir.⁵⁵⁰ Aşı ve diğer sıkı tedbirler ile ordu kolera salgınına karşı daima güçlü olmuştur.

1915 yılı Kasım ayı sonlarında 3. Ordu bölgesinde Bayburt, Trabzon ve Erzurum'da kolera vakaları görülmüştür. Bayburt'ta hastalığın teşhis edilmesi üzerine bir bakteriyolog ve bir seyyar laboratuvar Erzurum'dan Bayburt'a gönderilmiştir. Ordu sıhhiye reisi vakaları yerinde görüp incelemek için Bayburt'a gitmiştir. Bayburt'ta salgına karşı alınan tedbirler şunlardır:

1. Aşılanmamış olan askerlerin aşıları hemen yapılmıştır.
2. Hastanede yatan koleralılar, şüpheliler ve bütün ishalliler ayrı ayrı tecrit edildiği gibi, hastane de şehirden tecrit edilmiştir.

⁵⁴⁸ Doktor Abdülkadir, "Sari Hastalıklarda Sirayeti Tehdit Edecek Tedabir", *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Dördüncü Şubesi, Şubat 1915, Sayı: 4, Yıl: 42, s. 91-93.

⁵⁴⁹ Keskin-İlhan-Demireğen, "Kolera ve Kolera ile Mücadele", s. 91.

⁵⁵⁰ Sağlam, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik", s. 493; *İkdam*, 29 Eylül 1915'te "Tifo Aşısı" başlığı altında aşının gerekliliğinden bahsedilmiş ve İstanbulluların aşılanması gerektiği yazılmıştır.

3. Hastanede yatan bütün hastaların, özellikle taburcu ve hava değişimi alanların madde-i gaitaları muayene edilmiştir.
4. Bayburt'taki kıtaların hepsi muayeneden geçirilmiş.
5. Bayburt'a dışardan hasta gönderilmesi engellenmiş ve erlerin Bayburt'tan dışarı çıkması yasaklanmıştır. Sadece erzak sevkiyatına sıkı kontroller getirilmiştir.
6. Bayburt'tan Erzurum'a doğru Kophanlarına kadar, Trabzon'a doğru Hadrak⁵⁵¹'a kadar yollar doktorlar tarafından teftiş altına alınmıştır.
7. Bayburt'ta ahali arasında bütün ishallilerin ihbar edilmesi gerektiği bildirilmiştir.
8. Hastane ve bütün askeri kıtalar dezenfekte edilmiştir.

27 Kasım 1915'te Trabzon'da kolera vakaları görülmüştür. Küçük çapta fakat etkili olan salgına karşı Trabzon'da şu tedbirler alınmıştır:

1. Tekfur Sarayı'ndaki askeri hastane kolera hastanesi olarak ayrılmış ve koleralılar ve şüpheli olanlar oraya gönderilmiştir.
2. Sultaniye Hastanesi, vibriyon taşıyıcılarına ayrılmıştır.
3. Sultaniye hastanesinde sadece koleralılar için bakteriyoloji laboratuvarı kurulmuştur.
4. Kolera vakası görülen kıtalarda sıkı tecrit ve dezenfeksiyon tatbik edilmiştir. Ayrıca vibriyon taşıyıcıları aranmıştır.
5. Aşılar yenilenmiştir.

Alınan bu sıkı tedbirler sonucunda 27 Aralık 1915'ten itibaren Trabzon'da kolera salgını ortadan kalkmıştır.

Erzurum'da etkili olan kolera salgınına karşı da sıkı tedbirler uygulanmıştır. Askerlere yeniden kolera aşısı yapılmıştır. Koleralılar ve vibriyon taşıyıcıları için ayrı ayrı birer hastane tesis edilmiştir. Vibriyon taşıyıcılarını belirlemek amacıyla sıkı bir şekilde araştırma yapılmıştır. Bu araştırmada Erzurum'da yedi laboratuvar aralıksız çalışmıştır. Laboratuvarlarda 15 Aralık'a kadar 4.000 madde-i gaita muayenesi yapılmıştır. Bu muayeneler sonucunda 56 vibriyon taşıyıcısı tespit edilmiştir. Morgof

⁵⁵¹ Bugünkü Bayburt/Balkaynak köyü.

Hastanesi'nde gün geçtikçe vibriyon taşıyıcılarının sayıları artmıştır. Hastalığın kaynağı durumuna gelen Morgof Hastanesi kapatılarak hastalığın önüne geçilmiştir.⁵⁵²

Kolera salgının etkisi daha önceki dönemlerden bilindiği için salgın ihtimaline karşı aşılmaya önem verilmiştir. Salgın halinde ise sıkı tedbirler uygulanmıştır. Koleraya karşı aşı, tecrit ve tedbirler ile karşı konulmuştur.

3.9. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Faaliyetleri

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, yapılan girişimler sonucunda 14 Nisan 1877'de resmen kurulmuştur.⁵⁵³ Başlangıçta cephedeki askerlerin sağlık durumları ile ilgilenmek için kurulmuştur. Fakat savaşlarda yaşanan salgın hastalıklar, göçler, yoksulluk, cemiyetin çalışma alanını genişletmiştir.⁵⁵⁴ Cemiyet, ordunun sağlık çalışmalarına yarım etmek amacıyla hastaneler, nekâhethaneler açmıştır. Askeri hareketler doğrultusunda ordunun yer değiştirmesi ile Hilal-i Ahmer hastaneleri, nekâhethaneleri, sağlık heyetleri de nakledilmiştir.

Kafkas Cephesi'nde Rus taarruzu sırasında hasta ve yaralı askerler için Hilal-i Ahmer bünyesinde Dr. Emin Bey riyasetinde Erzurum'da 500 yataklı hastane açılmıştır. Ordu da ihtiyaç arttığı için bir hastane de Hasankale'de açılmıştır.⁵⁵⁵ Cemiyet, Erzurum, Erzincan, Kemah ve Zincirdere gibi yerlerde nekâhethaneler de açmıştır. Buralarda savaş nedeniyle yaşadıkları yerleri terk ederek Anadolu'nun içlerine ve batısına göç edenlere, bunların arasındaki kimsesiz çocuklara da yardım edilmiş, el uzatılmıştır.⁵⁵⁶ Yine Cemiyet tarafından söz konusu bu kurumlar vasıtasıyla salgın hastalıklara karşı da mücadelelerde bulunmuştur. Askeriyede ve halk arasında oldukça etkili olan tifüse karşı mücadelede halka çamaşır, sabun, naftalin gibi ürünlerin dağıtımı da Hilal-i Amer Cemiyeti tarafından yapılmıştır.⁵⁵⁷

Cemiyet, 1923'te Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1935'te de Türkiye Kızılay Derneği ismini almıştır.⁵⁵⁸

⁵⁵² Sağlam, 3. *Orduda Sıhhi Hizmet*, s. 108.

⁵⁵³ Detaylı bilgi için bkz. Akgün-Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a I*, s. 27.

⁵⁵⁴ Nadir Özbek, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2006, s. 79.

⁵⁵⁵ Sezer, "Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri", s. 375.

⁵⁵⁶ Sarı, Özeydin, "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları", s. 163-164.

⁵⁵⁷ Sezer, "Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri", s. 382.

⁵⁵⁸ Nuran Yıldırım, "Hilal-i Ahmer Cemiyeti", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 4, 1994, s. 73.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, dünya siyasetinde gelişen olaylar neticesinde, topraklarını korumak amacıyla I. Dünya Savaşı'na dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti bu savaşta yedi cephede mücadele etmiştir. Bu cepheler içerisinde en çetin mücadeleler Kafkas Cephesi'nde verilmiştir. Harp sahasındaki coğrafi koşullar, mevsim şartları, ulaşım sıkıntısı ve yaşanan salgın hastalıklar mücadeleyi oldukça zorlaştırmıştır.

Kafkas Cephesi'nde, 3. Ordu'da askerlerin iklime uygun giyindirilmemiş olması, orduda yaşanan hijyen, iâşe sorunları hastalıkların baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Bunların başında tifüs, tifo, kolera, humma-yı racia, sıtma, dizanteri, frengi gibi hastalıklar gelmektedir. Bu hastalıklar arasından özellikle tifüs salgını orduyu oldukça yıpratmıştır. Özellikle de tifüs ve kolera salgınları ordu içerisinde en çok mücadele edelin hastalıklar olmuştur. Hijyen eksikliği nedeniyle ortaya çıkan bit salgınının neden olduğu tifüs, bit ile bulaşan bir hastalık olması hasebiyle ordunun muharebelerdeki başarısını oldukça etkilemiştir.

3. Ordu'da etkili olan salgın hastalıklardan tifüs hastalığı, tifo, humma-yı racia gibi hastalıklar ile karıştırılmıştır. Bu yüzden salgın hastalıklara karşı verilen mücadelede ilk aşamada doğru teşhis hususuna önem verilmiştir. Bu karışıklığın giderilmesi sonrasında etkili bir mücadele vermek adına önce gerekli görülen tedbirler alınmış, bu bağlamda talimatnameler yayımlanmıştır. Tifüs salgınına karşı alınan önlemler başlangıçta bit ile mücadele şeklinde olmuştur. Bu mücadele de etüv makinesi, buğu sandığı, buğu fiçisi ve buğu kazanı ile verilmeye çalışılmıştır. Bu araç ve gereçlerin eksikliği zaman zaman olumsuz durumları da beraberinde getirmiştir. Fakat sonraki aşamalarda verilen mücadele dâhilinde bunların eksiklikleri de giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yine bu mücadele kapsamında askerler de kendi yöntemleriyle bitlerden kurtulmaya çalışmaları da oldukça dikkat çekici bir husustur.

Tifüsle mücadele kapsamındaki bir diğer önemli yöntem ise aşı uygulaması olmuştur. 3. Ordu Sıhhiye Reisi Tefvik Sağlam Bey, Doktor Reşat Rıza'dan öğrendiği yöntem ile orduda, savaş döneminde aşı üretmiştir. Yapımında tifüslü hasta kanının kullanılıyor olması üretimi zaman zaman yavaşlatmış olsa da aşı üretimi mücadele kapsamında en çok önem verilen husus olmuştur.

3. Ordu'da görülen salgın hastalıklar bir diğeri de koleradır. Koleranın daha önceden biliniyor olması verilen mücadeleyi olumlu yönde etkilemiştir. Koleraya karşı verilen mücadelede özellikle aşı oldukça önemli olmuştur. Kolera salgını savaşın ilk dönemlerinde görülmemiştir. 1915 yılı Kasım ayından itibaren orduda varlığı bilinen koleraya karşı sıkı tedbirler alınmıştır. Öncelikle orduda herkese kolera aşısı yapılmaya özen gösterilmiştir. Bütün askeri birliklere aşının uygulanması için talimatnameler gönderilmiş, Başkumandanlık Vekâleti yapılan aşıların kaydedilmesini defter tutulmasını istemiştir. Aşının yanı sıra tecrit usulü de koleraya karşı verilen bir diğer mücadele yöntemi olmuştur. Hastalık mikrobu taşıyan kişiler ordudan uzak tutulmuşlardır. Tedavileri bu tecrit alanlarında yapılmıştır.

3. Ordu'da kolera ve tifüs dışında etkili olan diğer hastalıklara karşıda aşı uygulanmasına önem verilmiştir. Özellikle aşı sayesinde tifo, dizanteri, çiçek gibi hastalıklar kontrol altında tutulabilmiştir. Sağlık sorunlarının yanı sıra cephenin konumu nedeniyle, özellikle kış aylarında, sıhhi malzemeler gibi iâşe ürünlerinin de orduya ulaşması pek kolay olmamıştır. Yol eksikliği, vasıta araçlarının eksikliği ürünlerin zamanında orduya ulaşmasına engel olmuştur. Yaşanan zorluklar karşısında bazı dönemlerde yerli halk yaşlı erkekler, kadınlar, çocuklar sırtlarında soğuğa rağmen askerlere ürünleri yetiştirmeye çalışmışlardır.

Sonuç olarak şunu belirtmek gerekir ki; genel olarak salgın hastalıklar savaşların kaderini etkileyen unsurlardan birisidir. Bu husus harp tarihini içeren belgelere ve hatıratlara da yansımıştır. Bu çalışma ile I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelelerden biri olan Kafkas Cephesi'ndeki 3. Ordu'da yaşanan sağlık sorunlarına dikkat çekmek ve sağlık alanındaki boşluğu bir nebze de olsa doldurmak hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Kızılay Arşivi
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü

SÜRELİ YAYINLAR

Askeri Mecmua
Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi
Askeri Tarih Bülteni
Belleten
Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye
Dirim
İkdam
Sabah
Takvim-i Vekayi
Toplumsal Tarih
Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi

RESMİ YAYINLAR

Düstur
Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri

YAYINLANMIŞ RESMİ ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı,
Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, İstanbul 2013.

HATIRALAR

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım I*, Nehir Yayınları, İstanbul 1992.

- Altınanıt, Hasan İzzet, *Ülkem Ateş Çemberi İle Kuşatılmış İken... Sarıkamış*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013.
- Ataman, Halil, *Esaret Yılları Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1990.
- Baytın, Arif, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29 Tümen ve 3. Alay Sancağı*, Vakıf Basımevi, İstanbul 1946.
- Çakmak, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.
- İlden, Şerif, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, haz. Sami Önal, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1998.
- İlter, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, haz. Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.
- Kuntman, Mehmet Derviş, *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, der. Metin Özata, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.
- Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, sad. Nihad Yazar, İrfan Yayınevi, İstanbul 1973.
- Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi II*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Sanders, Liman Von, *Türkiye'de Beş Sene*, (6. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975.
- Yergök, Ziya, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, haz. Sami Önal, Remzi Kitapevi, İstanbul 2006.
- Ryan, Charles S., *Kızılây Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da 1877-1878 (Rus – Türk Harbi)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1962.

TELİF ESERLER

Aksu, Lütfi, *Lekeli Humma*, Ulusal Matbaa, Ankara 1943.

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, (22. Basım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, (18. Baskı), Alkım Yayınları, İstanbul 2012.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007.

Aydın, İlknur, *Bulaşıcı Hastalıklar (Bakım ve Korunma)*, Palme Yayıncılık, Ankara 2005.

Aydın, Nurhan, *Kafkas Cephesinde Tahliye ve Sıhhiye Hizmetleri*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2014.

Balcı, Ramazan, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, Tarihin Düşünce Kitapları, İstanbul 2006.

Başak, Tolga, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim – 30 Kasım 1918)*, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi II/IV*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi III/I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi III/III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

Beşikçi, Mehmet, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.

Bezanur, Hanri, *Sarıkamış Faciası*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2006.

Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri I, haz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri II, haz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri III, haz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.

Doktor Şerif Bey, *Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, haz. Murat Küçükuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

Erden, Fethi, *Türk Hekimleri Biyografisi*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1948.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekatı I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekatı II*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 2'nci Ordu Harekatı 1916-1918*, c. II, Ks. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011.

Genelkurmay Başkanlığı, *Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik X*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.

General Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi (Eserin Tenkidi)*, çev. Kaymakam Nazmi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1935.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Karal Akgün, Seçil - Uluğtekin, Murat, Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a, Ankara 2002.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Sarıkamış Dramı*, Deniz Bank Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

- Nasuhioğlu, İlhami, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış...*, Diyarbakır Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Noyan, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1956.
- Onul, Behiç, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.
- Onul, Behiç, *Kolera*, (2. Baskı), Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- Öğün, Tuncay, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
- Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri I*, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.
- Özbek, Nadir, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler(1914-1918)* (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.
- Öztekin, Zafer, *Sağlıkta Altın Olay*, Sağlık ve Sosyal Yardım Vakfı Yayınları, Ankara 2014.
- Sağlam, Tevfik, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.
- Sağlam, Tevfik, *Cihan Harbinde III. Orduda Sıhhi Hizmete Ait Küçük Bir Hulusa*, Askeri Tıbbiye Matbaası, Ankara 1940.
- Şehsuvaroğlu, Bedi - Erdemir Demirhan, Ayşegül - Cantay Güreşsever, Gönül, *Türk Tıp Tarihi*, Taş Kitapçılık-Yayıncılık, Bursa 1984.
- Şehsuvaroğlu, Bedi, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, İstanbul 1957.
- TBMM Albümü I*, Ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, Ankara 2010.

Tezok, Fethi, *Kolera'ya Genel Bir Bakış*, Gülhane Askeri Tıp Akademisi İntaniye Kliniği Yayınları, Ankara 1971.

Tokgöz, Server Kamil, *Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma*, haz. Meriç Aybar-İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2016.

Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2000)*, (6. Basım), Der Yayınları, İstanbul 2006.

Unat, Ekrem Kadri, *Bitler ve Bitlerle Bulaşan Hastalıklar*, İlim Yayma Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1979.

Unat, Ekrem Kadri, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş* (2. Baskı), Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1949.

Unat, Ekrem Kadri, *Genel Tıp Mikrobiyolojisi ve Enfeksiyon Hastalıkları Bilimi*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980.

Ünal, Tahsin, *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*, (3. Baskı), İstanbul 1974.

Makaleler – Bildiriler

Akdeniz, Melahat - Kavukcu, Ethem, “Aşılama ve Aşıların Tarihçesi”, Klinik Tıp Aile Hekimliği Dergisi, Cilt:8, Sayı: 2 Mart-Nisan 2016, ss. 11-28.

Arabacı, Zeynep – Doğru, Ayşe, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaş Döneminde Aşılama Uygulamaları ve Hemşirelik”, *Kastamonu Sağlık Akademisi*, c. 2. Sa. 1, Nisan 2017, ss. 40-50.

As, Efdal, “Birinci Dünya Savaşı'nın Sıhhiye Dairesi Reisi ve Ordu Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Süleyman Numan Paşa (1868-1925)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri”, *International Journal Of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, Yıl: 6, Cilt: 6, Sayı: 21, December 2015, ss. 105-120.

Baykara, Süha, “Üniformalı Gömülenler: Sarıkamış Harekatı (22 Aralık 1914 – 5 Ocak 1915)”, *Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sa. 422, Y. 133, Ekim 2014, ss. 32-41.

Bayur, Yusuf Hikmet, “Son Yirmi Beş Yıllık Tarihimize Bakışlar” Belleten, c. II, Sa. 7-8, Temmuz-I. Teşrin 1938, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, ss. 309-325.

- Çalık, Ramazan - Tepekaya, Muzafer, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa. 16, Konya 2006, ss. 205-228.
- Çolak, Mustafa, “Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya”, *Beyaz Hüzn Sarıkamış Şehitleri Özel*, Kars Valiliği, Sa. 2, Y. 2, Aralık 2009, ss. 18-26.
- Durak, Gökhan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı”, *Asos Journal*, Sa. 9, Y. 3, Mart 2015, ss. 506-520.
- Emecen, Feridun, “Hudavendigâr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XVIII, İstanbul 1998, ss. 285-286.
- Erbaş, Sadık, “Hatıralar Işığında Kafkas Cephesinde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler”, *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014 Erzurum (665-693)*, Ankara 2015.
- Ferik, Feridun, “Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklar”, *Dirim*, c. 56, Sa. 9-10, Eylül – Ekim 1981, ss. 311-312.
- Gökçe, Tevfik İsmail, “Erzurum Anılarımdan Çizgiler”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968*, ss. 49-59.
- Guse, Felix, “Büyük Harpte Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler”, çev: Kaymakam Hakkı, *Askeri Mecmua Tarih Kısmı*, Sa.20, Y. 5, 1 Kânunisani 1931, ss. 1-106.
- Gül, Abdülkadir, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. XVI, Sa. 41, 2009, ss. 239-270.
- Karatepe, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü, *Mikrobiyoloji Bülteni*, Cilt: 42, Sayı: 2, 2008, ss. 301-313.
- Kavur, Ekrem Şadi, “Askeri Hekimliği Sıhhiye Hizmetlerinde Bir Etüd”, *Dirim*, c. XLVIII, Sa.4, Nisan 1973, ss. 193-195.

- Kaymakam Selahattin, “Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans”, *Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı*, 1 Temmuz 1931, Sa.22, Y. 5, ss. 1-111.
- Keleşyılmaz, Vahdet, “I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler”, *Türkler*, c. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 392-397.
- Keleşyılmaz, Vahdet, “Kafkas Harekatının Perde Arkası”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. XVI, Sa. 47, Temmuz 2000, ss. 367-393.
- Keskin, Alev – İlhan, Fatma – Demireğen, Özlem, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Salgın Hastalıklar: Kolera ve Kolera ile Mücadele”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y. 10, Sa. 19, Şubat 2012, ss. 85-100.
- Keskin, Alev – İlhan, Fatma, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y.11, Sa. 21, Şubat 2013, ss. 183-228.
- Noyan, Abdülkadir, “Memleketimizde Salgın Hastalıklar”, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, c. 26, Sa. 1, 1963, ss. 72-82.
- Öğün, Tuncay, “ Kafkas Cephesinde Kader Anı: Sarıkamış Harekatı ve Sonuçları”, *Türkler*, c. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 398-408.
- Öğün, Tuncay, “Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı III, Sa. 73, Y. 21, Temmuz-Aralık 2015, ss. 765-794.
- Ökse, Necati, “1’nci Dünya Harbinde 3’ncü Türk Ordusunun Harekatı”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sa. 7, Y. 4, Ankara Şubat 1979, ss. 19-30.
- Özbay, Kemal, “Tarihte Lekeli Humma-Tifüs ve Ordularımızdaki Tahribatı”, *Dirim*, c. LIV, Sa. 3-4, Mart- Nisan 1979, ss. 113-120.
- Özer, Sevilay, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını”, *Belleten*, c. LXXX Sa. 287, Ankara Nisan 2016, ss. 219-260.
- Sadıgov, Ramin, “Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekatı”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, Sa. 46, 2019, ss. 279-302.

- Sağlam, Tevfik, “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik”, *Askeri Mecmua*, c. VI, Sa. 97, 1 Haziran 1935, ss. 487-504.
- Sarı, Nil - Özeydin, Zuhâl “I. Dünya Savaşında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Sağlık ve Sosyal Yardıma Katkıları”, *II. Tıp Tarihi Kongresi 20-21 Eylül 1990 İstanbul Kongreye Sunulan Bildiriler (161-171)*, Ankara 1999.
- Sarıyıldız, Gülâden, “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belâeten*, c. LVIII, Sa. 222, 1994, ss. 329-376.
- Sarıyıldız, Gülâden, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını” *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler (309-318)*, İstanbul 2002.
- Sezer, Cemal, “Birinci Dünya Savaşı’nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri”, *History Studies: International Journal of History*, c. 4, Sa. 4, Kasım 2012, ss. 373-384.
- Şakir, Nazım, “Birinci Cihan Harbinde Erzurum ve Sağlık Organizasyonu Anıları”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi 27-30 Haziran 1968*, ss. 40-44.
- Şehsuvaroğlu, Bedi, “Kolera ile Mücadelede Türklerin Rolü”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sa. 3, Aralık 1967, ss. 54-58.
- Temel, Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke Yıllarında Türkiye’deki Bulaşıcı ve Zührevi Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. III, Sa. 8, İzmir 1998, ss. 329-348.
- Tuncel, Metin, “Çanakkale”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, İstanbul 1993, ss. 197-199.
- Uludağ, Osman Şevki “Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina, *Belâeten*, c. II, Sa. 7-8, 1938, ss. 445-467.
- Unat, Ekrem Kadri, “Kış ve Bulaşıcı Hastalıklar”, *Dirim*, c. 55, Sa. 7-8, Temmuz-Ağustos 1980, ss. 249-250.
- Yaşayanlar, İsmail, “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, 296, Ağustos 2018, ss. 49-55.

- Yaşayanlar, İsmail, “Maraz-ı Sârî, Emraz-ı Müstevlî: Tarihte Salgın Hastalıklar”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sa. 296, Ağustos 2018, ss. 28-29.
- Yavuz, Nurcan, “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 28, 1995, ss. 207-232.
- Yazıcı, Sibel, “Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalıklarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914-1918)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c. 5, Sa.8, Nisan 2019, ss.70-92.
- Yıldırım, Nuran, “Hilal-i Ahmer Cemiyeti”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, 1994, ss. 72-73.
- Yıldırım, Nuran, “Karantina”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, 1994, ss. 459-461.
- Yıldırım, Nuran, “Kolera Salgınları”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. V, 1994, ss. 45-47.
- Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar Karantina İstemezük!”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sa.150, Haziran 2006, ss.18-27.
- Yıldırım, Nuran, “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. VI, 1994, ss. 423-425.
- Yıldırım, Nuran, “Su ile Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sa. 145, Ocak 2006, ss. 18-29.
- Yıldırım, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. V, 1985, ss. 1320-1338.
- Zayonçkovskiy, A.M., “Büyük Harb (1914-1918) Kafkas Cephesi”, çev. Bnb. Latif, *Askeri Mecmua*, c. VI, Sa:97, 1 Haziran 1935, ss. 445-479.

Tezler

- Aktaş, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

- Eksik, Betül, *Siyasal ve Sosyal Açıdan Kafkas Cephesi(1914-1918)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2018.
- Karatepe, Mustafa, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Kavak, Mehmet, *Besim Ömer'in Hıfz-ı Sıhhat Eserindeki Bulaşıcı (İntani) Hastalıklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Özdemir, Yavuz, *Enver Paşa'nın Üçüncü Ordu Günleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1994.
- Sayı, Hasan Basri, *Osmanlı Belgeleri Işığında Dr. Esat Bey'in Biyografisi ve Görme Engellilere Yönelik Eğitim Çalışmaları*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Sivri, Pir Murat, *Manastır'dan Erzurum'a Hafız Hakkı Paşa (1879-1915)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016.
- Yıldız, Fatma, *19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014.
- Yüksel, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.
- Yüksel, Mevlüt, *Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.

Sözlükler

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Gelişim Yayınları, İstanbul 1986, Cilt: 16

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (33. Baskı), Aydın Kitapevi Ankara 2017.

Kocatürk, Utkan, *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1981.

Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Cilt:10, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990.

Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Cilt:11, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990.

Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Cilt:7, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990.

Türkçe Tıp Dili Kılavuzu, (2. Baskı), Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Kocaeli 2007.

Elektronik Kaynaklar

<https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/> (Son Erişim Tarihi: 14.12.2020)

<https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29429/> 25 Mart 2020 Çarşamba (Son Erişim Tarihi: 14.12.2020)

EKLER

EK 1.

برنجی جدول

اردویہ یکی کیرہن افرادہ چیچک ، قولہرا ، قرہ جما ، دیزانتہری آشیلرینک
صورت اجراہی

آشی کونلری	هانکی آشی اولدینی	مقداری
برنجی کون	چیچک و برنجی تیفو آشیلری	۰,۵ - یارم سانتیمتر مکعبی
اوجنجی کون	برنجی قولہرا آشیلی	۱,۰ - بر
بشنجی کون	ایکنجی تیفو آشیلی	۱,۰ - بر
یدنجی کون	ایکنجی قولہرا آشیلی	۲,۰ - ایک
اوتنجی کون	اوجنجی تیفو آشیلی	۲,۰ - ایک
اون ایکنجی کون	برنجی دیزانتہری آشیلی	۱,۰ - بر
اون دردنجی کون	ایکنجی دیزانتہری آشیلی	۲,۰ - ایک

صحرا صحیہ مفتش عمومیلکی
۱ اغستوس ۳۳۱

Sahra-i Sıhhiye Müfettiş Umûmiliği'nin, orduya yeni katılan efrada uygulanacak olan çiçek, kolera, karahumma (tifo) ve dizanteri aşılarının günlerini, miktarını ve hangi aşı olduğunu belirttiği birinci cetvel. (TİTE, Ku.159, Bel. 19-6001.)

EK 2.

ایکینجی جدول

اردو یہ کچن سہنہ کیرن و چیچک ، قولہرا ، قرہ حما آشیہ لریلہ
آشیہ لانان افرادہ بوسنہ یاپیلاجق آشیہ نیک صورت اجراسی

آشیہ کونلری	هانکی آشیہ اولدینی	مقداری
برنجی کون	تیفو آشیہی	۲,۰ — ایک سانیترہ مکعبی
اوجنجی کون	قولہرا آشیہی	۲,۰ — ایک سانیترہ مکعبی
بشنجی کون	دیزانتیری آشیہی	۱,۰ — بر سانیترہ مکعبی
یدنجی کون	دیزانتیری آشیہی	۲,۰ — ایک سانیترہ مکعبی

صحرا صبیہ مفتش عمومیلکی
سا ۱ اغستوس سنہ ۳۳۱

Sahra-i Sıhhiye Mufettiş Umûmiliği'nin, orduya geçen sene giren ve çiçek, kolera, karahumma(tifo) aşılılarıyla aşılanan efrada 1915 senesinde uygulanacak aşılardan gününü, miktarını ve hangi aşı olduğunu belirttiği ikinci cetvel. (TİTE, Ku.159, Bel.19-8001.)

EK 3.

Başkomutan Vekili Erzurum'da (Nisan 1916)

Ön sırada soldan sağa: Başkomutan Vekili Enver Paşa, Ordu Komutanı Vehip Paşa, Erzurum Valisi Tahsin Bey, İkinci sırada soldan sağa: Operatör Dr. Fazıl Bey, 2. Ordu Topçu Müfettişi Emin Bey, 3. Ordu Menzil Müfettişi Fuat Ziya Bey, Ordu Sıhhiye Reisi Tervfik Sağlam, Başkomutan Vekili ile beraber gelen 1. Ordu Sıhhiye Reisi Dr.

Refik Münir, 3. Ordu Kurmay Başkanı Guse, Üçüncü sırada soldan sağa: Ordu Komutanlığı Başyaveri Hayrettin Bey, Ordu Kurmay Başkanı 1. Şube Müdürü Hüsrev Bey, Erzincan Merkez Hastanesi Baştabibi Kazım Bey.

Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Ankara 2011.

EK 4.

Erzincan Askeri Hastanesinde Bir Ameliyattan Önce Doktorlar

Sağdan Sola: Cerrah Mehmet Efendi, Röntgen Mütchassısı Yüzbaşı Ahmet Naci Efendi, Dr. Yüzbaşı Nedim ve İhsan Efendiler, Baştabip Operatör Kıdemli Yüzbaşı Feridun Efendi, Operatör Kıdemli Yüzbaşı Muhittin Efendi, Operatör Yüzbaşı Fehmi Efendi, Operatör Kıdemli Yüzbaşı Hayri Efendi.

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Ankara 2011.

EK 5.

Erzincan Askeri Hastanesi

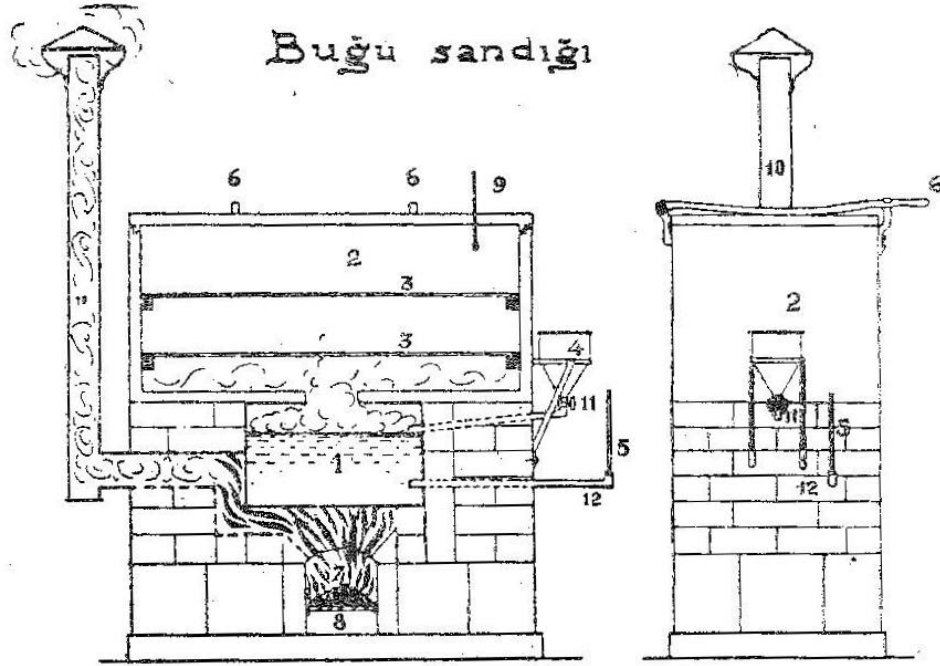
Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Ankara 2011.

EK 6.

Seyyar Hastane

Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, Ankara 2011.

EK 7.



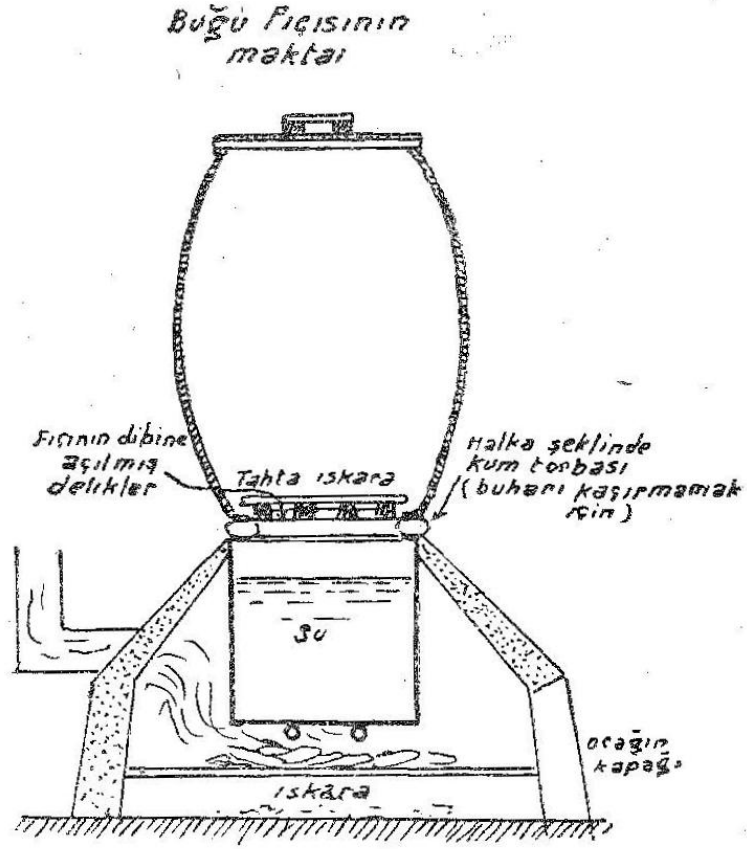
Önden Görünümü

Yandan Görünümü

1. Kazan 2. Sandık 3. Üzerine elbiselerin konulduğu ızgaralar 4. Kazana su koymak için huni 5. Su seviyesini gösteren cam boru 6. Sandığın kapağı 7. Ocak 8. Ocağın ızgarası 9. Termometre 10. Baca 11. Buğunun dışarı kaçmasını önlemek için huninin altına takılmış olan musluk

Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1949, s. 113.

EK 8.



Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1949, s. 115.